

ગાથા : ૮૪

પાંચમો કર્મગ્રંથ

૩૬૧

રહની સત્તાવાળો થયેલો જીવ ત્રણ કરણ તથા અંતઃકરણ કરીને પુનઃ ઉપશમસમ્યક્ત્વ પામીને સાસ્વાદને આવે છે. આ પ્રમાણે એકવાર સાસ્વાદન પામ્યા પછી બીજીવાર સાસ્વાદન આવતાં આટલો વિરહકાળ ઓછામાં ઓછો (જઘન્યથી) પણ લાગે છે^૧.

પ્રશ્ન - એકવાર સાસ્વાદન પામીને મિથ્યાત્વે જઈને સમકિત-મિશ્રમોહનીયની ઉદ્વલના કરતાં કરતાં જ ઉદ્વલના પૂર્ણ કર્યા વિના જ અંતર્મુહૂર્ત માત્ર રહીને ત્રણ કરણાદિ કરીને ઉપશમ પામીને સાસ્વાદને આવે તો પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગને બદલે જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત કાળ ઘટી શકે છે. તો તે પ્રમાણે કેમ ન કહ્યું ?

ઉત્તર - સમકિતમોહનીય અને મિશ્રમોહનીયની ઉદ્વલના પૂર્ણ થયા વિના, તે બંનેમાંની એકની પણ સત્તા હોતે છતે પુનઃ ઉપશમ પામી શકાતું નથી. માટે અંતઃર્મુહૂર્તનો કાળ કહેલ નથી. આ જ કર્મગ્રંથની સ્વોપજ્ઞટીકામાં કહ્યું છે કે - *ન ચ તયોઃ સત્તાયાં વર્તમાનયોઃ પુનરોપશમિકસમ્યક્ત્વં લભતે, તદભાવાત્ સાસ્વાદનં દૂરાપાસ્તમેવ ॥* તે બંને પ્રકૃતિઓની સત્તા હોતે છતે જીવ ઔપશમિકસમ્યક્ત્વ પામતો નથી, અને ઔપશમિકના અભાવથી સાસ્વાદનની પ્રાપ્તિની વાત તો દૂર જ રહી જાય છે. અર્થાત્ દૂર જ રહે છે.

૧ મિથ્યાદષ્ટિ જીવ જે પ્રકૃતિઓની ઉદ્વલના કરે તેમાં પલ્યોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ કાળ લાગે. સમ્યક્ત્વમોહનીય, મિશ્રમોહનીય, દેવદિક, નરકદિક, વૈકિયસપ્તક, આહારકસપ્તક, મનુષ્યદિક અને નીયગોત્ર આટલી પ્રકૃતિઓની ઉદ્વલનામાં પલ્યો.નો અસં. ભાગ કાળ થાય તથા સમ્યગ્દષ્ટિ જીવને આહારક સપ્તકની ઉદ્વલનામાં પલ્યોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ કાળ લાગે છે. શ્રેણીમાં ઉદ્વલનાયોગ્ય જે પ્રકૃતિઓ છે. તેમાં અંતર્મુહૂર્ત કાળ થાય છે. તથા ઉપશમસમ્યક્ત્વ પામીને પડીને પહેલે ગુણઠાણે આવ્યા બાદ ચાતુર્ગતિકલભ્ય એવું શ્રેણી વિનાનું ઉપશમ-સમ્યક્ત્વ બીજીવાર પામવું હોય તો જ પલ્યોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ કાળ લાગે છે. પરંતુ ઉપશમસમ્યક્ત્વને બદલે ક્ષયોપશમ સમ્યક્ત્વ પામવું હોય તો પહેલા ગુણસ્થાનકે અંતર્મુહૂર્તમાત્ર રહીને પણ પામી શકાય છે. પરંતુ ક્ષયોપશમસમ્યક્ત્વ પામનારો જીવ સાસ્વાદનભાવ પામતો નથી. તેથી તેને આશ્રયીને સાસ્વાદનનો વિરહકાળ ઘટતો નથી. અને ઉપશમને આશ્રયીને જ ઘટે છે.

૩૬૨

પાંચમો કર્મગ્રંથ

ગાથા : ૮૪

પ્રશ્ન- બીજા કર્મગ્રંથમાં ચૌદગુણસ્થાનકોના વર્ણન પ્રસંગે મિથ્યાત્વગુણસ્થાનકનો જઘન્યકાળ અંતર્મુહૂર્ત કહેલો છે, તેથી મિથ્યાત્વે અંતર્મુહૂર્ત માત્ર રહીને પણ પુનઃ સમ્યક્ત્વ પામી શકે છે. તો પહેલે ગુણસ્થાનકે પલ્યોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ જ રહે એમ કેમ કહો છો ? તથા આ જ ગાથાના *इयरगुण अंतरं हस्सं* એ પદમાં બાકીનાં ગુણસ્થાન-કોનો જઘન્યવિરહકાળ અંતર્મુહૂર્ત છે. આ વાત સમજાવતાં સ્વોપજ્ઞ ટીકામાં જ કહ્યું છે કે, કોઈ જીવ ઉપશમશ્રેણીમાં આરૂઢ થયો છતો ઉપશાન્તાવસ્થા પામીને પડ્યો છતો યાવત્ મિથ્યાત્વે જાય છે. ત્યાં અંતર્મુહૂર્ત માત્ર રહીને **ફરીથી તે જ ઉપશાન્તમોહ** સુધીનાં ગુણસ્થાનકો ઉપર ચઢે છે. ત્યારે જઘન્ય વિરહકાળ શેષગુણસ્થાનકોનો અંતર્મુહૂર્ત ઘટે છે. તો આવા પ્રકારનો જીવ બીજીવાર ઉપશમ સમ્યક્ત્વ અંતર્મુહૂર્ત પણ પામી શકતો હોવો જોઈએ અને તે જીવ જો સાસ્વાદને જાય તો જઘન્યવિરહકાળ અંતર્મુહૂર્ત પણ ઘટી શકે છે. સ્વોપજ્ઞટીકાનો તે પાઠ આ પ્રમાણે છે- *तथाहि-कश्चिज्जीव उपशमश्रेण्यारूढः सन्नुपशान्तत्वमपि संप्राप्य प्रतिपतितो मिथ्यादष्टित्वं यावदाप्नोति, ततो भूयोऽप्यन्तर्मुहूर्तेन तान्येवो-पशान्तगुणस्थानान्तानि यदारोहति तदा शेषाणां सास्वादनमिश्रगुणस्थानक-वर्जितानां गुणस्थानकानां प्रत्येकं जघन्यत आन्तर्मौहूर्तिकमन्तरं भवति । एकस्मिंश्च भवे वारद्वयमुपशमश्रेणिकरणं समनुज्ञातमेव ॥*

આ પાઠ ઉપરથી અને યુક્તિથી પણ મિથ્યાત્વે અંતર્મુહૂર્ત માત્ર રહીને પુનઃ ઉપશમની પ્રાપ્તિ કહેલી જણાય છે. તો સાસ્વાદનનો વિરહકાળ પણ અંતર્મુહૂર્ત કેમ ન હોઈ શકે ?

ઉત્તર - ઉપશમશ્રેણીથી પડીને મિથ્યાત્વે આવેલા જીવો ફરીથી ઉપશમશ્રેણી માંડવા માટે જે પુનઃ ઉપશમસમ્યક્ત્વ પામે છે. તે મિથ્યાત્વે અંતર્મુહૂર્ત માત્ર રહીને પણ ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ જ પામે છે. અને ત્યારબાદ શ્રેણીમાં ચઢવા માટે જ ઉપશમ સમ્યક્ત્વ પામી શકે છે. અને તેઓ ઉપશમશ્રેણી માંડીને પડતાં સાસ્વાદને પણ આવે છે. અને

ગાથા : ૮૪

પાંચમો કર્મગ્રંથ

૩૬૩

તેથી આ પ્રમાણે સાસ્વાદનનો વિરહકાળ અંતર્મુહૂર્ત પણ હોઈ શકે છે. પરંતુ આ ઉપશમસમ્યક્ત્વ માત્ર મનુષ્યભવમાં પ્રાપ્ત થતું હોવાથી અતિશય અલ્પવિષયવાળું હોવાથી અહીં તેની વિવક્ષા કરી નથી. પરંતુ અનાદિ મિથ્યાત્વી જીવો જે ચારે ગતિમાં વર્તનારા છે. અને ત્રણ કરણો તથા અંતરકરણ કરવાપૂર્વક અનેકવાર શ્રેણી વિનાનું ઉપશમ પામે છે. અને પડીને વારંવાર સાસ્વાદને આવે છે. તેવા ચતુર્ગતિવર્તી જીવોની અપેક્ષાએ જ આ વિરહકાળની વિચારણા કરેલી છે. સ્વોપજ ટીકમાં કહ્યું છે કે -

નન્વેકદોપશમશ્રેણેઃ પ્રતિપતિતઃ સાસ્વાદનભાવમનુભૂય યદા પુનરપ્યન્તર્મુહૂર્તેનૈતામેવોશમશ્રેણિં પ્રતિપદ્ય તતઃ પ્રતિપતિતઃ સાસ્વાદનભાવં લભતે, તદા જઘન્યતોઽલ્પમેવાન્તરં લભ્યતે, તત્કિમિતિ પલ્યોપમાસંખ્યેયભાગો જઘન્યમન્તરમિત્યુક્તમ્ ? સત્યમ્, ઉપશમશ્રેણેઃ પ્રતિપતિતો યઃ સાસ્વાદનત્વં ગચ્છતિ સ કેવલં મનુજગતિભાવિત્વેનાલ્પત્વાન્નેહ વિવક્ષિત ઇતીતરસ્યૈવ પ્રભૂતસ્ય ચતુર્ગતિવર્તિત્વાદન્તરાલચિન્તેતિ ॥

ઉપરોક્ત શાસ્ત્રપાઠોથી જણાય છે કે મનુષ્યગતિ માત્રમાં જ લભ્ય એવા ઉપશમશ્રેણી સંબંધી ઉપશમસમ્યક્ત્વને આશ્રયી જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્તનો પણ વિરહકાળ હોઈ શકે છે તથા શ્રેણી વિનાનું અને ચારે ગતિમાં લભ્ય એવું ઉપશમસમ્યક્ત્વ અનાદિમિથ્યાત્વી અથવા ઉદ્ભવિત સમ્યક્ત્વ-મિશ્ર-પૂંજવાળો જીવ અનેકવાર ઉપશમ પામી શકે છે અને અનેકવાર સાસ્વાદને આવી શકે છે તેથી શાસ્ત્રોમાં પાંચવાર જ ઉપશમસમ્યક્ત્વ આવે એવી જે ઘોષણા છે. તે શ્રેણી વિનાના ઉપશમને જાતિ આશ્રયી એક વાર લેવાથી સમજવી. આ પ્રમાણે સાસ્વાદનનો વિરહકાળ જઘન્યથી પણ પલ્યોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ હોય છે. તે સમજાવ્યું.

इयरगुण अंतरं हस्सं = અહીં ઈતર શબ્દથી બાકીનાં ગુણસ્થાનકો એટલે કે મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનક તથા મિશ્રાદિ ગુણસ્થાનકો લેવાં. તેમાં પણ ક્ષીણમોહ, સયોગીકેવલી અને અયોગીકેવલી ગુણસ્થાનકો ફક્ત

૩૬૪

પાંચમો કર્મગ્રંથ

ગાથા : ૮૪

એકવાર જ આવે છે. અને તે પણ અન્તિમભવમાં જ આવે છે. બે વાર કદાપિ આવતાં જ નથી. તેથી તેનો વિરહકાળ સંભવતો નથી. માટે બાકીનાં ૧૦ ગુણસ્થાનકોનો જઘન્યથી વિરહકાળ અંતર્મુહૂર્ત સમજવો. તે આ પ્રમાણે છે. મિથ્યાત્વી જીવ મિથ્યાત્વ છોડીને સમ્યક્ત્વ પામીને સમ્યક્ત્વકાળમાં અંતર્મુહૂર્ત માત્ર રહીને પાછો મિથ્યાત્વે આવે ત્યારે મિથ્યાત્વગુણસ્થાનકનો વિરહકાળ અંતર્મુહૂર્ત ઘટી શકે છે. તેવી જ રીતે મિથ્યાત્વથી અથવા સમ્યક્ત્વથી મિશ્ર ગુણસ્થાનકે આવી પુનઃ મિથ્યાત્વાવસ્થા અથવા સમ્યક્ત્વાવસ્થા પામી ત્યાં અંતર્મુહૂર્ત માત્ર રહીને અધ્યવસાયોની પરાવૃત્તિને લીધે ફરીથી મિશ્રે આવતાં મિશ્રગુણસ્થાનકનો પણ જઘન્યથી વિરહકાળ અંતર્મુહૂર્ત ઘટી શકે છે તથા અવિરતિથી ઉપશાન્તમોહ ગુણસ્થાનક સુધી ચઢતાં-પડતાં સર્વે ગુણસ્થાનકોનો સ્પર્શ થતાં અને શ્રેણીનો કાળ અંતર્મુહૂર્ત માત્ર જ હોવાથી આ સર્વે ગુણસ્થાનકોનો જઘન્ય વિરહકાળ અંતર્મુહૂર્ત ઘટી શકે છે. બારમા-તેરમા અને ચૌદમા ગુણસ્થાનકોની પ્રાપ્તિ ફક્ત એક જ વાર હોવાથી તેઓનો વિરહકાળ નથી.

હવે ઉત્કૃષ્ટવિરહકાળ આ પ્રમાણે છે.

गुरु मिच्छि बे छसट्टि જે જીવ મિથ્યાત્વાવસ્થા અનુભવી ઉપશમ-સમ્યક્ત્વ પામીને ક્ષયોપશમસમ્યક્ત્વવાળો થાય. અને તે સમ્યક્ત્વમાં જ વર્તે તો ગાથા ૫૭-૫૮માં કહ્યા પ્રમાણે ૧૩૨ સાગરોપમ તથા પૂર્વકોડવર્ષના આયુષ્યવાળા કેટલાક મનુષ્યભવ અધિક કાળ રહે છે. તે આ પ્રમાણે-પૂર્વકોડવર્ષના આયુષ્યવાળો મનુષ્ય સમ્યક્ત્વ પામી સર્વવિરતિ ગ્રહણ કરી તેત્રીસ તેત્રીસ સાગરોપમના આયુષ્યવાળા અનુત્તરવાસી દેવના બે ભવો કરી વચ્ચે અંતર્મુહૂર્ત મિશ્રભાવ અનુભવી બાવીસ બાવીસ સાગરોપમના અચ્યુત દેવલોકના ત્રણ ભવો કરી મનુષ્યભવમાં આવી મિથ્યાત્વે જાય અથવા મોક્ષે જાય. આ પ્રમાણે મિથ્યાત્વ વિના ૬૬+૬૬=૧૩૨ સાગરોપમ તથા વચ્ચે

ગાથા : ૮૪

પાંચમો કર્મગ્રંથ

૩૬૫

વચ્ચેના પૂર્વકોડવર્ષના આયુષ્યવાળા મનુષ્યના ભવ અધિક. એટલો કાળ પસાર કરે છે. તેથી તેટલો વિરહકાળ ઉત્કૃષ્ટથી મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનકનો જાણવો. અહીં ઉત્કૃષ્ટ વિરહકાળ લેવો છે. એટલે વચ્ચે થનારા મનુષ્યના ભવો પૂર્વકોડ વર્ષવાળા ઉત્કૃષ્ટાયુષ્યના લીધા છે.

इयरगुणे पुग्गलद्धंतो=બાકીનાં સાસ્વાદનથી ઉપશાન્તમોહ સુધીનાં ૧૦ ગુણસ્થાનકોનો ઉત્કૃષ્ટવિરહકાળ અર્ધપુદ્ગલ પરાવર્તની અંદર (કંઈક ન્યૂન) જાણવો.

બીજું, ત્રીજું અને ચોથું ગુણસ્થાનક સમ્યક્ત્વને આધીન છે. પાંચમું, છઠ્ઠું અને સાતમું ગુણસ્થાનક સમ્યક્ત્વસહિત દેશવિરતિ અને સર્વવિરતિ ચારિત્રને આધીન છે. અને આઠમાથી અગિયારમા સુધીનાં ગુણસ્થાનકો શ્રેણીને આધીન છે. એકવાર ઉપશમશ્રેણી માંડીને ચઢતાં-પડતાં સર્વેગુણસ્થાનકો પ્રાપ્ત કરીને જે જીવ મિથ્યાત્વે જાય છે. અને ત્યાં જઈ ઘોર આશાતનાઓ તથા મહા ભયંકર પાપો કરે છે. તે જીવ વધુ કાળ મિથ્યાત્વમાં જ રહે છે. ઉપરનાં ગુણસ્થાનકો જલ્દી પામતો નથી. એવો કાળ વધુમાં વધુ અર્ધ પુદ્ગલ પરાવર્તની અંદર કંઈક ન્યૂન અર્થાત્ દેશોન અર્ધ પુદ્ગલ પરાવર્તનકાળ મિથ્યાત્વે જ રહે છે. એમ શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે તેથી તેટલા કાળે તો આ જીવ ફરીથી સમ્યક્ત્વ નિયમા પામે જ છે. અને શ્રેણી માંડવા દ્વારા ફરીથી સર્વે ગુણસ્થાનકો આ જીવ પામે છે. તેથી સર્વે ગુણસ્થાનકોનો વિરહકાળ ઉત્કૃષ્ટથી દેશોન અર્ધપુદ્ગલપરાવર્તન જાણવો. મૂળગાથામાં પુગ્ગલદ્ધંતો જે શબ્દ છે તેમાં પુદ્ગલ=અર્ધ-અન્તઃ શબ્દ છે. છેલ્લા અન્તઃ શબ્દનો અર્થ અંદર કરવો. એટલે કે અર્ધપુદ્ગલ પરાવર્તનની અંદર અર્થાત્ કંઈક ન્યૂન અર્ધપુદ્ગલપરાવર્તન એવો અર્થ કરવો. ॥૮૪॥

અહીં સાસ્વાદનગુણસ્થાનકનો વિરહકાળ જઘન્યથી પલ્યોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ કહ્યો છે. તેથી પલ્યોપમ એટલે શું? તથા પ્રસંગવશાત્ સાગરોપમ એટલે શું? તેના ભેદો કેટલા? તે વિષય ગ્રંથકારશ્રી સમજાવે છે.

૩૬૬

પાંચમો કર્મગ્રંથ

ગાથા : ૮૫

उद्धारअद्धखित्तं, पलिय तिहा समयवाससयसमए ।
केसवहारो दीवोदहि आउतसाइपरिमाणं ॥ ८५ ॥

(उद्धाराद्धाक्षेत्राणि पल्यानि त्रिधा समयवर्षशतसमयेषु ।
केशापहारो द्वीपोदध्यायुस्त्रसादिपरिमाणानि ॥ ८५ ॥)

શબ્દાર્થ-ઉદ્ધારઅદ્ધખિત્તં=ઉદ્ધાર, અદ્ધા અને ક્ષેત્રના ભેદથી, પલિય=પલ્યોપમ, તિહા=ત્રણ પ્રકારે હોય છે, સમયવાસસયસમયે=એક એક સમયમાં, સો સો વર્ષોમાં અને એક એક સમયમાં, કેસવહારો=વાલાગ્રનો અપહાર કરીએ તો, દીવોદહિ=દ્વીપસમુદ્રનું પરિમાણ, આઉ=આયુષ્યનું માપ અને, તસાઇપરિમાણં=ત્રસાદિ જીવોનું પરિમાણ મપાય છે. ॥૮૫॥

ગાથાર્થ- સમયે સમયે, સો સો વર્ષ અને સમયે સમયે કૂવામાંના વાલાગ્રનો અપહાર કરવાથી અનુક્રમે ઉદ્ધાર, અદ્ધા અને ક્ષેત્ર એમ ત્રણ પ્રકારનું પલ્યોપમ થાય છે. તે ત્રણ વડે અનુક્રમે દ્વીપસમુદ્રનું માપ, આયુષ્યનું માપ, તથા ત્રસાદિ જીવોનું માપ મપાય છે. ॥૮૫॥

વિવેચન - ધાન્યભરવાની પલ્ય=પાલીની અથવા પલ્ય=કૂવાની ઉપમાવાળો જે કાળ તે પલ્યોપમ. ઉદ્ધાર=ખેંચવું. જેમાં સમયે સમયે વાલાગ્રોને ખેંચવાની ઉપમા છે. તે ઉદ્ધારપલ્યોપમ. અદ્ધા=કાળ, જેમાં વાલાગ્રોને ખેંચવામાં સો સો વર્ષના કાળની પ્રધાનતા છે. તે અદ્ધાપલ્યોપમ અને ક્ષેત્ર=આકાશ અથવા આકાશપ્રદેશો. જેમાં સમયે સમયે આકાશપ્રદેશોને ખેંચવાની વિવક્ષા છે તે ક્ષેત્રપલ્યોપમ. પલ્યોપમ અને સાગરોપમનું માપ અપરિમિત છે એટલે આંક દ્વારા વાસ્તવિક માપ સમજાવી શકાતું નથી. પરંતુ શાસ્ત્રકારોએ તે માપ સમજાવવા જુદી જુદી ત્રણ ઉપમાઓ આપીને આ માપ સમજાવ્યું છે તે સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે. આ ત્રણે પલ્યોપમ અને સાગરોપમ સૂક્ષ્મ અને બાદરના ભેદથી બે બે પ્રકારે છે.

(૧) બાદર ઉદ્ધાર પલ્યોપમ ઉત્સેધાંગુલના માપથી એક યોજન લાંબો-પહોળો અને ઊંડો ગોળ કૂવો કરવો (બુદ્ધિથી કલ્પવો.) તેમાં મનુષ્યોના માથાના વાળ (નીચે મુજબ વિધિપૂર્વકના) ભરવા. અર્થાત્ ઉત્સેધાંગુલના માપથી એક યોજન લાંબો, એક યોજન પહોળો અને બરાબર એક યોજન ઊંડો એવો વૃત્ત (તપેલી જેવો ગોળ) એક કૂવો કરવો કે જેની પરિધિ (ઘેરાવો-ગોળાકાર) ત્રણ યોજન તથા કંઈક ન્યૂન એવો એક યોજનનો છટ્ટો ભાગ અધિક થાય. તે કૂવામાં મનુષ્યના માથાના કેશ (વાળ) ભરવા. મસ્તક ઉપરના કેશનું સંપૂર્ણ મુંડન કરાયા બાદ ૧ થી ૭ દિવસમાં ઉગેલા જે કેશ હોય તેવા કેશ વડે આ કૂવો ભરવો. ૧ થી ૭ દિવસમાં ઉગેલા કેશ કેવડા હોય ? તેનું માપ બતાવતાં કહ્યું છે કે ધારો કે એક અંગુલ પ્રમાણનો એક કેશ લઈએ. અને તેના સાતવાર આઠ આઠ ટુકડા કરીએ તો એક કેશના ૨૦,૮૭,૧૫૨ ટુકડા થાય. આ ટુકડાના માપવાળો ૧ થી ૭ દિવસમાં ઉગેલો કેશ જાણવો. તેવા કેશોથી આ એક યોજનના માપવાળો કૂવો ભરવો. તે કૂવામાં આવા વાલાગ્ર (કેશના ટુકડા) એવા ખીયોખીય ભરવા કે જેમાં પાણી પ્રવેશી શકે નહીં, અગ્નિથી બળાય નહિ અર્થાત્ અગ્નિ પણ અંદર જાય નહિ. વાયુ પણ અંદર પ્રવેશી શકે નહીં એવા ખીયોખીય વાલાગ્રથી ભરેલો કૂવો કરવો. (તો પણ તેમાં ભરેલા વાલાગ્રો સંખ્યાતા જ હોય. પરિમિત સંખ્યાવાળા હોવાથી તેની સંખ્યા નીકળી શકે છે. તે આ પ્રમાણે ૨૦,૮૭,૧૫૨ વાલાગ્રો એક અંગુલક્ષેત્રમાં વર્તે, તેને ૨૪ વડે ગુણવાથી એક હાથપ્રમાણ ક્ષેત્રમાં કેટલા વાલાગ્રો સમાય ? તે માપ આવે. તેનો ઘન કરવાથી લંબાઈ-પહોળાઈ અને ઊંડાઈમાં કેટલા વાલાગ્રો માય ? તે સંખ્યા આવે. તેને ચારે ગુણવાથી ધનુષ્યપ્રમાણક્ષેત્રમાં, તેને ૨૦૦૦ વડે ગુણવાથી ગાઉ પ્રમાણ ક્ષેત્રમાં અને તેને ચારે ગુણવાથી યોજન પ્રમાણક્ષેત્રમાં કેટલા વાલાગ્રો માય ? તે સંખ્યા આવે. તેને ૧૮ વડે ગુણી બાવીસ વડે ભાગવાથી વૃત્તકુવામાં કેટલા વાલાગ્રો માય ? તે નિયતસંખ્યા

આવે. તે વાલાગ્રો આટલી સંખ્યામાં હોય છે. ૩૩૦૭,૬૨,૧૦૪,૨૪,૬૫,-૬૨૫,૪૨,૧૮,૮૬૦,૮૭,૫૩,૬૦૦ આટલા કોડ વાલાગ્ર થાય છે.) કૂવામાં ભરેલા ઉપરોક્ત સંખ્યાવાળા વાલાગ્રોમાંથી એક એક સમયે એક એક વાલાગ્રને બહાર કાઢીએ અને જેટલા કાળે તે કૂવાના સમગ્ર વાલાગ્ર બહાર નીકળી જાય તેટલા કાળના માપને એક બાદર ઉદ્ધાર પલ્યોપમ કહેવાય છે. શાસ્ત્રકાર ભગવંતોએ આંખના એક પલકારામાં અસંખ્યાત સમયો થાય છે, એમ કહ્યું છે. જ્યારે આ બાદર ઉદ્ધાર પલ્યોપમમાં આપણાથી ભલે ગણી શકાતા નથી. તો પણ પૂર્વે લખેલા ૩૦ આંકડા પ્રમાણ કોડ એટલે કે સંખ્યાતા જ વાલાગ્રો થાય છે. તેથી તેમાં કાળ પણ સંખ્યાતા સમય પ્રમાણ જ થાય છે. આ બાદર ઉદ્ધાર પલ્યોપમનો કાળ આંખના પલકારા કરતાં પણ ઘણો ઓછો છે તથા આ ત્રણે પ્રકારનાં બાદર પલ્યોપમો માપ કરવાના કોઈ કામમાં આવતાં નથી અર્થાત્ બાદર ઉદ્ધાર, બાદર અદ્ધા અને બાદરક્ષેત્ર પલ્યોપમથી કોઈપણ વસ્તુ મપાતી નથી. ફક્ત ત્રણે પ્રકારનાં સૂક્ષ્મ પલ્યોપમ સમજવા માટે તેના ઉપાયરૂપે બાદર પલ્યોપમ સમજાવાય છે.

જે પ્રકારનું પલ્યોપમ હોય તે પ્રકારનાં ૧૦ કોડાકોડી પલ્યોપમ કરવાથી તે પ્રકારનું સાગરોપમ થાય છે. સાગરની ઉપમાવાળો જે કાળ તે સાગરોપમ કહેવાય છે. ઉપર સમજાવ્યા પ્રમાણેનાં ૧૦ કોડાકોડી બાદર ઉદ્ધાર પલ્યોપમો કરવાથી એક બાદર ઉદ્ધાર સાગરોપમ થાય છે.

(૨) સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર પલ્યોપમ - પૂર્વે કહેલો ઉત્સેધાંગુલના માપથી એક યોજન લાંબો-પહોળો અને ઊંડો જે કૂવો છે તેમાં એક એક વાળના ૭ વાર આઠ આઠ ટુકડા એટલે કે ૨૦૮૭૧૫૨ ટુકડા કરવાને બદલે એક એક વાળના અસંખ્ય અસંખ્ય ટુકડા કરીને તેવા પ્રકારના સૂક્ષ્મ વાલાગ્રોથી આ કૂવો ભરવો. વાલાગ્રનો આ એક એક ટુકડો કેવડો હોય ? તે જાણવા શાસ્ત્રકારોએ આવું માપ આપ્યું છે (૧)

ગાથા : ૮૫

પાંચમો કર્મગ્રંથ

૩૬૮

અતિશય જે સૂક્ષ્મવસ્તુ છે કે જેને અત્યન્ત શુદ્ધ લોચનવાળો છદ્મસ્થ પુરુષ જોઈ શક્તો નથી. તેવી અતિશય સૂક્ષ્મવસ્તુના અસંખ્યાતમા ભાગ જેવડા આ વાલાગ્રો છે. (૨) સૂક્ષ્મસાધારણ વનસ્પતિકાયનું એક શરીર જેટલા ક્ષેત્રમાં અવગાહીને રહે છે. તેના કરતાં અસંખ્યાતગુણી મોટી અવગાહનાવાળો આ એકેક વાલાગ્ર છે. (૩) બાદર પર્યાપ્તા પૃથ્વીકાય જીવના શરીરતુલ્ય આ એક એક વાલાગ્ર છે. આવા પ્રકારના ત્રણ માપથી મપાયેલા એવા અસંખ્ય અસંખ્ય ખંડોથી કૂવો ભરીને તે કૂવામાંથી એક એક સમયે એક એક વાલાગ્રખંડ કાઢતાં જેટલો કાળ થાય તેટલા કાળને સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર પલ્યોપમ કહેવાય છે. આ પલ્યોપમનો કાળ સંખ્યાતા કોડ વર્ષો થાય છે. આવાં ૧૦ કોડાકોડી સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર પલ્યોપમો કરવાથી એક સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર સાગરોપમ થાય છે.

બાદર ઉદ્ધાર પલ્યોપમ કે બાદર ઉદ્ધાર સાગરોપમથી કોઈપણ વસ્તુ મપાતી નથી. પરંતુ સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર પલ્યોપમ અને સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર સાગરોપમથી તિર્ચ્છાલોકમાં રહેલા દ્વીપ-સમુદ્રો મપાય છે. જો કે આ દ્વીપ-સમુદ્રો છે અસંખ્યાતા, તો પણ અસંખ્યાતાના અસંખ્યભેદો હોવાથી તેનું નિયતમાપ જાણવા માટે શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે કે (૨૧૧) અઢી સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર સાગરોપમના અર્થાત્ (૨૫) પચ્ચીસ કોડાકોડી સૂક્ષ્મઉદ્ધાર પલ્યોપમના જેટલા સમયો થાય તેટલા દ્વીપ-સમુદ્રો તિર્ચ્છાલોકમાં છે. બાદર અને સૂક્ષ્મ એમ બન્ને ઉદ્ધાર પલ્યોપમ અને સાગરોપમ સમજાવ્યું.

(૩) બાદર અદ્ધા પલ્યોપમ-એક એક રોમના સાતવાર આઠ આઠ ટુકડા (૨૦૮૭૧૫૨ ખંડ) કરીને તેવા રોમખંડોથી ભરેલા કૂવામાંથી સો સો વર્ષે એક એક ખંડ (વાલાગ્ર) બહાર કાઢતાં જેટલો કાળ થાય તેટલા કાળને એક બાદર અદ્ધા પલ્યોપમ કહેવાય છે.

આ પલ્યોપમમાં પણ વાલાગ્રો પૂર્વે કહેલા ૩૦ આંકડાની સંખ્યા જેટલા કોડ વાલાગ્રો થાય છે અને સો સો વર્ષે એક એક

૩૭૦

પાંચમો કર્મગ્રંથ

ગાથા : ૮૫

વાલાગ્ર કાઢવાનો હોવાથી તે આંકથી સો ગુણાં વર્ષો થાય છે. અર્થાત્ સંખ્યાતાં કોડ વર્ષો થાય છે. આ પલ્યોપમ કોઈ માપમાં કામ આવતું નથી. આવાં ૧૦ કોડાકોડી બાદર ઉદ્ધાર પલ્યોપમોનું એક બાદર ઉદ્ધાર સાગરોપમ થાય છે.

(૪) સૂક્ષ્મ અદ્ધા પલ્યોપમ - એક એક રોમખંડના અસંખ્ય અસંખ્ય ટુકડા કરીને ભરેલા કૂવામાંથી સો સો વર્ષે એક એક રોમખંડ બહાર કાઢવાથી જેટલો કાળ થાય તેટલા કાળને એક સૂક્ષ્મ અદ્ધા પલ્યોપમ કહેવાય છે. આ પલ્યોપમમાં અસંખ્યાત કોડ વર્ષો થાય છે. આવાં ૧૦ કોડાકોડી પલ્યોપમો કરવાથી એક સૂક્ષ્મ અદ્ધા સાગરોપમ થાય છે. આવાં સૂક્ષ્મ અદ્ધા પલ્યોપમ અને સૂક્ષ્મ અદ્ધા સાગરોપમોથી આઠે કર્મોની સ્થિતિ, સ્વકાયસ્થિતિ તથા એક એક ભવના આયુષ્યની સ્થિતિ મપાય છે. જેમ કે જ્ઞાનાવરણીય કર્મની ૩૦ કોડાકોડી સાગરોપમની સ્થિતિ જે શાસ્ત્રોમાં કહી છે. તે આ સૂક્ષ્મ અદ્ધા સાગરોપમથી જાણવી. એવી જ રીતે સર્વે જીવોની સ્વકાયસ્થિતિ તથા ભવસ્થિતિ પણ આ સૂક્ષ્મ અદ્ધા પલ્યોપમ અને સૂ. અ. સાગરોપમથી જાણવી.

આવા પ્રકારનાં ૧૦ કોડાકોડી સૂક્ષ્મ અદ્ધા સાગરોપમની ૧ ઉત્સર્પિણી થાય છે અને ૧૦ કોડાકોડી સૂક્ષ્મ અદ્ધા સાગરોપમની ૧ અવસર્પિણી થાય છે. કુલ ૨૦ કોડાકોડી સૂ. અ. સાગરોપમનું એક કાલચક્ર થાય છે. અનંત કાળચક્રોનું ૧ પુદ્ગલ પરાવર્તન થાય છે.

(૫) બાદર ક્ષેત્ર પલ્યોપમ - વાલાગ્રો વડે ગાઢ રીતે ભરેલા એવા તે કૂવામાં તે વાલાગ્રોને સ્પર્શેલા જે જે આકાશપ્રદેશો છે. તે તે આકાશપ્રદેશોમાંથી સમયે સમયે એક એક આકાશપ્રદેશ કાઢતાં જેટલો કાળ થાય અર્થાત્ વાલાગ્રને સ્પર્શેલા જ માત્ર આકાશપ્રદેશોને પ્રતિસમયે કાઢતાં જેટલો કાળ લાગે તેને એક બાદર ક્ષેત્ર પલ્યોપમ કહેવાય છે. આ બાદર પલ્યોપમથી કોઈ વસ્તુ મપાતી નથી. ફક્ત સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર

ગાથા : ૮૫

પાંચમો કર્મગ્રંથ

૩૭૧

પલ્યોપમ જાણવાના ઉપાયરૂપે આ પલ્યોપમનું પ્રતિપાદન કરેલ છે. આ પલ્યોપમમાં અસંખ્યાતી ઉત્સર્પિણી અને અસંખ્યાતી અવસર્પિણી કાળ લાગે છે. આવા ૧૦ કોડાકોડી પલ્યોપમનું એક બાદર ક્ષેત્ર સાગરોપમ થાય છે.

(૬) સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર પલ્યોપમ - વાલાગ્રોના અસંખ્યાત ખંડ કરીને ખીચોખીચ ભરેલા એવા આ જ કૂવામાંથી તે રોમખંડોને સ્પર્શેલા અને નહીં સ્પર્શેલા એમ સર્વે આકાશપ્રદેશોને પ્રતિસમયે બહાર કાઢતાં જેટલો કાળ થાય. તેટલા કાળને એક સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર પલ્યોપમ કહેવાય છે. આ પલ્યોપમમાં બાદર કરતાં અસંખ્યાતગુણો કાળ થાય છે. આવાં ૧૦ કોડાકોડી પલ્યોપમનું એક સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર સાગરોપમ થાય છે. આ સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર પલ્યોપમ અને સાગરોપમ વડે દષ્ટિવાદ નામના બારમા અંગમાં દ્રવ્યો મપાય છે. એમ કહેલું છે. સંસારમાં કુલ પૃથ્વીકાય જીવો કેટલા ? અપ્કાય જીવો કેટલા ? સ્થાવર જીવો કેટલા ? ત્રસજીવો કેટલા ? પુદ્ગલદ્રવ્યો કેટલાં ? ઈત્યાદિ દ્રવ્યોનું માપ આ પલ્યોપમ અને સાગરોપમથી કરેલું છે.

પ્રશ્ન - જેમાં પાણી - અગ્નિ કે વાયુ પ્રવેશ પામે નહીં એવા ગાઢ ગાઢતર રીતે ભરેલા વાલાગ્રોમાં સ્પૃષ્ટ આકાશ પ્રદેશો તો હોઈ શકે પરંતુ અસ્પૃષ્ટ આકાશપ્રદેશો કેવી રીતે હોય ? અને હોય તો કેટલા હોય ? બહુ અલ્પ જ હોવાનો સંભવ છે.

ઉત્તર - એક વાલાગ્રથી બીજા વાલાગ્રની વચ્ચેના ક્ષેત્રમાં અસ્પૃષ્ટ એવા અસંખ્યાતા આકાશપ્રદેશો હોય છે. તથા પ્રત્યેક વાલાગ્રોમાં પણ પોલાણભાગોમાં અસંખ્યાતા અસ્પૃષ્ટ આકાશપ્રદેશો હોય છે. સ્પૃષ્ટ આકાશપ્રદેશો કરતાં અસ્પૃષ્ટ આકાશ પ્રદેશો અસંખ્યાતગુણા હોય છે. જેમ મોટી એક કોઠીમાં કોળાં ભરીએ તો ધારો કે ૨૫ સમાય. હવે કોળું એ મોટું ફળ હોવાથી એક પણ ન માય પરંતુ બોર ભરીએ તો

૩૭૨

પાંચમો કર્મગ્રંથ

ગાથા : ૮૫

સેંકડો માય. કારણ કે બોર એ કોળાથી ઘણું નાનું ફળ છે એટલે કોળાઓના વચ્ચેના આકાશમાં ઘણાં (સેંકડો) બોર સમાય છે. ત્યારબાદ બોર ન સમાય તેમ હોય તો પણ સરસવના દાણા ભરીએ તો હજારો-લાખો સમાય. કારણ કે તે ઘણા વધારે સૂક્ષ્મ છે. તેમ અહીં વાલાગ્રના ટુકડા આકાશપ્રદેશો કરતાં ઘણા સ્થૂલ છે. અને આકાશપ્રદેશો એ વાલાગ્રો કરતાં અતિશય ઘણા સૂક્ષ્મ છે. માટે સ્પૃષ્ટ કરતાં અસ્પૃષ્ટ પ્રદેશો અસંખ્યાતગુણા છે. તથા વળી વાલાગ્રો એ ઔદારિકવર્ગણાના સ્કંધો છે. તે અતિશય નિબિડ હોઈ શકતા જ નથી. તેથી દરેક વાલાગ્રોની વચ્ચે પણ પોલાણ હોય જ છે. અને એક એક વાલાગ્રની અંદર પણ અનેક છિદ્રો (પોલાણ) હોય છે. તે છિદ્રોમાં રહેલા આકાશપ્રદેશો પણ અસ્પૃષ્ટાકાશપ્રદેશો જ કહેવાય છે. આ રીતે સ્પૃષ્ટ કરતાં અસ્પૃષ્ટ આકાશપ્રદેશોની સંખ્યા અસંખ્યાતગુણી છે.

પ્રશ્ન - સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર પલ્યોપમમાં સ્પૃષ્ટ અને અસ્પૃષ્ટ એમ બન્ને જાતના આકાશપ્રદેશોનો જ અપહાર જો કરવાનો છે. તો વાલાગ્રો ભરવાની શી જરૂર ? કૂવામાં રહેલા સર્વે આકાશપ્રદેશોનો પ્રતિસમયે અપહાર કરાય તો સૂ.ક્ષે.પ. થાય એમ જ કહેવું જોઈએ. વાલાગ્રો ભરવાનું અને સ્પૃષ્ટ-અસ્પૃષ્ટનું પ્રતિપાદન કરવાનું શું પ્રયોજન ?

ઉત્તર - સૂક્ષ્મક્ષેત્ર પલ્યોપમ વડે દ્રવ્યો મપાય છે. એમ જે દષ્ટિવાદમાં કહ્યું છે. તેમાં કોઈ કોઈ દ્રવ્યો યથોક્તવાલાગ્રને સ્પૃષ્ટમાત્ર આકાશપ્રદેશો વડે મપાય છે અને કોઈ કોઈ દ્રવ્યો યથોક્તવાલાગ્રને અસ્પૃષ્ટ આકાશપ્રદેશો વડે મપાય છે. આ કારણથી દષ્ટિવાદમાં કહેલા દ્રવ્યોના માપમાં ઉપયોગી થાય. એ પ્રયોજનથી વાલાગ્ર ભરવાની પ્રરૂપણા કરેલી છે. સ્વોપજ ટીકામાં કહ્યું છે કે-

यदि स्पृष्टा अस्पृष्टाश्चेह सुक्ष्मक्षेत्रपल्योपमे नभःप्रदेशा गृह्यन्ते,
तर्हि वालाग्रैः किं प्रयोजनम् ? यथोक्तपल्यान्तर्गतनभःप्रदेशापहारमात्रतः

ગાથા : ૮૬

પાંચમો કર્મગ્રંથ

૩૭૩

સામાન્યેનૈવ વક્તુમુચિતં સ્યાત્ ? સત્યં, કિન્તુ સૂક્ષ્મક્ષેત્રપલ્યોપમેન દષ્ટિવાદે દ્રવ્યાણિ મીયન્તે, તાનિ ચ કાનિચિદ્વથોક્તવાલાગ્રસ્પૃષ્ટૈરેવ નભઃ પ્રદેશે મીયન્તે, કાનિચિદસ્પૃષ્ટૈરિત્યતો દષ્ટિવાદોક્તદ્રવ્યમાનોપયોગિત્વાદ્ વાલાગ્ર-પ્રરૂપણાઽત્ર પ્રયોજનવતીતિ

તથા સૂક્ષ્મક્ષેત્રપલ્યોપમમાં સ્પૃષ્ટ-અસ્પૃષ્ટ બન્ને પ્રદેશોનું અપહરણ કરવાનું હોવાથી વાલાગ્રોનું ભરવું નિરર્થક છે. પરંતુ બાદર ક્ષેત્રપલ્યોપમમાં તો સ્પૃષ્ટ જ પ્રદેશોનું અપહરણ કરવાનું છે એટલે બાદરના નિરૂપણ પ્રસંગે વાલાગ્રનું ભરવું સપ્રયોજન છે. તેના અનુસંધાનથી સૂક્ષ્મના નિરૂપણ પ્રસંગે પણ સ્પૃષ્ટ અસ્પૃષ્ટ બન્નેનું વિધાન સપ્રયોજન છે. ઈત્યાદિ યુક્તિ જાણવી.

આ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારનાં બાદર અને ત્રણ પ્રકારનાં સૂક્ષ્મ એમ છ પ્રકારનાં પલ્યોપમ તથા છ પ્રકારનાં સાગરોપમનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું. ૧૮૫૫

બાદર અને સૂક્ષ્મના ભેદથી પલ્યોપમ તથા સાગરોપમનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું. ગાથા ૮૪ના અન્તિમ પદમાં મિથ્યાત્વ વિનાનાં શેષ ૧૦ ગુણસ્થાનકોનો ઉત્કૃષ્ટ વિરહકાળ અર્ધપુદ્ગલપરાવર્તનની અંદર કંઈક ન્યૂન કહ્યો છે. તેથી હવે ત્રણ ગાથાઓ દ્વારા વિસ્તારથી પુદ્ગલપરાવર્તનનું સ્વરૂપ સમજાવે છે.

દવ્વે ચિત્તે કાલે ભાવે ચઠહ દુહ બાયરો સુહુમો ।

હોઝ અણંતુસ્સપ્પિણિ પરિમાણો પુગ્ગલપરવટ્ટો ॥ ૮૬ ॥

(દ્રવ્યે ક્ષેત્રે કાલે ભાવે ચતુર્ધા દ્વિધા બાદરસ્સૂક્ષ્મઃ ।

ભવત્યનન્તોત્સર્પિણીપરિમાણઃ પુદ્ગલપરાવર્તઃ ॥ ૮૬ ॥)

દવ્વે ચિત્તે કાલે ભાવે=દ્રવ્યથી ક્ષેત્રથી કાળથી અને ભાવથી એમ, ચઠહ=ચાર પ્રકારે, દુહ બાયરો સુહુમો=સૂક્ષ્મ અને બાદર

૩૭૪

પાંચમો કર્મગ્રંથ

ગાથા : ૮૬

એમ બે પ્રકારે, હોઝ=હોય છે. અણંતુસ્સપ્પિણીપરિમાણો = અનંતીઉત્સર્પિણી અવસર્પિણીના પ્રમાણવાળું, પુગ્ગલપરવટ્ટો=એક પુદ્ગલપરાવર્ત છે. ૧૮૬૫

ગાથાર્થ - દ્રવ્યથી, ક્ષેત્રથી, કાળથી અને ભાવથી એમ ચાર પ્રકારે, અને તે ચારે ભેદો સૂક્ષ્મ તથા બાદરપણે બે બે પ્રકારે (એમ કુલ ૮ પ્રકારે) પુદ્ગલ પરાવર્ત છે. કોઈપણ એક પુદ્ગલપરાવર્ત અનંતી ઉત્સર્પિણી અને અનંતી અવસર્પિણી પ્રમાણ છે. ૧૮૬૫

વિવેચન - પુદ્ગલ પરાવર્ત દ્રવ્યથી, ક્ષેત્રથી, કાળથી અને ભાવથી એમ ચાર પ્રકારે છે. તે દરેકના બાદર અને સૂક્ષ્મ એમ બે બે ભેદો છે. તેથી કુલ આઠ ભેદો છે. આ આઠ પ્રકારના પુદ્ગલપરાવર્તોમાં અનંત ઉત્સર્પિણી અને અનંત અવસર્પિણી પ્રમાણ કાળ થાય છે. તે આઠે ભેદોનું વર્ણન ગાથા ૮૭-૮૮માં આવે જ છે.

પુદ્ગલ પરાવર્ત શબ્દનો અર્થ આ પ્રમાણે છે કે ચૌદ રજજી આત્મક એવા આ લોકાકાશમાં ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક આદિ આઠ ગ્રાહ્ય અને આઠ અગ્રાહ્ય તથા ધ્રુવાચિત્તાદિ જે કોઈ વર્ગણાઓનાં પુદ્ગલો છે. તે સર્વે પુદ્ગલોને એક જીવ, જેટલા કાળમાં પરાવર્ત=શરીરાદિરૂપે ગ્રહણ કરી કરીને તે રૂપે પરિણમાવીને મુકે તેટલા કાળમાનનું નામ પુદ્ગલપરાવર્ત છે. આ અર્થ હવે આવતા આઠ પુદ્ગલ પરાવર્તોમાંથી જો કે ફક્ત પહેલા-બીજા બાદર અને સૂક્ષ્મ દ્રવ્ય પુદ્ગલ પરાવર્તમાં જ લાગુ પડે છે. કારણ કે તેમાં જ પુદ્ગલોનું ગ્રહણ-મોચન છે. તો પણ તે પુદ્ગલોના ગ્રહણ-મોચન દ્વારા જણાવાતો “અનંતઉત્સર્પિણી અને અનંત અવસર્પિણી” રૂપ જે કાળ છે તે કાળના માપની સમાનતા હોવાથી આ શબ્દ બાકીના પુદ્ગલપરાવર્તોમાં પણ રૂઢ થયેલો છે જેમ “નરક” આ શબ્દનો અર્થ એવો થાય છે કે પાપાન્ નરાન્ પાપફલોપભોગાર્થ કાયન્તીતિ નરકાઃ=પાપી એવા

ગાથા : ૮૭

પાંચમો કર્મગ્રંથ

૩૭૫

મનુષ્યોને પાપનું ફળ ભોગવવા માટે જે બોલાવે તે નરક, જો કે આ શબ્દના અર્થ પ્રમાણે પાપી એવા જે મનુષ્યો નરકમાં જાય તેને જ નરક કહેવાવી જોઈએ. પરંતુ તિર્યચો પણ જે પાપી હોય છે તેઓ પણ પાપફળના ઉપભોગ માટે નરકમાં જાય જ છે અને તેને પણ નરક કહેવાય જ છે. તેથી પાપફળના ઉપભોગની સમાનતા હોવાથી તિર્યચ તથા મનુષ્યો જેમ લેવાય છે. તેમ અહીં પુદ્ગલપરાવર્ત શબ્દનો અર્થ એકમાં લાગુ પડતો હોવા છતાં કાળની સમાનતા ચારે પ્રકારના પરાવર્તોમાં હોવાથી આ શબ્દ રૂઢ થયેલો છે. ॥

મૂળ ગાથામાં “અણંતુસ્સપ્પિણિ” શબ્દમાં માત્ર અનંત ઉત્સર્પિણીનું જ વિધાન છે. પરંતુ વચ્ચે વચ્ચે અવસર્પિણી આવ્યા વિના નિરંતર ઉત્સર્પિણીઓ સંભવતી નથી. માટે અનંત ઉત્સર્પિણી અને અનંત અવસર્પિણીના કાળપ્રમાણ એક એક પુદ્ગલ પરાવર્ત છે. એમ સમજવું. ॥૮૬॥

દ્રવ્યપુદ્ગલ પરાવર્તના બાદર અને સૂક્ષ્મ એમ બે ભેદો છે. તે હવે સમજાવે છે.

उरलाइसत्तगेणं, एगजिओ मुयइ फुसिय सव्वअणू।

जत्तियकालि स थूलो, दव्वे सुहुमो सगन्नयरा ॥ ८७ ॥

(औदारिकादिसप्तकेनैकजीवो मुञ्चति स्पृष्ट्वा सर्वाणू ।

यावता कालेन स स्थूलो द्रव्ये सूक्ष्मस्सप्तकान्यतरात् ॥ ८७ ॥)

શબ્દાર્થ - **उरलाइसत्तगेणं**=ઔદારિકાદિ સાતપણે, **एगजिओ**=એક જીવ, **मुयइ**=મૂકે છે, **फुसिय**=સ્પર્શીને, **सव्वअणू**=સર્વપુદ્ગલોને, **जत्तिय-कालि**=જેટલા કાળે, **स थूलो दव्वे**=તે દ્રવ્યમાં બાદરપુદ્ગલ પરાવર્ત, **सुहुमो**=સૂક્ષ્મો વળી, **सगन्नयरा**=સાતમાંથી કોઈપણ એકરૂપે ॥૮૭॥

૩૭૬

પાંચમો કર્મગ્રંથ

ગાથા : ૮૭

गाथार्थ - ઔદારિકાદિ સાતપણે સર્વ પરમાણુઓને એક જીવ જેટલા કાળમાં સ્પર્શી સ્પર્શીને મુકે તેટલા કાળને બાદર દ્રવ્ય પુદ્ગલ પરાવર્ત કહેવાય છે. અને સાતમાંથી કોઈપણ એકરૂપે સર્વ પરમાણુઓને એક જીવ સ્પર્શીને મુકે તે સૂક્ષ્મ દ્રવ્ય પુદ્ગલ પરાવર્ત કહેવાય છે. ॥૮૭॥

विवेचन - ચૌદ રજજુપ્રમાણ લોકાકાશમાં આઠ ગ્રાહ્ય, આઠ અગ્રાહ્ય તથા ધ્રુવાચિત્ત, અધ્રુવાચિત્ત ઈત્યાદિ પ્રકારોવાળી અનંતી અનંતી વર્ગણાઓ છે. તે વર્ગણાઓમાં અનંતાનંત પુદ્ગલદ્રવ્યો (પરમાણુઓ અને સ્કંધો) છે. સંસારમાં રહેલો કોઈપણ એક જીવ ઉપરોક્ત સર્વ વર્ગણાઓમાં રહેલા સમસ્ત પુદ્ગલદ્રવ્યોને પૂરણ-ગલન થવાથી ગ્રહણ પ્રાયોગ્ય સ્કંધો બને ત્યારે અનંતભવભ્રમણ દ્વારા ભિન્ન ભિન્ન સાતકાર્યો રૂપે ગ્રહણ કરી કરીને મૂકે તેમાં જેટલો કાળ થાય તે બાદર દ્રવ્ય પુદ્ગલ પરાવર્ત કહેવાય છે.

જુદા-જુદા અનંતભવોમાં જન્મ મરણ કરતાં કરતાં કેટલાંક પુદ્ગલદ્રવ્યો ઔદારિકશરીર રૂપે ગ્રહણ કરીને ભોગવીને મુકે, કેટલાંક પુદ્ગલ દ્રવ્યો વચ્ચે વચ્ચે પ્રાપ્ત થતા દેવ-નારકીના ભવો દ્વારા વૈક્રિય શરીર રૂપે ગ્રહણ કરીને ભોગવીને મૂકે, કેટલાંક પુદ્ગલદ્રવ્યોને ચારે ગતિના થતા ભવોમાં તૈજસ શરીરરૂપે ગ્રહણ કરીને મૂકે, આ પ્રમાણે કેટલાંક પુદ્ગલ દ્રવ્યોને ભાષા રૂપે, કેટલાંક પુદ્ગલદ્રવ્યોને પ્રાણાપાન રૂપે, કેટલાંક પુદ્ગલ દ્રવ્યોને મન રૂપે અને કેટલાંક પુદ્ગલ દ્રવ્યોને કાર્મણશરીર રૂપે એમ આહારક વિના ઔદારિક આદિ સાત રૂપે ગ્રહણ કરવા દ્વારા સમસ્ત પુદ્ગલાસ્તિકાયને તે તે સ્વરૂપે અનુભવીને તે તે પુદ્ગલોનો ત્યાગ કરે, તેમાં સમસ્ત પુદ્ગલાસ્તિકાય આવી જતાં જેટલો કાળ લાગે તેને બાદરદ્રવ્ય પુદ્ગલપરાવર્ત કહેવાય છે. આહારકશરીરની પ્રાપ્તિ કોઈક જીવને જ થાય છે. અને તે પણ એક ભવમાં ફક્ત બે વાર જ અને આખા સંસારચક્રમાં ચાર વાર જ થાય છે. તેથી અલ્પ હોવાથી તે રૂપે ગ્રહણ કરવાનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી.

ગાથા : ૮૭

પાંચમો કર્મગ્રંથ

૩૭૭

ગ્રહણ કરવા યોગ્ય સમસ્ત પુદ્ગલાસ્તિકાય અનંતાનંત છે. પરંતુ ઔદારિક આદિ સાતમાંથી કોઈપણ પ્રકારે આ જીવ પુદ્ગલો ગ્રહણ કરે તે ગણનામાં લેવાનું હોવાથી હવે કહેવાતા સૂક્ષ્મ પુદ્ગલ પરા. કરતાં આ બાદર પુ.પ.માં ઓછો કાળ થાય છે. તો પણ અનંત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી કાળ તો થાય જ છે.

સૂક્ષ્મ દ્રવ્ય પુદ્ગલ પરાવર્ત

ઉપરોક્ત સમસ્ત પુદ્ગલાસ્તિકાય દ્રવ્યને કોઈપણ એક જીવ ઔદારિકાદિ સાત પ્રકારોમાંથી કોઈપણ એક જ પ્રકાર વડે ગ્રહણ કરીને મૂકે તેમાં જેટલો કાળ લાગે તેને સૂક્ષ્મ દ્રવ્ય પુદ્ગલ પરાવર્ત કહેવાય છે. બાદર દ્રવ્ય પુદ્ગલ પરાવર્તમાં ઔદારિક રૂપે, વૈક્રિય રૂપે, તૈજસ રૂપે એમ સાતે પ્રકારે જે જે પુદ્ગલો ગ્રહણ કરાતાં હતાં તે ગણત્રીમાં (આટલાં તો સ્પર્શાયાં એમ ગણનામાં) લેવાતાં હતાં. જ્યારે આ સૂક્ષ્મ પુદ્ગલ પરાવર્તમાં સાતમાંથી કોઈપણ એક રૂપે જ જે પુદ્ગલો ગ્રહણ થાય તે જ ગણત્રીમાં ગણાય. વચ્ચે વચ્ચે અનેકવાર વિવક્ષિત એક પ્રકાર વિના બીજા બીજા પ્રકાર રૂપે જે પુદ્ગલો ગ્રહણ કરાયાં હોય તે પુદ્ગલો વિવક્ષિત રૂપે ગ્રહણ કરાયાં નથી માટે અગૃહીત જ સમજવાનાં, જેમ કે સમસ્ત પુદ્ગલાસ્તિકાય ઔદારિક રૂપે જ ગ્રહણ કરીને પૂર્ણ કરવાની વિવક્ષા કરી મનુષ્યભવમાં જન્મ્યા, માનવના દેહ રૂપે જે પુદ્ગલો ગ્રહણ કર્યાં તેટલાં જ ગૃહીત માનવાનાં, આખા માનવના ભવ દરમ્યાન શ્વાસોચ્છ્વાસરૂપે, ભાષારૂપે, મનરૂપે અને કર્મબાંધવારૂપે અનેક પુદ્ગલો આ જીવ ગ્રહણ કરે છે અને મૂકે છે. પરંતુ તે સર્વે પુદ્ગલો અગૃહીત જ સમજવાનાં. કારણ કે તે પુદ્ગલો ઔદારિકશરીરરૂપે ગૃહીત થયાં નથી. આ રીતે સમસ્ત વર્ગણાઓનાં સમસ્ત પુદ્ગલો પૂરણ-ગલન થતાં થતાં જ્યારે ઔદારિક વર્ગણારૂપે બને અને આ જીવ તે પુદ્ગલોને ઔદારિકશરીરરૂપે ગ્રહણ કરે ત્યારે જ ગણત્રીમાં ગણવાનાં, એ રીતે સમસ્ત પુદ્ગલાસ્તિકાય

૩૭૮

પાંચમો કર્મગ્રંથ

ગાથા : ૮૭

જેટલા કાળમાં ગૃહીત થઈ જાય. તેટલા કાળનું નામ સૂક્ષ્મ દ્રવ્ય પુદ્ગલપરાવર્ત કહેવાય છે.

ઉપરોક્ત અર્થ પ્રમાણે આ સૂક્ષ્મ દ્રવ્ય પુદ્ગલ પરાવર્ત સાત પ્રકારનું બને છે (૧) સમસ્ત પુદ્ગલાસ્તિકાય માત્ર ઔદારિક શરીર રૂપે જ જેટલા કાળમાં ગૃહીત થઈ જાય. તેટલા કાળનું નામ સૂક્ષ્મ ઔદારિક દ્રવ્ય પુદ્ગલ પરાવર્ત. (૨) સમસ્ત પુદ્ગલાસ્તિકાય દ્રવ્ય ફક્ત વૈક્રિયશરીરરૂપે જ જેટલા કાળમાં ગૃહીત થઈ જાય તેટલા કાળનું નામ સૂક્ષ્મવૈક્રિયદ્રવ્ય પુદ્ગલપરાવર્ત. (૩) સમસ્ત પુદ્ગલાસ્તિકાય દ્રવ્ય ફક્ત તૈજસશરીરરૂપે જ જેટલા કાળમાં ગૃહીત થઈ જાય તેટલા કાળનું નામ સૂક્ષ્મતૈજસદ્રવ્ય પુદ્ગલપરાવર્ત. આ જ નિયમ પ્રમાણે (૪) સૂક્ષ્મભાષાદ્રવ્ય પુદ્ગલપરાવર્ત. (૫) સૂક્ષ્મઊચ્છ્વાસદ્રવ્ય પુદ્ગલપરાવર્ત, (૬) સૂક્ષ્મમન:દ્રવ્ય પુદ્ગલપરાવર્ત, અને (૭) સૂક્ષ્મ-કાર્મણદ્રવ્ય પુદ્ગલ પરાવર્ત એમ સૂક્ષ્મ દ્રવ્ય પુદ્ગલ પરાવર્ત સાત જાતનાં થાય છે.

ઔદારિક વૈક્રિય તૈજસ ભાષા ઉચ્છ્વાસ મન અને કાર્મણમાંથી જેની ભવોભવમાં વધારે પ્રાપ્તિ થાય. તેમાં કાળ ઓછો લાગે, અને જેની પ્રાપ્તિ વિલંબે વિલંબે થાય તેમાં કાળ અધિક લાગે. જેમ કે કાર્મણશરીરરૂપે પુદ્ગલોનું ગ્રહણ ભવોભવમાં હોય અને પ્રત્યેક ભવોમાં પણ પ્રતિસમયે હોય તેથી સમસ્ત પુદ્ગલાસ્તિકાયને કાર્મણ શરીરરૂપે ગ્રહણ કરીને પૂર્ણ કરતાં ઓછો કાળ લાગે (તો પણ અનંત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી તો ખરો જ.) અને વૈક્રિયશરીરરૂપે પુદ્ગલોનું ગ્રહણ માત્ર દેવ-નરકના ભવમાં જ થાય. એક-બે વાર વૈક્રિય રૂપે કેટલાંક પુદ્ગલો ગ્રહણ કરીને જો આ જીવ નિગોદાદિના ભવોમાં ચાલ્યો જાય તો વૈક્રિયશરીરરૂપે પુદ્ગલોના ગ્રહણનો મોટો વિરહ પણ પડી જાય. તેથી તે વૈક્રિયરૂપે સમસ્ત પુદ્ગલ ગ્રહણ કરવામાં અતિશય વધુ કાળ લાગે તેથી કાળ આશ્રયી અલ્પબહુત્વ આ પ્રમાણે છે.

- (૧) કાર્મણ પુદ્ગલ પરાવર્તમાં સૌથી અલ્પકાળ થાય.
- (૨) તેનાથી તૈજસ પુદ્ગલ પરાવર્તમાં અનંતગુણ અધિકકાળ થાય.
- (૩) તેનાથી ઔદારિક પુદ્ગલ પરા. માં અનંતગુણ અધિકકાળ થાય.
- (૪) તેનાથી ઉચ્છ્વાસ પુદ્ગલ પરા. માં અનંતગુણ અધિક કાળ થાય.
- (૫) તેનાથી મન પુદ્ગલ પરાવર્તમાં અનંતગુણ અધિકકાળ થાય.
- (૬) તેનાથી ભાષા પુદ્ગલ પરાવર્તમાં અનંતગુણ અધિક કાળ થાય.
- (૭) તેનાથી વૈક્રિય પુદ્ગલ પરાવર્તમાં અનંતગુણ અધિક કાળ થાય.

જેમાં કાળ ઓછો થાય છે. તે પુદ્ગલ પરાવર્તો આ જીવે ભૂતકાળમાં ઘણાં કર્યા છે. અને જેમાં કાળ વધારે વધારે થાય છે. તે તે પુદ્ગલ પરાવર્તો આ જીવે ભૂતકાળમાં ઓછાં કર્યા છે. તેથી તેનું અલ્પબહુત્વ ઉપરના કરતાં ઉલટા ક્રમે જાણવું. જેમ કે ભૂતકાળમાં કોઈપણ જીવે (૧) વૈક્રિય પુ.પ. ઘણાં ઓછાં કર્યા છે. (૨) તેનાથી ભાષા, (૩) મન, (૪) ઉચ્છ્વાસ (૫) ઔદારિક, (૬) તૈજસ અને (૭) કાર્મણ પુદ્ગલ પરાવર્તો અનંતગુણાં કર્યા છે.

મતાન્તર - સમસ્ત પુદ્ગલાસ્તિકાયને ઔદારિકાદિ સાતમાંથી કોઈપણ એક રૂપે ગ્રહણ કરીને પૂર્ણ કરવામાં આવે તેને સૂક્ષ્મદ્રવ્ય પુદ્ગલપરાવર્ત કહેવાય અને તે સાત પ્રકારે છે એમ સમજાવવામાં આવ્યું. પરંતુ કેટલાક આચાર્યો સમસ્ત પુદ્ગલાસ્તિકાયને ઔદારિક-વૈક્રિય-તૈજસ અને કાર્મણ એમ ચાર પ્રકારના દેહમાંથી કોઈપણ એક દેહરૂપે જ ગ્રહણ કરીને પૂર્ણ કરવામાં આવે તેને જ સૂક્ષ્મદ્રવ્ય પુદ્ગલ પરાવર્ત માને છે. અને તેથી તે સૂ.દ્ર.પુ.પ. માત્ર ચાર જ પ્રકારનું છે એમ કહે છે. આ જ પ્રમાણે બાદરદ્રવ્ય પુદ્ગલ પરાવર્તમાં પણ સમસ્ત પુદ્ગલાસ્તિકાય માત્ર ચાર રૂપે જ ગ્રહણ કરાયેલાં હોય તે જ ગણવાનાં છે. પરંતુ સાત રૂપે ગ્રહણ કરાયેલાં નહીં. એમ તેઓ કહે છે આ એક મતાન્તર છે. (જુઓ સ્વોપણ ટીકા). ૧૮૭૧

બાદર અને સૂક્ષ્મ બન્ને પ્રકારનું દ્રવ્ય પુદ્ગલ પરાવર્ત સમજાવીને હવે બાદર-સૂક્ષ્મ એવાં ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ પુદ્ગલ પરાવર્ત સમજાવે છે.

**લોગપણ્સોસપ્પિણિ સમયા અણુભાગ બંધઠાણા ચ ।
જહ તહ કમમરણેણં, પુદ્ગા ઝિત્તાઇ થૂલિયરા ॥૮૮॥**

(લોકપ્રદેશોત્સર્પિણીસમયા અણુભાગબન્ધસ્થાનાનિ ચ ।

યથાતથા ક્રમમરણેણ સ્પૃષ્ટાઃ ક્ષેત્રાદયસ્થૂલેતરાઃ ॥ ૮૮ ॥)

શબ્દાર્થ - લોગપણ્સ=લોકાકાશના પ્રદેશો, **સપ્પિણિ સમયા**= ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીના સમયો, **અણુભાગબંધઠાણા ચ**=અને રસબંધના અધ્યવસાય સ્થાનો, **જહતહ**=જેમ તેમ અને, **કમમરણેણં**=અનુક્રમે મરણવડે, **પુદ્ગા**=સ્પર્શાયાં છતાં, **ઝિત્તાઇ**=ક્ષેત્રાદિ પુ. પ., **થૂલ**=સ્થૂલ (બાદર) અને **ઝયરા**=સૂક્ષ્મ થાય છે. ૧૮૮૧

ગાથાર્થ - લોકાકાશના પ્રદેશો, ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણીના સમયો તથા રસબંધના અધ્યવસાયસ્થાનો, આ ત્રણે પદાર્થો કોઈપણ એક જીવ દ્વારા મરણ વડે જેમ તેમ સ્પર્શાયા છતાં ક્ષેત્રાદિ બાદર, અને મરણ વડે ક્રમસર સ્પર્શાયા છતાં ક્ષેત્રાદિ સૂક્ષ્મ પુ.પ. થાય છે. ૧૮૮૧

વિવેચન - ક્ષેત્ર પુદ્ગલપરાવર્તનું પ્રમાણ જાણવા માટે ચૌદ રજજી આત્મક સંપૂર્ણ લોકાકાશના અસંખ્ય આકાશપ્રદેશો લેવા. એવી જ રીતે કાળ પુદ્ગલ પરાવર્તનું પ્રમાણ જાણવા માટે એક ઉત્સર્પિણી અને એક અવસર્પિણીના સમયો લેવા. ભાવ પુદ્ગલ પરાવર્તનું માપ જાણવા માટે અસંખ્યલોકાકાશ પ્રદેશ પ્રમાણ એવાં રસબંધમાં નિમિત્તભૂત અધ્યવસાય સ્થાનો લેવાં.

ઉપરોક્ત ત્રણે વસ્તુને કોઈપણ જીવ **મરણ વડે જેમ તેમ** સ્પર્શી સ્પર્શીને પૂર્ણ કરે તો તે ક્ષેત્રાદિ ત્રણે બાદર પુદ્ગલ પરાવર્તો થાય છે.

ગાથા : ૮૮

પાંચમો કર્મગ્રંથ

૩૮૧

અને તે જ ત્રણે વસ્તુને કોઈપણ જીવ ક્રમસર મરણ વડે સ્પર્શી સ્પર્શિને પૂર્ણ કરે તો તે ક્ષેત્રાદિ ત્રણે સૂક્ષ્મ પૂ. પ. થાય છે.

બાદર ક્ષેત્ર પુદ્ગલ પરાવર્ત

અહીં ક્ષેત્ર શબ્દથી ચૌદ રજજી આત્મક લોકાકાશના આકાશપ્રદેશો સમજવા. આ આકાશપ્રદેશો અસંખ્યાતા છે. અને પંક્તિબદ્ધ છે. તત્વાર્થ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે જીવ મૃત્યુ પામ્યા પછી પરભવમાં આકાશપ્રદેશની પંક્તિ પ્રમાણે જ જાય છે. “અનુશ્રેણિ ગતિ:” તેથી પ્રદેશોની પંક્તિઓ છે, આકાશપ્રદેશો એટલા બધા સૂક્ષ્મ છે કે ગાથા ૮૫માં કહેલું કે આવા ખીચોખીચ ભરેલા વાલાગ્રોની વચ્ચે વચ્ચે પણ અસ્પૃષ્ટ આકાશપ્રદેશો અસંખ્યાતા હોય છે. તથા વાલાગ્રના સ્કંધમાં રહેલા છિદ્રોમાં પણ અસંખ્ય અસંખ્ય અસ્પૃષ્ટ આકાશપ્રદેશો હોય છે. તથા શાસ્ત્રોમાં આવું માપ આવે છે કે એક અંગુલ પ્રમાણ ક્ષેત્રમાં રહેલા આકાશપ્રદેશોમાંથી એક એક સમયે જો એક એક આકાશપ્રદેશ બહાર કાઢવામાં આવે તો અંગુલપ્રમાણ ક્ષેત્રના આકાશપ્રદેશોને બહાર કાઢતાં અસંખ્યાતી ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી કાળ લાગે. હવે ખ્યાલ આવશે કે જો અંગુલપ્રમાણ ક્ષેત્રમાં આટલા બધા આકાશપ્રદેશો છે. તો સમસ્ત લોકાકાશમાં કેટલા આકાશપ્રદેશો હશે ? આવા અસંખ્ય અને પંક્તિબંધ રીતે ગોઠવાયેલા આકાશપ્રદેશોથી આ લોકાકાશ ભરેલો છે.

કોઈપણ એક જીવ અનંત ભવ ભ્રમણ કરવા વડે સમસ્ત એવા આ લોકાકાશના પંક્તિબદ્ધ રીતે રહેલા સર્વ આકાશ પ્રદેશોને જ્યાં ત્યાં મૃત્યુ પામવા વડે સ્પર્શ કરી લે, એક પણ આકાશપ્રદેશ એવો ન હોય કે જ્યાં વિવક્ષિત જીવ મૃત્યુ ન પામ્યો હોય. તેમાં જેટલો કાળ થાય તેને બાદર ક્ષેત્ર પુદ્ગ. પરા. કહેવાય છે. કોઈપણ એક જીવની નાનામાં નાની અવગાહના (સૂક્ષ્મનિગોદાદિ જેવો ભવ લઈએ ત્યારે) અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની એટલે અસંખ્યાત આકાશપ્રદેશ પ્રમાણની તો હોય

૩૮૨

પાંચમો કર્મગ્રંથ

ગાથા : ૮૮

જ છે. તેટલા પ્રદેશો એક મૃત્યુ દ્વારા સ્પર્શાય છે. બીજા મૃત્યુ વડે બીજા તેટલા પ્રદેશો સ્પર્શાય છે. એમ અનેક મૃત્યુ દ્વારા સર્વ પ્રદેશો (લોકાકાશના) સ્પર્શાઈ જાય. અહીં એક વાર સ્પર્શાયેલામાં ફરીથી મૃત્યુ થાય તો તે ગણનામાં ન લેતાં સર્વપ્રદેશોને મૃત્યુ દ્વારા સ્પર્શ કરતાં જેટલો કાળ લાગે તે બા. ક્ષે. પુ. પરા. કહેવાય છે. આ પ્રમાણેનો આ કર્મગ્રંથનો મત છે. (સ્વોપજ ટીકામાં આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે.)

પરંતુ પંચસંગ્રહકારનો અભિપ્રાય અહીં કંઈક જુદો છે. પંચસંગ્રહ ભાગ પહેલો દ્વાર બીજું ગાથા ૩૮૫માં એવું વિધાન છે કે ચૌદ રજજી આત્મક આ એક લોકાકાશમાં વિવક્ષિત એક જીવ જ્યાં ત્યાં મૃત્યુ પામવા દ્વારા સર્વ આકાશપ્રદેશોને સ્પર્શે. પરંતુ એક જીવની જઘન્ય અવગાહના જે અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની છે. તેથી મૃત્યુકાલે જઘન્યથી પણ અસંખ્યાત આકાશપ્રદેશોનો સ્પર્શ હોય છે. તો પણ એક આકાશપ્રદેશ જ મૃત્યુ વડે સ્પૃષ્ટ સમજવો. શેષ પ્રદેશો મૃત્યુ દ્વારા ફરી સ્પર્શવાના બાકી રહે છે. આ વિવક્ષાથી બાદરક્ષેત્ર પુદ્ગ. પરા. માં કર્મગ્રંથના મત કરતાં વધારે કાળ થાય છે. કર્મગ્રંથના અભિપ્રાય પ્રમાણે જીવની અવગાહનાવાળા બધા જ પ્રદેશો સ્પૃષ્ટ ગણાય છે. અને પંચસંગ્રહના અભિપ્રાય પ્રમાણે અસંખ્યાત પ્રદેશો સ્પર્શાયેલા હોવા છતાં એક જ પ્રદેશ સ્પર્શાયેલો વિવક્ષામાં લેવાનો છે. શેષ આકાશપ્રદેશોની સ્પર્શના માટે ત્યાં ત્યાં તેટલાં મૃત્યુ થવાનાં બાકી રહે છે.

સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર પુદ્ગલ પરાવર્ત

બાદર ક્ષેત્ર પુદ્ગ. પરા. માં જ્યાં ત્યાં જીવ મૃત્યુ પામે તે સર્વ આકાશપ્રદેશો સ્પૃષ્ટ થયેલા ગણાય છે. પરંતુ સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર પુદ્ગલ પરાવર્તમાં એમ નથી. અહીં સૂક્ષ્મ. ક્ષે. પુદ્ગ. પરા. માં સમભૂતલાથી ક્રમબદ્ધ શ્રેણી રૂપે રહેલા આકાશપ્રદેશોમાં ક્રમસર મૃત્યુ વડે સ્પર્શિને સમસ્ત લોક પૂરો કરતાં જેટલો કાળ થાય તેટલા કાળને આ પુદ્ગલ પરાવર્ત કહેવાય છે.

ગાથા : ૮૮

પાંચમો કર્મગ્રંથ

૩૮૩

સમભૂતલાથી શરૂ થતી આકાશપ્રદેશોની પંક્તિમાં પ્રથમના પ્રદેશમાં (કર્મગ્રંથના મત પ્રમાણે સ્વાવગાહના પ્રમાણ અને પંચસંગ્રહના અભિપ્રાય પ્રમાણે પ્રથમના એક આકાશપ્રદેશમાં) મૃત્યુ થયા બાદ પુનઃ કેટલોય કાળ ગયે છે તે જ આકાશપ્રદેશની પંક્તિમાં આવેલા તેની જ અનન્તરપણે બાજુમાં રહેલા એવા બીજા નંબરના જ સ્વાવગાહના પ્રમાણ પ્રદેશોમાં અથવા અનન્તર એવા એક આકાશપ્રદેશમાં આ જીવ જ્યારે મૃત્યુ પામે ત્યારે પૂર્વનો પ્રથમ સ્વાવગાહના પ્રમાણ ભાગ અથવા પ્રથમ પ્રદેશ અને આ બીજો ભાગ અથવા બીજો પ્રદેશ એમ માત્ર બે જ ભાગો અથવા બે જ આકાશપ્રદેશો મૃત્યુ વડે સ્પર્શયા, એમ ગણત્રી કરવાની. વચ્ચેના કાળમાં જીવ અનેક સ્થાનોમાં અનેકવાર મૃત્યુ પામ્યો હોય છે. તો પણ તે સર્વે આકાશપ્રદેશો ક્રમસરમાં આવતા ન હોવાથી મૃત્યુ વડે અસ્પૃષ્ટ જ ગણવાના. ત્યારબાદ ચૌદરાજમાં જ્યાં ત્યાં અનેકવાર મૃત્યુ પામતાં પામતાં વિવક્ષિત પંક્તિના સ્વાવગાહના પ્રમાણ ત્રીજા ભાગમાં અથવા ત્રીજા આકાશપ્રદેશ જ્યારે મૃત્યુ પામે ત્યારે જ માત્ર તે ત્રીજો ભાગ અથવા ત્રીજો આકાશપ્રદેશ મૃત્યુ વડે સ્પૃષ્ટ ગણવાનો. આ પ્રમાણે આકાશપ્રદેશોની એક પંક્તિ મૃત્યુ વડે ક્રમસર સ્પર્શવાથી જ્યારે પૂર્ણ થાય ત્યારે તેની જ પાસેની બીજી પંક્તિના આકાશપ્રદેશોને આ રીતે જ ક્રમસર મૃત્યુ વડે સ્પર્શવાનું કાર્ય કરવાનું. એમ કરતાં કરતાં સમસ્ત લોકાકાશના સર્વે આકાશપ્રદેશો આવા મૃત્યુ દ્વારા ક્રમસર સ્પર્શવા વડે સમાપ્ત કરાય અને તેમાં જેટલો કાળ થાય તે કાળને સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર પુદ્ગલ પરાવર્ત કહેવાય છે. સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યા પછી જે દેશોન અર્ધ પુદ્ગલ પરાવર્તકાળ સંસાર ઉત્કૃષ્ટથી બાકી હોય છે. એવું જે પ્રસિદ્ધ છે. તે આ પુદ્ગલ પરાવર્ત સમજવું.

બાદર કાળ પુદ્ગલ પરાવર્ત

દસ કોડાકોડી સાગરોપમની એક ઉત્સર્પિણી અને દસ કોડાકોડી સાગરોપમની એક અવસર્પિણી એમ એક કાલચક્રના જે અસંખ્યાતા

૩૮૪

પાંચમો કર્મગ્રંથ

ગાથા : ૮૮

સમયો થાય છે. તેમાંના સર્વ સમયોમાં કોઈ એક જીવ આડા અવળા મરણ વડે સ્પર્શ કરતાં સર્વ સમયોને મૃત્યુ વડે સ્પર્શી રહે તેમાં જેટલો કાળ જાય તેટલા કાળને બાદર કાળ પુદ્ગલ પરાવર્ત કહેવાય છે. જેમ ધારો કે અસત્કલ્પનાએ કોઈ એક જીવ ઉત્સર્પિણીના પહેલા સમયમાં મૃત્યુ પામ્યો ત્યારબાદ ૧૦૧મા સમયમાં મૃત્યુ પામ્યો, ત્યારબાદ ૫૦૧મા સમયમાં મૃત્યુ પામ્યો, ત્યારબાદ ૨૦૦૦મા સમયમાં મૃત્યુ પામ્યો એમ કેટલાક સમયો આ ઉત્સર્પિણીમાં અને કેટલાક સમયો આ અવસર્પિણીમાં મૃત્યુ વડે સ્પર્શયા. તે બધા સ્પૃષ્ટ તરીકે ગણવા ત્યારબાદ બીજી ઉત્સર્પિણી આવી, ત્યારે ૩૫મા સમયે, ૮૮મા સમયે, ૧૫૨મા સમયે એમ આડા અવળા સમયોમાં આયુષ્યની સમાપ્તિ પ્રમાણે તે જીવ મૃત્યુ પામ્યો તો તે પણ સ્પૃષ્ટ તરીકે ગણવાના. ફક્ત એકવાર જે સમય મૃત્યુવડે સ્પૃષ્ટ થયો હોય તે જ સમયમાં જો ફરીથી મૃત્યુ થાય તો તેને બીજીવાર ગણવાનો નહીં. પરંતુ આ રીતે આડા અવળા જે જે સમયોમાં જે જે ભવોમાં મૃત્યુ થાય તે સર્વ સમયોની સ્પૃષ્ટ તરીકે ગણના કરતાં કરતાં એક કાલચક્રના સર્વ સમયો જ્યારે જીવવડે મૃત્યુ દ્વારા સ્પર્શાઈ જાય. કોઈપણ સમય મૃત્યુ દ્વારા સ્પર્શવાનો બાકી ન રહે ત્યારે તેટલા કાળને બાદર કાળ પુદ્ગલપરાવર્ત કહેવાય છે.

સૂક્ષ્મકાળ પુદ્ગલપરાવર્ત

કોઈ જીવ ઉત્સર્પિણીના પહેલા-આરાના પ્રથમસમયે મૃત્યુ પામ્યો અર્થાત્ મૃત્યુ વડે તે સમય સ્પૃષ્ટ કર્યો. ત્યાર બાદ બીજા જ સમયે જો મૃત્યુ પામે તો જ સ્પૃષ્ટ તરીકે ગણત્રીમાં લેવાય. પરંતુ તે શક્ય નથી. કારણ કે જીવનું જઘન્યથી પણ ૨૫૬ આવલિકાનું (એટલે કે અસંખ્યાતા સમયનું) આયુષ્ય હોય જ છે. એટલે પ્રથમ સમયના મૃત્યુ બાદ ઉત્સર્પિણીના ૬ અને અવસર્પિણીના ૬ એમ બારે આરામાં અનેકવાર અનેકસ્થાને અનેક સમયોમાં મૃત્યુ થવા છતાં તે સમયોમાં થયેલું મૃત્યુ ગણનામાં લેવાનું નહીં. બારે આરાનો ૨૦ કોડાકોડી

ગાથા : ૮૮

પાંચમો કર્મગ્રંથ

૩૮૫

સાગરોપમ કાળ ગયે છતે બીજીવાર આવેલી ઉત્સર્પિણીના પહેલા આરાના માત્ર બીજા સમયમાં જ જો મૃત્યુ થાય તો જ તે બીજો સમય માત્ર જ મૃત્યુ વડે સ્પૃષ્ટ તરીકે ગણવાનો. જો બીજા સમયને બદલે ૩-૪-૫-૬ઠા ઈત્યાદિ કોઈપણ સમયોમાં મૃત્યુ થાય તો તે બધા જ સમયો મૃત્યુ વડે અસ્પૃષ્ટ જ જાણવા. આમ ફરીથી ત્રીજી વારે ચોથી વારે આવેલી ઉત્સર્પિણીના પ્રથમ આરાના બીજા જ સમયમાત્રમાં જો મૃત્યુ થાય તો જ મૃત્યુ વડે બે સમયો સ્પર્શ્યા એમ ગણના કરવાની. ફરીવાર પણ જો બીજા સમયમાં મૃત્યુ ન થાય તો બારે આરા પસાર કરવાના. આમ ક્રમશઃ ત્રીજા ચોથા આદિ સમયોમાં મૃત્યુ પ્રાપ્ત કરતાં કરતાં ઉત્સર્પિણીના છએ આરાના સર્વ સમયોમાં જ્યારે મૃત્યુ થાય ત્યારે જ તેની ગણના કરવાની.

આ પ્રમાણેના ક્રમવડે એક એક સમયોમાં મૃત્યુ દ્વારા સ્પર્શ કરતાં કરતાં ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણીના બારે આરાના સર્વ સમયોમાં ક્રમસરપણે તે વિવક્ષિત જીવનું મૃત્યુ નોંધાઈ જાય તેમાં જેટલો કાળ થાય તેટલા કાળને એક સૂક્ષ્મકાળ પુદ્ગલપરાવર્ત કહેવાય છે. અહીં વ્યવહિત (આંતરાવાળા) સમયોમાં જે મૃત્યુ થાય તે અને મૃત્યુ વડે પૂર્વકાળમાં સ્પૃષ્ટ થઈ ગયેલા સમયોમાં કદાચ ફરીથી મૃત્યુ થાય તો તે ગણનામાં ગણાતું નથી.

બાદર ભાવ પુદ્ગલ પરાવર્ત

અહીં *ભાવ* એટલે અનુભાગબંધના હેતુભૂત આત્માનો જે અધ્યવસાય તે લેવાનો છે. જઘન્ય રસબંધથી ઉત્કૃષ્ટ રસબંધ સુધીના અનેકવિધ રસબંધમાં હેતુભૂત લેશ્યા સહકૃત કષાય જન્ય તરતમપણા વડે જે જે અધ્યવસાય સ્થાનો છે. તે સર્વ અધ્યવસાયોની સંખ્યા ચૌદ રાજલોક પ્રમાણ એક લોકાકાશ જેવડા અસંખ્ય લોકાકાશ કરીએ અને

૩૮૬

પાંચમો કર્મગ્રંથ

ગાથા : ૮૮

તેના જેટલા આકાશપ્રદેશો થાય. તેટલા થાય છે. અર્થાત્ અસંખ્યાતલોકાકાશ પ્રદેશ પ્રમાણ છે.

કોઈ એક જીવ ઉપરોક્ત રસબંધમાં હેતુભૂત અધ્યવસાયસ્થાનો- માંથી કોઈ એક ભવમાં એક અધ્યવસાય સ્થાને વર્તતો છતો મૃત્યુ પામ્યો. બીજા ભવમાં ગમે તે બીજા અધ્યવસાય સ્થાનમાં વર્તતો મૃત્યુ પામ્યો. ત્રીજા ભવમાં પણ કોઈ એક અધ્યવસાયસ્થાનમાં વર્તતો મૃત્યુ પામ્યો. એમ જુદા જુદા ભવોમાં આડા અવળા જુદા જુદા અધ્યવસાય સ્થાનોમાં વર્તતો છતો મૃત્યુ પામતાં પામતાં અનંતભવ ભ્રમણો વડે જ્યારે રસબંધમાં હેતુભૂત સર્વે અધ્યવસાય સ્થાનો મૃત્યુ વડે સ્પૃષ્ટ થઈ જાય. કોઈપણ અધ્યવસાય સ્થાન વારાફરતીના મૃત્યુકાળમાં ન આવ્યું હોય એમ બને નહીં. ત્યારે આવી રીતે સર્વ અધ્યવસાયોને આડા અવળા કરીને મૃત્યુ વડે સ્પર્શ કરતાં જેટલો કાળ થાય તેને બાદર ભાવ પુદ્ગલ પરાવર્ત કહેવાય છે.

સૂક્ષ્મ ભાવ પુદ્ગલ પરાવર્ત

ઉપર સમજાવ્યા મુજબ જઘન્ય રસબંધમાં હેતુભૂત અધ્યવસાય સ્થાનથી પ્રારંભીને ઉત્કૃષ્ટરસબંધમાં હેતુભૂત અધ્યવસાયસ્થાન સુધી કુલ અસંખ્ય લોકાકાશ પ્રદેશ પ્રમાણ જે અધ્યવસાય સ્થાનો છે. તે સર્વે ક્રમશઃ મૃત્યુ વડે સ્પર્શ કરે એટલે કે કોઈ એક જીવ સર્વથી જઘન્ય અનુભાગબંધના હેતુભૂત પ્રથમ અધ્યવસાયસ્થાનમાં વર્તતો મૃત્યુ પામ્યો. ત્યારબાદ અનેકભવોમાં અનેક અધ્યવસાય સ્થાનોમાં મૃત્યુ પામવા છતાં તે ગણનામાં ન ગણતાં સંખ્યાત-અસંખ્યાત કે અનંત કાળે પણ જ્યારે જઘન્યરસબંધના હેતુભૂત પ્રથમાધ્યવસાય સ્થાન પાસેના બીજા જ અધ્યવસાયસ્થાનમાં મૃત્યુ પામે ત્યારે જ તે મૃત્યુવડે સ્પૃષ્ટ થયું એવી ગણના કરવાની. ત્યારબાદ એક-અનેક કે અનંત ભવોમાં અનેકવાર

ગાથા : ૮૮

પાંચમો કર્મગ્રંથ

૩૮૭

ત્રીવ્ર-મંદ એવા અનેક અધ્યવસાય સ્થાનોમાં મૃત્યુ થવા છતાં તે ગણનામાં ન લેતાં જઘન્યરસબંધના હેતુભૂત પ્રથમ અને દ્વિતીય અધ્યવસાયસ્થાન પછીના ત્રીજા જ અધ્યવસાય સ્થાન માત્રમાં જો મૃત્યુ થાય તો જ તે ત્રીજું સ્થાન મૃત્યુ વડે સ્પર્શાયું. એમ ગણના કરવી.

આ પ્રમાણે ગણના કરતાં કરતાં ક્રમ દ્વારા મૃત્યુ વડે સ્પર્શ કરાતા અધ્યવસાય સ્થાનની જ ગણના કરતાં જ્યારે અસંખ્યાતલોકાકાશ પ્રદેશ પ્રમાણ એવા સર્વે અધ્યવસાય સ્થાનો મૃત્યુ વડે સ્પર્શાઈ જાય છે. તેમાં જેટલો કાળ લાગે છે તેટલા કાળને ભાવથી સૂક્ષ્મ પુદ્ગલ પરાવર્ત કહેવાય છે.

આ પ્રમાણે આ ૬ પુદ્ગલપરાવર્તોમાં જે ૩ બાદરપુદ્ગલ પરાવર્તો છે તેમાં કમરહિત જેમ તેમ રીતે મૃત્યુ વડે સ્પર્શીને મુકવાનો વ્યવહાર છે. અને જે ૩ સૂક્ષ્મપુદ્ગલપરાવર્તો છે. તેમાં કમ પૂર્વક મૃત્યુ વડે સ્પર્શીને મુકવાનો વ્યવહાર છે. ક્ષેત્રમાં લોકાકાશના પ્રદેશોને સ્પર્શવાનું, કાળમાં ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણીના સમયોને સ્પર્શવાનું અને ભાવમાં રસબંધના હેતુભૂત અધ્યવસાય સ્થાનોને સ્પર્શવાનું છે. અને તે સર્વને મૃત્યુ વડે સ્પર્શવાનું છે.

ભાવપુદ્ગલ પરાવર્તમાં પ્રકારાન્તરે પણ ગણના જોવા મળે છે. પાંચ વર્ણ, બે ગંધ, પાંચ રસ, આઠ સ્પર્શ, ગુરુલઘુ અને અગુરુલઘુ એમ બાવીશ ભેદો રૂપે થઈને સમસ્ત પુદ્ગલાસ્તિકાયના પરમાણુઓને એક જીવ સ્પર્શીને મૂકે, એટલે કે કેટલાક પરમાણુઓને કૃષ્ણવર્ણ રૂપે, કેટલાક પરમાણુઓને શ્વેતવર્ણ રૂપે, કેટલાક પરમાણુઓને રક્તવર્ણ રૂપે એમ બાવીશ ભેદોએ થઈને સર્વ પુદ્ગલ પરમાણુઓનું ગ્રહણ કરી લે, તેમાં જેટલો કાળ લાગે તેને બાદર ભાવ પુદ્ગલ પરાવર્ત કહેવાય છે.

૩૮૮

પાંચમો કર્મગ્રંથ

ગાથા : ૮૮

અને તે જ સમસ્ત પુદ્ગલાસ્તિકાયના પરમાણુઓને ઉપરોક્ત બાવીશ પ્રકારોમાંથી કોઈપણ એક પ્રકાર રૂપે જ માત્ર ગ્રહણ કરીને મૂકે (તેમાં શેષ ૨૧ ભેદ રૂપે ગૃહીત પુદ્ગલો પણ અગૃહીત જ ગણાય) તેમાં જેટલો કાળ થાય તે સૂક્ષ્મ ભાવ પુદ્ગલ પરાવર્ત કહેવાય છે. આ સૂ. ભાવ. પુ. પ. બાવીશ જાતનું થાય છે. આ મતાન્તરનો ઉલ્લેખ સ્વોપજ્ઞ ટીકામાં તથા પંચસંગ્રહ પ્રથમ ભાગ બીજું દ્વાર ગાથા ૪૧માં તથા તેની ટીકામાં દેખાતો નથી. પરંતુ મહેસાણા પાઠશાળા અને પૂ. ધર્મસૂરિજી મ. સાહેબ તરફથી પ્રકાશિત ગુજરાતી વિવેચનમાં છે.

આ પ્રમાણે આઠ પ્રકારના પુદ્ગલ પરાવર્તનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું. ॥૮૮॥

પ્રદેશબંધનો અધિકાર ચાલે છે. હવે આગળ આવતી ગાથાઓમાં જઘન્ય તથા ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશબંધના સ્વામી કહેવાના છે. તેથી જે જીવ જેવો થયો છતો જઘન્યપ્રદેશબંધ કરે છે. અને જે જીવ જેવો થયો છતો ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશબંધ કરે તે યુક્તિપૂર્વક સમજાવે છે કે જેથી સ્વામી જાણવા સુકર બને.

અપ્પયરપયડિબંધી, ઉક્કડજોગી ચ સન્નિપજ્જત્તો ।

કુણઇ પાસુક્કોસં, જહન્નયં તસ્સ વચ્ચાસે ॥ ૮૯ ॥

(અલ્પતરપ્રકૃતિબન્ધી, ઉત્કૃષ્ટયોગી ચ સંજ્ઞી પર્યાપ્તઃ ।

કરોતિ પ્રદેશોત્કૃષ્ટં, જઘન્યકં તસ્ય વ્યત્યાસે ॥ ૮૯ ॥)

શબ્દાર્થ - અપ્પયરપયડિબંધી=અલ્પતર પ્રકૃતિઓ બાંધનારો, ઉક્કડજોગી=ઉત્કૃષ્ટ યોગવાળો, ચ=અને, સન્ની=સંજ્ઞીપંચેન્દ્રિય, પજ્જત્તો=પર્યાપ્તો જીવ, કુણઇ=કરે છે, પાસુક્કોસં=ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશબંધ, જહન્નયં=જઘન્યપ્રદેશબંધ, તસ્સ=તેનાથી, વચ્ચાસે=વિપરીતપણામાં જાણવો. ॥ ૮૯ ॥

ગાથા : ૮૮

પાંચમો કર્મગ્રંથ

૩૮૮

ગાથાર્થ - અલ્પતર પ્રકૃતિઓને બાંધનારો ઉત્કૃષ્ટ યોગી અને સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય પર્યાપ્તો જીવ ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશબંધ કરે છે. અને જઘન્ય પ્રદેશબંધ તેનાથી વિપરીતપણામાં કરે છે. ॥ ૮૮ ॥

વિવેચન - એકસમયમાં ગ્રહણ થયેલું કાર્મણવર્ગણાનું દલિક તે સમયે મૂલ અને ઉત્તરભેદો જેટલા બંધાતા હોય તેટલા ભાગોમાં વહેંચાય છે. આ કારણથી જ્યારે જ્યારે મૂલ અને ઉત્તરપ્રકૃતિઓ અલ્પ અલ્પ બંધાતી હોય ત્યારે ત્યારે ભાગ અલ્પ થવાથી બંધાતી પ્રકૃતિઓના ભાગમાં દલિક વધારે વધારે આવે છે. તેથી જ્યારે અલ્પતર પ્રકૃતિઓ બંધાતી હોય ત્યારે જ ઉત્કૃષ્ટપ્રદેશબંધ સંભવી શકે છે. આ કારણથી અલ્પતરપ્રકૃતિબંધી આવું પહેલું વિશેષણ કહ્યું છે.

જોગા પયડિપણ્સં = યોગના આધારે પ્રદેશગ્રહણ હોય છે. જઘન્ય યોગવાળો જીવ જઘન્ય પ્રદેશ ગ્રહણ કરે છે. મધ્યમ યોગવાળો જીવ મધ્યમ પ્રદેશ ગ્રહણ કરે છે. અને ઉત્કૃષ્ટ યોગવાળો જીવ ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશો ગ્રહણ કરે છે. તેથી ઉત્કૃષ્ટ (વધુમાં વધુ) પ્રદેશોનો બંધ ઉત્કૃષ્ટયોગ કાલે સંભવતો હોવાથી ઉત્કૃષ્ટયોગી એવું બીજું વિશેષણ કહ્યું છે.

આવો ઉત્કૃષ્ટયોગ સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય જીવમાં જ હોય છે. અન્યત્ર તેટલો ઉત્કૃષ્ટયોગ હોતો નથી. માટે સંજ્ઞી એવું ત્રીજું વિશેષણ કહ્યું છે.

સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિયમાં પણ પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા એમ બે જાતના જીવો હોય છે. તેમાં અપર્યાપ્તા કરતાં પર્યાપ્તામાં યોગ વધારે હોય છે. તેથી ઉત્કૃષ્ટ યોગનો સંભવ પર્યાપ્તામાં જ હોય છે. માટે મૂલગાથામાં પર્યાપ્ત એવું ચોથું વિશેષણ કહ્યું છે. પર્યાપ્તા પણ બે પ્રકારના હોય છે. લબ્ધિ અને કરણ, તેમાં જે લબ્ધિથી પર્યાપ્તા હોય પરંતુ જો કરણથી અપર્યાપ્તા હોય તો અપર્યાપ્તાવસ્થા હોવાથી “પરિચ્છાદમસંચુગુણવિરિય” ગાથા પપમાં કહ્યા મુજબ પ્રતિસમયે અસંખ્યાતગુણ યોગે જીવ વૃદ્ધિ પામતો હોય છે તેથી સર્વ પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કરીને જે કરણપર્યાપ્તો બને છે તેમાં સૌથી વધુ યોગ સંભવી શકે છે માટે કરણપર્યાપ્તો લેવો.

૩૮૯

પાંચમો કર્મગ્રંથ

ગાથા : ૯૦

આ પ્રમાણે (૧) અલ્પતરપ્રકૃતિનો બંધક (૨) ઉત્કૃષ્ટયોગી (૩) સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય અને (૪) કરણપર્યાપ્ત આવો જીવ ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશબંધ કરે છે. અને તેનાથી સમજાય તેમ છે કે સામાન્યથી વિપરીત વિશેષણો વાળો જીવ જઘન્ય પ્રદેશબંધ કરે છે. (૧) બહુતરપ્રકૃતિઓનો બંધક, (૨) જઘન્યયોગી, (૩) અસંજ્ઞી જીવ (સૂક્ષ્મ નિગોદ) (૪) લબ્ધિથી તથા કરણથી અપર્યાપ્તો ઉત્પત્તિના પ્રથમ સમયે વર્તતો જીવ જઘન્ય પ્રદેશબંધનો સ્વામી છે. ॥૮૯॥

સંજ્ઞીના વિપરીતપણે અસંજ્ઞી લખ્યો. પરંતુ અસંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય ન સમજવો. એકેન્દ્રિયથી અસંજ્ઞી. પંચે. સુધીના બધા જ અસંજ્ઞી કહેવાય છે. માટે સૂક્ષ્મ નિગોદનો જીવ લેવો.

**મિચ્છ અજયચઙ આઠુ, બિતિગુણ વિણુ મોહિ સત્તમિચ્છાઇ ।
છણ્હં સતરસ સુહુમો, અજયા દેસા બિતિકસાણ ॥ ૯૦ ॥**

(મિથ્યાદષ્ટિરયતત્ત્વાર આયુષોદ્વિતીયતૃતીયગુણૌવિના મોહે સસ મિથ્યાદષ્ટ્યાદયઃ ।
ષણ્ણાં સપ્તદશાનાં સૂક્ષ્મોઽયતા દેશવિરતા દ્વિતીયતૃતીયકષાયાન્ ॥ ૯૦ ॥)

શબ્દાર્થ - મિચ્છ = મિથ્યાદષ્ટિજીવો, અજયચઙ = અવિરતિ આદિ ચાર ગુણસ્થાનકવાળા જીવો, આઠુ = આયુષ્યકર્મનો, બિતિગુણ = બીજા ત્રીજા ગુણસ્થાનક, વિણુ = વિના, મોહિ = મોહનીયકર્મના, સત્તમિચ્છાઇ = મિથ્યાત્વાદિ સાતગુણસ્થાનકવાળા જીવો, છણ્હં = છ મૂળકર્મોનો, સતરસ = સત્તર ઉત્તર પ્રકૃતિઓનો, સુહુમો = સૂક્ષ્મસંપરાય ગુણસ્થાનકવાળા જીવો, અજયા = અવિરતિ સમ્યગ્દષ્ટિજીવો તથા, દેસા = દેશવિરતિધર જીવો, બિતિકસાણ = બીજા ત્રીજા કષાયનો ઉ. પ્રદેશબંધ કરે છે. ॥૯૦॥

ગાથાર્થ - મિથ્યાદષ્ટિ અને અવિરતિસમ્યગ્દષ્ટિ આદિ ચાર ગુણસ્થાનકવાળા જીવો આયુષ્યકર્મનો, બીજા, ત્રીજા ગુણસ્થાનક વિના મિથ્યાત્વાદિ સાતગુણસ્થાનકવાળા જીવો મોહનીયનો, સૂક્ષ્મસંપરાયવાળો જીવ છ મૂળકર્મોનો અને સત્તર ઉત્તરપ્રકૃતિઓનો તથા અવિરતસમ્યગ્દષ્ટિ અને દેશવિરત જીવો બીજા, ત્રીજા કષાયનો ઉ. પ્રદેશબંધ કરે છે. ॥૯૦॥

ગાથા : ૯૦

પાંચમો કર્મગ્રંથ

૩૯૧

વિવેચન - પૂર્વે ૮૯મી ગાથામાં કહેલાં અલ્પતરપ્રકૃતિબન્ધક, ઉત્કૃષ્ટયોગી, સંજ્ઞીપચ્છેન્દ્રિય અને કરણપર્યાપ્ત ઇત્યાદિ વિશેષણોવાળો જીવ જ તે તે કર્મોનો ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશબંધ કરે છે. કારણ કે તેવા જીવમાં જ અલ્પભાગદાન, પ્રચૂરતરકર્મદલિકોનું ગ્રહણ અને ઉત્કૃષ્ટયોગનો સંભવ ઇત્યાદિ કારણો સંભવે છે. આ વાતને ધ્યાનમાં રાખીને ગ્રંથકારશ્રી ઉત્કૃષ્ટપ્રદેશ બંધના સ્વામી સમજાવે છે.

(૧) આયુષ્ય કર્મના ઉત્કૃષ્ટપ્રદેશબંધના સ્વામી - મૂલ આયુષ્ય કર્મ પહેલા ગુણસ્થાનકથી (ત્રીજા ગુણસ્થાનક વિના) સાતમા ગુણસ્થાનક સુધી બંધાય છે. તે ૧-૨-૪-૫-૬-૭ આ છ ગુણસ્થાનકોમાંથી બીજા સાસ્વાદન વિના બાકીના પાંચે ગુણસ્થાનકોવાળા જીવો ઉત્કૃષ્ટયોગી હોય ત્યારે ઉત્કૃષ્ટપ્રદેશબંધ કરે છે. આયુષ્યકર્મ જ્યારે બંધાય ત્યારે મૂલકર્મ નિયમા આઠ બંધાય જ છે. તેથી અલ્પતરપ્રકૃતિબંધક એવું વિશેષણ અહીં ઘટતું નથી. બીજા ગુણસ્થાનક વિના ઉત્કૃષ્ટ યોગ પાંચે ગુણસ્થાનકોમાં હોય છે. સંજ્ઞીપચ્છેન્દ્રિય કરણ પર્યાપ્તા જીવો પણ પાંચે ગુણસ્થાનકોમાં છે માટે તે જીવો સ્વામી કહ્યા છે. મિશ્ર તથા અપૂર્વકરણાદિએ આયુષ્યનો બંધ ન હોવાથી અને સાસ્વાદને ઉત્કૃષ્ટયોગ ન હોવાથી તે ગુણસ્થાનકોમાં ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશબંધ કહ્યો નથી.

પ્રશ્ન - બીજા ગુણસ્થાનકે ઉત્કૃષ્ટ યોગ કેમ નથી હોતો ? તથા ત્યાં ઉત્કૃષ્ટયોગના અભાવને સમજવા માટે યુક્તિ શું ?

ઉત્તર - બીજા ગુણસ્થાનકે જીવ અલ્પકાળ જ (વધુમાં વધુ છ આવલિકા માત્ર જ) રહેવાનો હોવાથી તેવા પ્રકારના વધુ પ્રયત્નવાળો હોતો નથી. જેને જ્યાં અલ્પકાળ જ રહેવાનું હોય છે. તે ત્યાં ઘણી પ્રવૃત્તિ કરતો નથી. આ વાત અનુભવસિદ્ધ પણ છે. સ્વોપજ્ઞ ટીકામાં કહ્યું છે કે તસ્માજ્ઞાયતેડલ્પકાલભાવિત્વેન તથાવિધપ્રયત્નાભાવાદન્યતો વા કુતશ્ચિત્કારણાત્સાસ્વાદનસ્યોત્કૃષ્ટયોગો નાસ્તિ । વળી યુક્તિ પણ આ પ્રમાણે

૩૯૨

પાંચમો કર્મગ્રંથ

ગાથા : ૯૦

ઘટે છે કે ૯૨મી ગાથાના છેલ્લા ઉક્તોસપણસગા મિચ્છો ઇત્યાદિ પદમાં બાકીની ૬૬ પ્રકૃતિના ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશબંધના સ્વામી મિથ્યાદૃષ્ટિ કહ્યા છે. તેમાં ૪ અનંતાનુબંધી કષાય છે. તેના પણ ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશબંધના સ્વામી આ પદથી મિથ્યાદૃષ્ટિ જ કહ્યા છે. હવે જો સાસ્વાદને ઉત્કૃષ્ટયોગ સંભવતો હોત તો જેમ મિથ્યાત્વે ઉત્કૃષ્ટયોગ હોવાથી અનંતાનુબંધીના સ્વામી કહ્યા, તેમ સાસ્વાદને પણ ઉત્કૃષ્ટ યોગ મળવાથી સાસ્વાદને પણ સ્વામી કહેવા જોઈએ. તથા વળી મિથ્યાત્વગુણકાણે મોહનીયકર્મની ૨૨ પ્રકૃતિઓ બંધાય છે. અને સાસ્વાદને તો મિથ્યાત્વ મોહનીય ન બંધાતી હોવાથી ૨૧ પ્રકૃતિઓ જ બંધાય છે. તેથી એક ભાગ ઓછો પડવાથી બંધાતી ૨૧માં દલિક વધારે આવે. તેથી સાસ્વાદને જ ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશબંધના સ્વામી સંભવે. પરંતુ એમ કહ્યું નથી. માટે સમજાય છે કે સાસ્વાદને ઉત્કૃષ્ટ યોગ નહીં હોય.

તથા ૯૪મી ગાથામાં “દુહા સૈસિ સવ્વત્થ” આ પદમાં અનંતાનુબંધી કષાયના ઉત્કૃષ્ટ અને અનુત્કૃષ્ટ પ્રદેશબંધ સાદિ અધ્રુવ એમ બે જ પ્રકારે કહ્યા છે. હવે જો સાસ્વાદને ઉત્કૃષ્ટ યોગ સંભવતો હોત તો મિથ્યાત્વનો ભાગ ન પડવાથી અનંતાનુબંધીનો ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશબંધ સાસ્વાદને જ થાત. અને સાસ્વાદનથી પડીને પહેલા ગુણકાણે આવનારને અનુત્કૃષ્ટબંધની સાદિ થાત. જે સાસ્વાદન પામ્યા નથી અને ઉત્કૃષ્ટપ્રદેશબંધ કર્યો નથી. તેવા અનાદિમિથ્યાત્વી જીવને અનુત્કૃષ્ટપ્રદેશબંધ અનાદિ થાત. અભવ્યને ધ્રુવ અને ભવ્યને અધ્રુવ થાત. એમ અનંતાનુબંધીના અનુત્કૃષ્ટબંધના ચારભાંગા કહ્યા હોત. પરંતુ ચાર ભાંગા કહ્યા નથી. તેથી પણ સમજાય છે કે સાસ્વાદને ઉત્કૃષ્ટ યોગ ન હોય.

(૨) મોહનીયના ઉ.પ્ર. બંધના સ્વામી-બીજા-ત્રીજા ગુણસ્થાનક વિના ૧-૪-૫-૬-૭-૮-૯ એમ મિથ્યાત્વથી અનિવૃત્તિ સુધી સાતે ગુણસ્થાનકોમાં જ્યારે જીવ આયુષ્ય ન બાંધતો હોય અને ઉત્કૃષ્ટયોગવાળો હોય ત્યારે મોહનીયના ઉ.પ્ર.બંધનો સ્વામી જાણવો. કારણકે

ગાથા : ૯૦

પાંચમો કર્મગ્રંથ

૩૯૩

મોહનીયકર્મ ૧થી૯ ગુણસ્થાનક સુધી જ બંધાય છે. તેનાથી આગળ બંધાતું નથી. માટે આગળના ગુણસ્થાનકોમાં સ્વામિત્વ નથી. ૧થી૯ ગુણસ્થાનકોમાં સર્વત્ર સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિયપણું, પર્યાપ્તાપણું અને શુભ અથવા અશુભ એવા ઉત્કૃષ્ટ યોગવાળા પણું બીજા-ત્રીજા ગુણસ્થાનક વિના બધે મળે છે. માટે બીજા-ત્રીજા વિના બધે સ્વામી કહ્યા છે. અલ્પતર પ્રકૃતિના બંધક હોય તો ભાગ ઓછા પડે, તેથી બંધાતીમાં વધુ દલિક આવે તેથી આયુષ્યકર્મ ન બંધાતું હોય ત્યારે અને ઉત્કૃષ્ટયોગમાં જીવો વર્તતા હોય ત્યારે સ્વામી જાણવા.

પ્રશ્ન - મોહનીયના ઉત્કૃષ્ટપ્રદેશબંધના સ્વામિમાં બીજા-ત્રીજા ગુણસ્થાનકનું વર્જન શા માટે કરો છો ?

ઉત્તર - બીજા ગુણસ્થાનકે ઉત્કૃષ્ટયોગ નથી આ કારણ પૂર્વે સમજાવ્યું જ છે. ત્રીજા ગુણસ્થાનકે પણ અલ્પકાળ માત્ર હોવાથી અને સ્થિરતાવાળા પરિણામ ન હોવાથી ઉત્કૃષ્ટયોગ હોતો નથી. જો ત્રીજે ગુણઠાણે ઉત્કૃષ્ટ યોગ સંભવતો હોત તો અપ્રત્યાખ્યાનીય ચાર કષાયના ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશબંધના સ્વામી ત્રીજા-ચોથા ગુણઠાણા વાળા એમ કહેત. પરંતુ આ જ મૂલગાથાના છેલ્લા પદમાં *અજયા દેસા બિતિકસાણે* કહીને માત્ર ચોથા ગુણઠાણાવાળાને જ સ્વામી કહ્યા છે. ત્રીજું ગુણસ્થાનક ન લેવામાં અને માત્ર ચોથે જ સ્વામી કહેવામાં અલ્પતર પ્રકૃતિબંધકતા આદિ બીજી કોઈ કારણતા સંભવતી નથી. કારણ કે જેમ ચોથે ગુણઠાણે મૂલ કર્મ સાત અને ઉત્તર પ્રકૃતિ મોહનીયની ૧૭ બંધાય છે. તેમ ત્રીજે ગુણઠાણે પણ મૂલ કર્મ સાત અને ઉત્તર પ્રકૃતિ સત્તર જ બંધાય છે. તેથી ત્રીજું ગુણસ્થાનક સ્વામી તરીકે ન લેવામાં ઉત્કૃષ્ટ યોગના અભાવને છોડીને બીજું કોઈ કારણ સંભવતું નથી. આ પ્રમાણે બીજે-ત્રીજે ઉત્કૃષ્ટયોગ ન હોવાથી ત્યાં મોહનીયના સ્વામી કહ્યા નથી.

૩૯૪

પાંચમો કર્મગ્રંથ

ગાથા : ૯૦

(૩) **શેષ છ મૂલકર્મના ઉ.પ્ર. બંધના સ્વામી** - જ્ઞાનાવરણીયાદિ શેષ છ મૂલકર્મોનો ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશબંધ સૂક્ષ્મસંપરાયગુણસ્થાનકવર્તી જીવ કરે છે. કારણ કે ત્યાં ઉત્કૃષ્ટયોગ પણ સંભવે છે અને મોહનીય તથા આયુષ્યનો અબંધ હોવાથી તેના ભાગનું દાન પણ સંભવે છે. આ પ્રમાણે મૂલકર્મના ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશબંધના સ્વામી કહીને હવે ઉત્તરપ્રકૃતિઓના ઉત્કૃષ્ટપ્રદેશબંધના સ્વામી જણાવે છે.

(૪) **સત્તર ઉત્તરપ્રકૃતિના ઉ.પ્ર.ના સ્વામી** - જ્ઞાનાવરણીય ૫, દર્શનાવરણીય ૪, અંતરાય ૫, સાતા, યશ અને ઉચ્ચગોત્ર આ સત્તર ઉત્તરપ્રકૃતિઓના ઉત્કૃષ્ટપ્રદેશબંધના સ્વામી સૂક્ષ્મસંપરાય ગુણસ્થાનકવાળા જીવો જાણવા. કારણ કે ત્યાં મૂલકર્મ આશ્રયી છ અને ઉત્તરકર્મ આશ્રયી સત્તર જ બંધાતી હોવાથી બાકીની ન બંધાતી તમામ પ્રકૃતિઓના ભાગનું દલિક આ સત્તરના ભાગોમાં જ યથાયોગ્ય વહેંચાઈ જાય છે તેથી આ સત્તર પ્રકૃતિઓના બંધક એવા જીવોમાં વધારેમાં વધારે અલ્પતર પ્રકૃતિબંધકતા અહીં જ સંભવતી હોવાથી આ જીવ સ્વામી કહ્યા છે.

(૫) **બીજા-ત્રીજા કષાયના ઉ. પ્ર. બંધના સ્વામી** = અપ્રત્યાખ્યાનીય ચાર કષાયના ચોથે ગુણઠાણે અને પ્રત્યાખ્યાનાવરણ ચાર કષાયના પાંચમે ગુણઠાણે ઉત્કૃષ્ટપ્રદેશબંધના સ્વામી જાણવા. તેમાં પણ જ્યારે આયુષ્યકર્મ ન બંધાતું હોય ત્યારે અને ઉત્કૃષ્ટ યોગ હોય ત્યારે જ સ્વામી જાણવા. બીજા કષાયના સ્વામી ચોથે ગુણઠાણે લેવાનું કારણ એ છે કે મિથ્યાત્વ અને અનંતાનુબંધી આ પાંચ પ્રકૃતિ બંધાતી નથી. તેથી તેનો ભાગ અપ્રત્યાખ્યાનીયમાં અધિક આવે. ત્રીજે ગુણઠાણે ઉત્કૃષ્ટયોગ નથી અને પાંચમા આદિ ગુણસ્થાનકોમાં આ કષાય બંધાતો નથી. તેથી ચોથે સ્વામી કહ્યા. તે જ પ્રમાણે ત્રીજા કષાયના સ્વામી પાંચમે ગુણઠાણે કહેવાનું કારણ એ છે કે ત્યાં બીજા કષાયની ચોકડી પણ ન બંધાતી હોવાથી તેટલા ભાગ ઓછા પડે જેથી ચોથા કરતાં પાંચમે વધારે પ્રદેશો ભાગમાં આવે માટે પાંચમે સ્વામી કહ્યા. ૫૯૦

ગાથા : ૯૧

પાંચમો કર્મગ્રંથ

૩૮૫

**પણ અનિયટ્ટી સુખગઢ, નરાડસુરસુભગતિગવિઝવિદુગં ।
સમચઝરંસમસાયં, વઢરં મિચ્છો વ સમ્મો વા ॥ ૧૧ ॥**

(પઞ્ચાનિવૃત્તિસ્સુખગતિનરાયુસ્સુરસૌભાગ્યત્રિકવૈક્રિયદ્વિકમ્ ।
સમચતુરસ્રમસાતં વઢ્રં મિથ્યાદૃષ્ટિર્વા સમ્યગ્દૃષ્ટિર્વા ॥ ૧૧ ॥)

શબ્દાર્થ - **પણ**= પાંચ પ્રકૃતિઓને, **અનિયટ્ટી** = અનિવૃત્તિવાળો, **સુખગઢ**=શુભવિહાયોગતિ, **નરાડ**=મનુષ્યાયુષ્ય, **સુરસુભગતિગ**=દેવત્રિક અને સૌભાગ્યત્રિક, **વિઝવિદુગં**=વૈક્રિયદ્વિક, **સમચઝરંસં**=સમયતુરસ્ર-સંસ્થાન, **અસાયં**=અસાતા વેદનીય, **વઢરં**=વજ્રઋષભનારાયને, **મિચ્છો વ સમ્મો વા**=મિથ્યાદૃષ્ટિ અથવા સમ્યગ્દૃષ્ટિ. ॥૯૧॥

ગાથાર્થ - પુરુષવેદાદિ પાંચ પ્રકૃતિનો અનિવૃત્તિબાદર ગુણઠાણા-વાળો જીવ, શુભવિહાયોગતિ, મનુષ્યાયુષ્ય, દેવત્રિક, સૌભાગ્યત્રિક, વૈક્રિયદ્વિક, સમયતુરસ્રસંસ્થાન, અસાતાવેદનીય, અને વજ્રઋષભનારાય-સંઘયણ, એમ ૧૩ પ્રકૃતિઓનો મિથ્યાદૃષ્ટિ અથવા સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશ બંધ કરે છે. ॥ ૯૧ ॥

વિવેચન - પુરુષવેદાદિ પાંચ=પુરુષવેદ તથા સંજવલન કોધ, માન, માયા અને લોભ આ પાંચ પ્રકૃતિઓનો ઉત્કૃષ્ટપ્રદેશબંધ નવમા ગુણઠાણાવાળા જીવો કરે છે. કારણ કે ત્યાં ઉત્કૃષ્ટયોગ પણ હોય છે. આયુષ્યકર્મ ન બંધાતું હોવાથી તેનો, તથા મોહનીયની આ પાંચ વિનાની બાકીની ૨૧ પ્રકૃતિઓ ન બંધાતી હોવાથી તેનો ભાગ પણ આ પાંચને જ મળે છે. તેથી આ પાંચનો ઉ.પ્ર. બંધ અહીં થાય છે.

પરંતુ એટલી વિશેષતા છે કે પુરુષવેદનો નવમા ગુણઠાણાના પહેલા ભાગે મોહનીયની પાંચ પ્રકૃતિનો બંધ કરતો હોય ત્યારે, સંજવલન કોધનો નવમાના બીજા ભાગે મોહનીયની ચાર બાંધતો હોય ત્યારે, સંજવલન માનનો નવમાના ત્રીજા ભાગે મોહનીયની ત્રણ બાંધતો હોય ત્યારે, સંજવલન માયાનો નવમાના ચોથા ભાગે મોહનીયની બે બાંધતો

૩૮૬

પાંચમો કર્મગ્રંથ

ગાથા : ૯૧

હોય ત્યારે અને સંજવલ લોભનો નવમાના પાંચમા ભાગે મોહનીયમાં માત્ર એકલો લોભ જ બંધાતો હોય ત્યારે તે તે ભાગે એક-બે સમય સ્વામી જાણવો. કારણ કે જે જે પ્રકૃતિનો બંધવિચ્છેદ થતો જાય તેનો ભાગ ન પડવાથી બંધાતીના ભાગમાં દલિક વધારે આવે.

તથા આ પાંચે પ્રકૃતિઓનો તે તે ભાગે વર્તતો જીવ જ્યારે ઉત્કૃષ્ટયોગમાં વર્તતો હોય ત્યારે જ સ્વામી જાણવો અને તે પણ એક અથવા બે સમય માત્ર જ સ્વામી જાણવો. કારણ કે ઉત્કૃષ્ટ યોગ હોય તો જ ઉત્કૃષ્ટદલિકગ્રહણ થાય છે. અને ઉત્કૃષ્ટ યોગસ્થાનક ૧-૨ સમય જ ટકે છે. વધારે સમય ટકતું નથી.

શુભ વિહાયોગતિ, મનુષ્યાયુષ્ય, દેવત્રિક, સૌભાગ્યત્રિક, વૈક્રિયદ્વિક, સમયતુરસ્ર, અસાતાવેદનીય અને વજ્રઋષભનારાય એમ ૧૩ પ્રકૃતિઓનો મિથ્યાદૃષ્ટિ અથવા સમ્યગ્દૃષ્ટિ ઉત્કૃષ્ટયોગી ઉ.પ્ર. બંધ કરે છે ઉત્કૃષ્ટયોગ હોતે છતે ઉત્કૃષ્ટદલિકગ્રહણ થાય છે અને ઉત્કૃષ્ટયોગ-સ્થાનક ૧-૨ સમય જ ટકે છે. વધારે સમય ટકતું નથી.

૧. **અસાતાવેદનીય** = આ પ્રકૃતિ ૧થી૬ ગુણસ્થાનક સુધી બંધાય છે. બીજે-ત્રીજે ગુણઠાણે ઉત્કૃષ્ટ યોગ ન હોવાથી તે બે ગુણસ્થાનક વિના-બાકીનાં ૧-૪-૫-૬ આ ગુણસ્થાનકવાળા મિથ્યાદૃષ્ટિ અને સમ્યગ્દૃષ્ટિ બન્ને જીવો સપ્તવિધબંધક હોય ત્યારે અસાતાનો ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશબંધ કરે છે. સપ્તવિધ બંધકપણું અને ઉત્કૃષ્ટયોગીપણું ૧-૪-૫-૬માં બધે સંભવે છે.

પ્રશ્ન-અસાતાવેદનીય પાપપ્રકૃતિ છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિજીવ વિશુદ્ધિવાળો છે. અને મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ સંકલિષ્ટતાવાળો છે. તેથી માત્ર મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ જ સંકલિષ્ટ પરિણામવાળો હોવાથી સમ્યગ્દૃષ્ટિને છોડીને એકલો મિથ્યાદૃષ્ટિ જ ઉ.પ્ર. બંધનો સ્વામી હોય એવું શું ન બને ? બન્નેને સ્વામી કેમ કહો છો ?

ગાથા : ૯૧

પાંચમો કર્મગ્રંથ

૩૯૭

ઉત્તર - સ્થિતિબંધ અને રસબંધ કષાયથી થાય છે. તેથી તે બે બંધમાં વિશુદ્ધિ અને સંક્લિષ્ટતા કારણ છે. પરંતુ આ પ્રદેશબંધ ચાલે છે. તેમાં વિશુદ્ધિ અને સંક્લિષ્ટતા કારણ નથી પરંતુ યોગ જ કારણ છે. અને ઉત્કૃષ્ટ યોગ તો મિથ્યાદૃષ્ટિને પણ હોઈ શકે છે. અને સમ્યગ્દૃષ્ટિને પણ હોઈ શકે છે. માટે બન્ને સ્વામી કહ્યા છે.

૨. મનુષ્યાયુષ્ય=આ પ્રકૃતિના ઉ.પ્ર. બંધના સ્વામી મિથ્યાદૃષ્ટિ ચારેગતિના જીવો અને અવિરત સમ્યગ્દૃષ્ટિ દેવ-નારકીના જીવો માત્ર જ સ્વામી જાણવા. તે પણ જ્યારે ઉત્કૃષ્ટ યોગમાં વર્તતા હોય ત્યારે એક બે સમય માત્ર સ્વામી જાણવા. બીજે ગુણસ્થાનકે ઉત્કૃષ્ટયોગ નથી. ત્રીજે ઉત્કૃષ્ટયોગ પણ નથી અને આયુષ્યકર્મનો બંધ પણ નથી. ચોથા ગુણઠાણામાં જો મનુષ્ય-તિર્યચો હોય તો નિયમા દેવાયુષ્ય જ બાંધે. મનુષ્યાયુષ્ય ન બાંધે, પાંચમા આદિ ગુણઠાણાઓમાં મનુષ્યાયુષ્ય બંધાતું જ નથી. તેથી તે બધાને છોડીને ઉપરોક્ત સ્વામી કહ્યા છે.

૩. દેવાયુષ્ય = આ પ્રકૃતિના ઉ.પ્ર.બંધના સ્વામી મિથ્યાદૃષ્ટિ, અવિરતસમ્યગ્દૃષ્ટિ અને દેશવિરતિધર એવા તિર્યચો અને મનુષ્યો તથા છઠ્ઠા-સાતમા ગુણઠાણાવાળા મુનિઓ ઉત્કૃષ્ટ યોગે વર્તતા હોય ત્યારે ૧/૨ સમય સ્વામી જાણવા. બીજે-ત્રીજે સ્વામી ન કહેવાનું કારણ પૂર્વની જેમ જાણવું. દેવો અને નારકી દેવાયુષ્ય બાંધતા જ નથી. તેથી તેને છોડીને તિર્યચ-મનુષ્યો જ સ્વામી કહ્યા છે.

૪. વજ્રઋષભનારાચ = આ પ્રકૃતિના સ્વામી પં. તિર્યચ પ્રાયોગ્ય અથવા મનુષ્યપ્રાયોગ્ય નામકર્મની ૨૮ પ્રકૃતિઓ બાંધતા ચારે ગતિના મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવો, તથા સમ્યગ્દૃષ્ટિમાં માત્ર દેવ-નારકીના જ જીવો સ્વામી જાણવા. જો સમ્યગ્દૃષ્ટિ તિર્યચ-મનુષ્યો હોય તો દેવ પ્રાયોગ્ય જ બંધ કરે અને તેમાં સંઘયણ બંધાય નહીં માટે સમ્યગ્દૃષ્ટિમાં મનુષ્ય-તિર્યચનું સ્વામી તરીકે વર્જન કરેલું છે તથા ૨૮ ના બંધથી નીચેના નામકર્મનાં (૨૩-૨૫-૨૬-૨૮) બંધસ્થાનકોમાં આ સંઘયણ બંધાતું

૩૯૮

પાંચમો કર્મગ્રંથ

ગાથા : ૯૨

નથી. અને ૩૦/૩૧ ના બંધમાં બંધાય છે. પરંતુ ભાગ વધારે પડે છે જેથી ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશબંધ થતો નથી. એમ વિચારીને ૨૮ના બંધવાળા કહ્યા છે. તેમાં પણ સમ્પ્રવિધ બંધક જીવો જ સ્વામી જાણવા.

૫. શૈષ નવપ્રકૃતિ = બાકીની શુભવિહાયોગતિ, દેવદ્વિક, સૌભાગ્યત્રિક, વૈક્રિયદ્વિક અને સમયતુરસ એમ નવ પ્રકૃતિઓના ઉ.પ્ર. બંધના સ્વામી દેવપ્રાયોગ્ય નામકર્મની ૨૮ પ્રકૃતિઓ બાંધતા મિથ્યાદૃષ્ટિ અને સમ્યગ્દૃષ્ટિ તિર્યચ-મનુષ્યો જ સ્વામી જાણવા. ૨૮ના બંધથી નીચેના (૨૩-૨૫-૨૬નાં) બંધસ્થાનકોમાં આ પ્રકૃતિઓ બંધાતી નથી. અને ૨૮ થી ઉપરિવર્તી ૨૯-૩૦-૩૧માં આ પ્રકૃતિઓ બંધાય છે. પરંતુ ભાગ અધિક પડે છે. નરકપ્રાયોગ્ય પણ ૨૮ પ્રકૃતિઓ બંધાય છે. પરંતુ ત્યાં વૈક્રિયદ્વિક સિવાયની ૭ પ્રકૃતિઓ તો બંધાતી જ નથી. માટે યથોક્ત જીવો જ સ્વામી જાણવા. માત્ર એટલું વિશેષ છે કે જે જીવો દેવપ્રાયોગ્ય ૨૮ બાંધતા હોય, અને સમ્પ્રવિધબંધક હોય તથા ઉત્કૃષ્ટયોગે વર્તતા હોય ત્યારે ૧/૨ સમય સ્વામી જાણવા અને વૈક્રિયદ્વિક માટે દેવપ્રાયોગ્ય કે નરકપ્રાયોગ્ય એમ બન્ને પ્રકારની ૨૮ પ્રકૃતિ બાંધતા સમ્પ્રવિધબંધક અને ઉત્કૃષ્ટ યોગી જીવો સ્વામી હોઈ શકે છે. ૥૯૧૧

નિદ્રાપયલાદુજુયલભયકુચ્છાતિત્થસમ્મગો સુજર્ઈ ।

આહારદુગં સેસા, ઉક્કોસપાસગા મિચ્છો ॥ ૧૨ ॥

(નિદ્રાપ્રચલાદ્વિયુગલભયજુગુપ્સા તીર્થાનાં સમ્યગ્ગઃ સુયતિઃ ।

આહારકદ્વિકં શૈષા ઉત્કૃષ્ટપ્રદેશકા મિથ્યાદૃષ્ટિઃ ॥ ૧૨ ॥)

શબ્દાર્થ - નિદ્રાપયલા=નિદ્રા પ્રચલા, દુજુયલ=બે યુગલ હાસ્ય, રતિ, અરતિ, શોક, ભયકુચ્છા=ભય અને જુગુપ્સા, તિત્થ= અને તીર્થકર નામકર્મનો ઉ.પ્ર.બંધ, સમ્મગો=સમ્યગ્દૃષ્ટિજીવ કરે છે, સુજર્ઈ= સુયતિ અપ્રમત્તમુનિ, આહારદુગં=આહારકદ્વિકનો, સેસા=બાકીની પ્રકૃતિઓનો, ઉક્કોસપાસગા=ઉત્કૃષ્ટપ્રદેશબંધ, મિચ્છો=મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ કરે છે. ૥૯૨૧

ગાથા : ૯૨

પાંચમો કર્મગ્રંથ

૩૯૯

ગાથાર્થ - નિદ્રા, પ્રયલા, બે યુગલ, ભય, જુગુપ્સા અને તીર્થંકર નામકર્મ એમ કુલ ૯ પ્રકૃતિઓને સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ, આહારકદ્ધિકને અપ્રમત્તમુનિ અને બાકીની ૬૬ પ્રકૃતિઓને મિથ્યાદષ્ટિ જીવ ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશબંધવાળી કરે છે. ॥ ૯૨ ॥

વિવેચન - નિદ્રાપ્રચલા નિદ્રા અને પ્રયલાના ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશબંધના ૪ થી ૮મા ગુણસ્થાનકના પહેલા ભાગ સુધીના સમ્યગ્દષ્ટિ જીવો સ્વામી જાણવા. તે પણ સપ્તવિધબંધક અને ઉત્કૃષ્ટયોગમાં વર્તતા ૧/૨ સમય માત્ર સ્વામી જાણવા. મિથ્યાત્વે પણ સપ્તવિધબંધક અને ઉત્કૃષ્ટયોગ એમ બન્ને સંભવે છે. પરંતુ ત્યાં થીણદ્વિત્રિક બંધાય છે. જેથી ભાગ અધિક પડે છે એટલે ત્યાં ઉ.પ્ર.બંધ થતો નથી. સાસ્વાદને ઉત્કૃષ્ટયોગ પણ નથી અને થીણદ્વિત્રિકનો અબંધ પણ નથી. તથા મિશ્રે ઉત્કૃષ્ટયોગ નથી. આ સર્વે કારણોથી ૧-૨-૩ ગુણસ્થાનકોમાં ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશબંધ કહ્યો નથી. આઠમાના પહેલા ભાગથી ઉપર નિદ્રા પ્રયલાનો બંધ થતો જ નથી. તેથી ૪ થી ૮/૧ ભાગ સુધીના સમ્યગ્દષ્ટિ સપ્તવિધબંધક જીવો સ્વામી કહ્યા છે.

હાસ્યાદિષ્ટક = હાસ્ય રતિ અરતિ શોક ભય અને જુગુપ્સા આ છ પ્રકૃતિઓના (હાસ્યષ્ટકના) ઉ.પ્ર.બંધના સ્વામી સપ્તવિધબંધક ઉત્કૃષ્ટયોગી સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ ૧/૨ સમયમાત્ર સ્વામી જાણવા. અહીં ૧-૨-૩ ગુણસ્થાનકોમાં સ્વામી ન લેવાનું કારણ એ છે કે પહેલે મિથ્યાત્વ મોહનીયકર્મ બંધાય છે. તેથી ત્યાં તેનો ભાગ પડવાથી હાસ્યાદિમાં દલિક અલ્પ આવે. બીજે-ત્રીજે ઉત્કૃષ્ટ યોગ નથી. આ કારણથી આ ૬ પ્રકૃતિના સ્વામી ૪ થી ૮માં વર્તતા સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ સ્વામી કહ્યા છે.

પ્રશ્ન - હાસ્યાદિષ્ટકના સ્વામી ૪થી૮માં વર્તતા સમ્યગ્દષ્ટિ જીવો કહ્યા. પરંતુ ૬થી૮ સુધીના જીવો સ્વામી કહેવા જોઈએ. કારણ

૪૦૦

પાંચમો કર્મગ્રંથ

ગાથા : ૯૨

કે જેમ મિથ્યાત્વ ન બંધાવાથી તેનો ભાગ અધિક મળે એટલે મિથ્યાત્વી જીવ છોડી દઈએ છીએ અને સમ્યગ્દષ્ટિ જ લઈએ છીએ તેમ અપ્રત્યાખ્યાની અને પ્રત્યાખ્યાની કષાય પણ ન બંધાવાથી તેનો ભાગ પણ ૬થી૮માં વધારે મળી શકે છે. તેથી ૬થી૮માં સ્વામી કહેવા જોઈએ? તથા હાસ્ય રતિ ભય અને જુગુપ્સા આ ચારના સ્વામી તો સાતમે આઠમે જ કહેવા જોઈએ, કારણ કે અરતિ શોકનો બંધ પણ છૂટે ટળી જાય છે એટલે તેનો ભાગ પણ આ ચારને વધારે મળે ?

ઉત્તર - મિથ્યાત્વમોહનીયનો બંધ અટકે ત્યારે દર્શનમોહનીયની બીજી કોઈ પ્રકૃતિ બંધાતી જ નથી. તેથી તેનો ભાગ પડતો જ નથી. ફક્ત ચારિત્ર મોહનીય જ બંધાય છે. બધું દલિક ચારિત્રમોહનીયમાં જ વહેંચાય છે. તેથી ચારિત્ર મોહનીયકર્મની બંધાતી પ્રકૃતિઓમાં વધારે દલિક આવે છે. માટે મિથ્યાત્વી ન લીધા અને સમ્યક્ત્વી જીવ લીધા તે બરાબર છે. પરંતુ ચોથે પાંચમે ગુણઠાણે જે અપ્રત્યાખ્યાનીય અને પ્રત્યાખ્યાનીય કષાય બંધાય છે. અને ૬ થી ૮માં તે બંધાતા નથી તેથી તેનો ભાગ હાસ્યાદિષ્ટકમાં ૬ થી ૮ ગુણસ્થાનક લેવાથી વધારે આવશે. આ વાત બરાબર નથી. કારણ કે ત્યાં સંજવલન કષાય બંધાય છે. એટલે ન બંધાતા આઠ કષાયનું દલિક બંધાતા સંજવલનમાં જ સમાનજાતીય હોવાથી જાય છે. હાસ્યાદિમાં આવતું નથી. એટલે અપ્રત્યાખ્યાનીયાદિ ૮ કષાય બંધાય કે ન બંધાય તેથી હાસ્યાદિકમાં કંઈ લાભ થતો નથી માટે ૬થી૮ ન કહેતાં ૪થી૮ કહેલ છે. સ્વોપજટીકામાં ૮૪મી ગાથામાં ભય જુગુપ્સામાં સાદ્યાદિભાંગા સમજાવતાં ગ્રંથકારશ્રીએ જ લખ્યું છે કે “કષાયભાગઃ પુનઃ સજાતિત્વાત્કષાયાણામેવ ભવતિ, નૈતયોઃ” તેથી હાસ્યાદિષ્ટકમાં ઉ.પ્ર.બંધના સ્વામી ૪ થી ૮ કહ્યા છે તે બરાબર છે.

વળી છૂટે અરતિ શોક બંધમાંથી નીકળી જાય છે. તેથી તેનો ભાગ અધિક મળવાના આશયથી હાસ્યાદિ ચારના સ્વામી સાતમે આઠમે

ગાથા : ૯૨

પાંચમો કર્મગ્રંથ

૪૦૧

કહેવાની જે વાત કરી તે પણ ઉચિત નથી કારણ કે બે યુગલો સાથે જો બંધાતાં હોત અને હાસ્યાદિષટ્કના છ ભાગ પડતા હોત તો બેનો અબંધ થવાથી ૪ ભાગ પડે એટલે એક એકના ભાગમાં અધિક દલિક આવે પરંતુ એમ બનતું જ નથી. ચોથે પાંચમે અને છઠ્ઠે જ્યાં અરતિ શોક બંધાય છે ત્યાં પણ હાસ્યરતિ અથવા અરતિશોક એમ બે જ પ્રકૃતિઓ બંધાવાની છે. તેથી આ બેમાંથી ગમે તે એક યુગલની બે પ્રકૃતિ તથા ભય જુગુપ્સા મળી ચાર જ ભાગ પડવાના છે. અને સાતમું આઠમું લઈએ તો પણ હાસ્ય રતિ ભય જુગુપ્સા એમ ચાર નિયત બંધાવાની છે. પણ ભાગ ચાર જ પડવાના છે. ભાગ ઓછા વધારે થવાના નથી. માટે ઊથીટ ન કહેતાં ઝથીટ કહ્યા છે. માટે શાસ્ત્રકારોએ જે કહ્યું છે તે બધું યુક્તિયુક્ત જ છે. સ્વોપજ્ઞટીકામાં ૯૨મી ગાથામાં સ્પષ્ટ જ લખ્યું છે કે *ये ये सम्यग्दृष्ट्योऽविरताद्यपूर्वकरणान्तानां मध्ये तद्बन्धकास्ते ते उत्कृष्टयोगे वर्तमाना उत्कृष्टप्रदेशबन्धमभिनवर्तयन्ति मिथ्यात्वभागो लभ्यत इति सम्यग्दृष्टिग्रहणम्* । અહીં અવિરતથી અપૂર્વકરણાન્ત એમ સ્પષ્ટ કહ્યું છે. તથા મિથ્યાત્વનો ભાગ અધિક મળે છે. તેથી સમ્યગ્દૃષ્ટિ લીધાનો ઉલ્લેખ છે. પરંતુ આઠ કષાયોના ભાગનો ઉલ્લેખ નથી. અને ૯૪મી ગાથાની ટીકામાં કષાયોનો ભાગ કષાયોને જ અપાય છે. સમાન જાતિ હોવાથી, આવો સ્પષ્ટ પાઠ છે તેથી આઠ કષાય બંધાય કે ન બંધાય, તેનાથી હાસ્યાદિને કંઈ લાભ થતો નથી.

તથા અરતિ શોક બંધમાં હોય તો પણ પ્રતિપક્ષી હોવાથી ચાર જ ભાગ પડે છે અને ન બંધાય તો પણ હાસ્ય રતિ ભય જુગુપ્સા એમ ચાર નિયત બંધાતી હોવાથી પણ ચાર જ ભાગ પડે છે. તેથી અરતિશોક સાતમે આઠમે ન બંધાવાથી તેનો લાભ હાસ્યાદિને મળશે એ વાત પણ મિથ્યા છે.

तीर्थकरनामकर्म = દેવગતિ પ્રાયોગ્ય તીર્થકરનામકર્મ સહિત નામકર્મની ૨૯ પ્રકૃતિઓ બાંધતા એવા અવિરત સમ્યગ્દૃષ્ટિથી અપૂર્વકરણના છઠ્ઠાભાગ સુધીના ગુણસ્થાનકોમાં વર્તતા મનુષ્યો જ

૪૦૨

પાંચમો કર્મગ્રંથ

ગાથા : ૯૨

ઉ.પ્ર.બંધના સ્વામી જાણવા. તે પણ સમવિધબંધક અને ઉત્કૃષ્ટયોગમાં વર્તતા મનુષ્યો સ્વામી લેવા. ચોથાથી નીચેનાં (૧-૨-૩) ગુણસ્થાનકોમાં અને ૨૯મા બંધથી નીચેના (૨૩-૨૫-૨૬-૨૮)ના બંધસ્થાનકોમાં જિનનામનો બંધ જ નથી. તેથી તે જીવો સ્વામી તરીકે લીધા નથી. તથા દેવપ્રાયોગ્ય ૩૧ અને મનુષ્ય પ્રાયોગ્ય ૩૦ના બંધમાં જોકે જિનનામકર્મ બંધાય છે. પરંતુ ભાગ અધિક પડતા હોવાથી તે જીવો પણ સ્વામી તરીકે લીધા નથી.

आहारकद्विक = દેવપ્રાયોગ્ય ૩૦ પ્રકૃતિ બાંધતા સાતમા આઠમા ગુણસ્થાનકવાળા સુયતિ (અપ્રમત્તમુનિ) આહારકદ્વિકના ઉ.પ્ર.બંધના સ્વામી જાણવા. દેવ પ્રાયોગ્ય ૩૧ના બંધમાં પણ આહારકદ્વિક બંધાય છે. પરંતુ ભાગનું બાહુલ્ય છે. અને બાકીનાં નામકર્મનાં બંધસ્થાનકોમાં આહારકનો બંધ જ નથી. એમ વિચારીને અન્યત્ર સ્વામિત્વ જણાવ્યું નથી.

शेषा षट्षष्टि = બાકીની ૬૬ પ્રકૃતિઓના ઉ.પ્ર. બંધના સ્વામી મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવો જાણવા. સમવિધબંધક અને ઉત્કૃષ્ટયોગી સમજી લેવા. તથા શક્ય હોય તેટલા અલ્પતર પ્રકૃતિના બંધક સમજવા. અત્યાર સુધી કુલ ૫૪ના સ્વામી પૂર્વે કહ્યા છે. બાકી રહેલી ૬૬માં પહેલે અને બીજે બંધવિચ્છેદ પામતી અનુક્રમે ૧૬+૨૫=૪૧ પ્રકૃતિઓ તો સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવોને બંધમાં જ આવતી નથી. તેથી મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવો સ્વામી કહ્યા છે. બાકી રહેલી (૬૬માંથી બાદ ૪૧=૨૫) પચીસ પ્રકૃતિઓ જો કે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવોને અને મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવોને એમ બન્નેને બંધાય છે. પરંતુ તે સમ્યગ્દૃષ્ટિ મનુષ્ય-તિર્થયોના જીવો દેવપ્રાયોગ્ય ૨૮ થી અને દેવ-નારકીના જીવો મનુષ્યપ્રાયોગ્ય ૨૯ થી ઓછી પ્રકૃતિઓ (૨૩-૨૫-૨૬) બાંધતા જ નથી. અને મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવો તો એકેન્દ્રિયપ્રાયોગ્ય ૨૩-૨૫-૨૬ પણ બાંધે છે. તેમાં આ બાકી રહેલી ૨૫ પ્રકૃતિઓ બંધાય છે. ત્યાં ભાગ અલ્પ થતા હોવાથી ઉ.પ્ર. બંધ સંભવે છે. તેથી મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવો સ્વામી કહ્યા છે.

આ ૬૬ પ્રકૃતિઓમાં બે આયુષ્યમાં અષ્ટવિધબંધક અને શેષ ૬૪માં સપ્તવિધબંધક, ઉત્કૃષ્ટયોગી, અને મિથ્યાદૃષ્ટિ આ ત્રણ વિશેષણો જાણવાં. તથા અલ્પતર પ્રકૃતિની બંધકતા આ પ્રમાણે સમજવી.

૧ તિર્યચદ્વિક, એકે. જાતિ, ઔ. શરીર, તૈ. શરીર, કા. શરીર, હુંડક, વર્ણાદિ ચાર, અગુરુલઘુ, ઉપઘાત, નિર્માણ, સ્થાવર, બાદર-સૂક્ષ્મ, અપર્યાપ્ત, સાધારણ, પ્રત્યેક, અસ્થિર, અશુભ, દુર્ભગ, અનાદેય અને અયશ આ ૨૫ પ્રકૃતિઓના ઉ. પ્રદેશબંધના સ્વામી અપર્યાપ્ત એકેન્દ્રિય પ્રાયોગ્ય ૨૩ પ્રકૃતિઓ બાંધતા તિર્યચ-મનુષ્યો.

૨ મનુષ્યદ્વિકના અપ. મનુ. પ્રા. ૨૫ બાંધતા, પંચેન્દ્રિયજાતિના અપર્યાપ્ત તિર્યચ-મનુષ્ય પ્રાયોગ્ય ૨૫ બાંધતા, વિકલેન્દ્રિયત્રિકના અપર્યાપ્ત વિકલેન્દ્રિયપ્રાયોગ્યા ૨૫ બાંધતા, ઔદારિકાંગોપાંગ, છેવટું સંઘયણ અને ત્રસનામકર્મ આ ૩ પ્રકૃતિના અપર્યાપ્તા તિર્યચ-મનુષ્ય-વિકલેન્દ્રિય પ્રાયોગ્ય ૨૫ બાંધતા તિર્યચ-મનુષ્યના જીવો સ્વામી જાણવા.

૩ પર્યાપ્ત, પરાઘાત, ઉચ્છ્વાસ, સ્થિર અને શુભ આ પાંચ પ્રકૃતિના પર્યાપ્તા એકેન્દ્રિયપ્રાયોગ્ય ૨૫ બાંધતા તિર્યચ-મનુષ્ય અને ઈશાનાન્ત દેવના જીવો સ્વામી જાણવા.

૪ આતપ-ઉદ્યોતના પ. એકે. પ્રા. ૨૬ બાંધતા તિર્યચ-મનુષ્ય અને ઈશાનાન્તદેવના જીવો સ્વામી જાણવા.

૫ નરકદ્વિક, અશુભવિહાયોગતિ અને દુસ્વર આ ચાર પ્રકૃતિના નરક પ્રાયોગ્ય ૨૮ બાંધતા તિર્યચ મનુષ્યના જીવો સ્વામી જાણવા.

૬ મધ્યમ ૪ સંઘયણ-સંસ્થાનના પર્યાપ્ત તિર્યચ-મનુષ્ય પ્રાયોગ્ય ૨૯ પ્રકૃતિ બાંધતા ચારે ગતિના જીવો સ્વામી જાણવા.

૭ ધિણદ્વિત્રિક, મિથ્યાત્વ, અનંતાનુબંધી ચાર, સ્ત્રીવેદ, નપુંસકવેદ, અને નીચગોત્ર આમ ૧૧ પ્રકૃતિના મિથ્યાત્વી જીવો સ્વામી જાણવા.

૮ નરકાયુષ્યના તિર્યચમનુષ્યો અને તિર્યચાયુષ્યના ચારેગતિના જીવો જ્યારે અષ્ટવિધબંધક હોય ત્યારે સ્વામી જાણવા આ પ્રમાણે ૨૫+૯+૫+૨+૪+૮+૧૧+૨=૬૬ના સ્વામી જાણવા.

ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશબંધસ્વામિત્વ કહ્યું. હવે જ.પ્ર. બંધસ્વામિત્વ કહે છે.

**સુમુણી દુન્નિ અસન્ની, નિરયતિગસુરાડસુરવિઝ્વિદુગં ।
સમ્મો જિણં જહન્નં, સુહુમનિગોયાઙ્ગણિ સેસા ॥ ૧૩ ॥**

(સુમુનિઃ દ્વે અસંજી નરકત્રિકસુરાયુસ્સુરવૈક્રિયદ્વિકમ્ ।
સમ્યગ્દૃષ્ટિર્જિનં જઘન્યં, સૂક્ષ્મનિગોદાઘક્ષણે શેષાઃ ॥ ૧૩ ॥

શબ્દાર્થ-સુમુણી=અપ્રમત્તમુનિ, દુન્નિ=આહારકદ્વિકને, અસન્ની= અસંજી પંચેન્દ્રિયજીવ, નિરયતિગસુરાડ=નરકત્રિક અને દેવાયુષ્યને, સુરવિઝ્વિદુગં=દેવદ્વિક વૈક્રિયદ્વિક, જિણં=અને જિનનામ એમ પાંચને, સમ્મો=સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ, જહન્નં=જઘન્ય પ્રદેશબંધ, સુહુમનિગોયાઙ્ગણિ= સૂક્ષ્મનિગોદીયો જીવ ઉત્પત્તિના પ્રથમસમયમાં વર્તતો, શેષા=બાકીની પ્રકૃતિઓને (જ.પ્રદેશે બાંધે છે.) ॥૯૩॥

ગાથાર્થ - આહારકદ્વિકનો અપ્રમત્તમુનિ, નરકત્રિક અને દેવાયુષ્યનો અસંજી પંચેન્દ્રિય, દેવત્રિક વૈક્રિયદ્વિક અને જિનનામકર્મનો સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ, અને બાકીની સર્વે પ્રકૃતિઓનો સૂક્ષ્મનિગોદીયો જીવ ઉત્પત્તિના પ્રથમ સમયે વર્તતો જઘન્ય પ્રદેશબંધ કરે છે. ॥૯૩॥

વિવેચન - ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશબંધ સમજાવીને હવે જઘન્યપ્રદેશબંધ સમજાવે છે. તે ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશબંધના ઉપાયો કરતાં જઘન્ય પ્રદેશબંધના ઉપાયો જહન્નયં તસ્સ વચ્ચાસે ગાથા ૮૯ના આ પદના આધારે વિપરીત જાણવા. અલ્પતરપ્રકૃતિબંધકને બદલે બહુતર પ્રકૃતિબંધક લેવા, જેથી ભાગ બહુ થવાથી બંધાતી પ્રકૃતિઓના ભાગમાં અલ્પ દલિક આવે, ઉત્કૃષ્ટ યોગીને બદલે જઘન્યયોગી લેવા. જેથી દલિકગ્રહણ જઘન્ય જ થાય, સંજીપંચેન્દ્રિય પર્યાપ્તાને બદલે સૂક્ષ્મ નિગોદ ઉત્પત્તિના પ્રથમસમયવર્તી અપર્યાપ્તા જીવ લેવા. જેથી યોગ અતિશય અલ્પ હોય. આ ઉપાયો ધ્યાનમાં રાખીને સ્વામિત્વ કહેવાય છે.

ગાથા : ૯૩

પાંચમો કર્મગ્રંથ

૪૦૫

આહારકદ્વિક = આહારકદ્વિકનો જ.પ્ર.બંધ અપ્રમત્તમુનિ કરે છે. તે પણ અષ્ટવિધબંધક, પરાવર્તમાનયોગવાળા અને દેવપ્રાયોગ્ય નામકર્મની (જિનનામ તથા આહારકદ્વિક સહિત) ૩૧ પ્રકૃતિઓ બાંધતા મુનિ જ જ.પ્ર. બંધ કરે છે. અષ્ટવિધબંધક લેવાથી ભાગ અધિક પડે જેથી નામકર્મના ભાગમાં દલિકો અલ્પ આવવાથી જ. પ્ર.બંધ ઘટી શકે. અપર્યાપ્ત અવસ્થામાં પ્રતિસમયે યોગ અસંખ્યાતગણો વધે છે. એટલે જઘન્યયોગ ઉત્પત્તિના પ્રથમ સમયે જ મળે છે. પરંતુ આહારકદ્વિક મુનિ અવસ્થામાં જ બંધાતું હોવાથી પર્યાપ્ત અવસ્થા જ લેવી પડે છે. અને પર્યાપ્ત અવસ્થામાં જઘન્યયોગનો સંભવ ત્યારે છે કે જ્યારે પર્યાપ્ત અવસ્થાને યોગ્ય યોગસ્થાનોમાં જીવ ચડ-ઉતર કરવા રૂપે પરાવૃત્તિ કરતો હોય પરંતુ કોઈપણ એક યોગસ્થાનકમાં અતિશય સ્થિર ન હોય ત્યારે જ એટલે કે એક યોગસ્થાનકથી ઉતરી બીજે, અને બીજાથી ઉતરી ત્રીજે યોગસ્થાનકે જલ્દી જલ્દી બદલાતો હોય ત્યારે જઘન્યયોગવાળો હોય છે એટલે પરાવર્તમાન યોગવાળો જીવ સ્વામી કહ્યો છે. તથા નામકર્મના દેવપ્રાયોગ્ય ૩૦ અને ૩૧ આ બન્ને બંધસ્થાનકોમાં આહારકદ્વિક બંધાય છે. પરંતુ ૩૦માં ભાગ ઓછા હોવાથી જ.પ્ર. બંધનો સંભવ નથી તેથી ૩૧ બાંધતો જીવ સ્વામી કહ્યો છે.

તથા આહારકદ્વિક સાતમે-આઠમે એમ બન્ને ગુણઠાણે બંધાતું હોવા છતાં અષ્ટવિધબંધક હોય તો ભાગ અધિક પડે જેથી જ.પ્ર. બંધ આવી શકે અને અષ્ટવિધબંધક સાતમા-આઠમામાંથી સાતમે જ હોય છે. તેથી સ્વામી તરીકે અપ્રમત્તમુનિ (સાતમાવાળા) જ સ્વામી જાણવા.

નરકત્રિકસુરાયુષ્ય = આ ચાર પ્રકૃતિઓનો જ. પ્ર. બંધ અસંજી પંચેન્દ્રિય પર્યાપ્તો જીવ કરે છે અને તે પણ અષ્ટવિધબંધક પરાવર્તમાન યોગવાળો જીવ સમજવો. એકેન્દ્રિય અને વિકલેન્દ્રિયના જીવો આ ચાર પ્રકૃતિ બાંધતા જ નથી. માત્ર અસંજી પં. પર્યાપ્ત અને સંજી પં. પર્યાપ્ત જ બાંધે છે. તેથી એકેન્દ્રિયાદિને સ્વામી કહ્યા નથી. અસંજી અને સંજી આ બન્નેમાં અસંજી પં. કરતાં સંજી પં.નો યોગ અસંખ્યાત ગણો વધારે હોય છે. તેથી સંજી પં.

૪૦૬

પાંચમો કર્મગ્રંથ

ગાથા : ૯૩

સ્વામી તરીકે કહ્યા નથી. માત્ર અસંજી પંચેન્દ્રિય પર્યાપ્ત જ સ્વામી તરીકે કહ્યા છે. તે પણ જ્યારે અષ્ટવિધબંધક હોય ત્યારે વધારે ભાગો પડવાથી જઘન્ય પ્રદેશબંધ થઈ શકે છે. માટે અષ્ટવિધ બંધક જીવો સ્વામી લેવા. પરાવર્તમાનયોગવાળો જીવ હોય તો જઘન્યયોગવાળો થઈ શકે કારણ કે કોઈ પણ એક યોગમાં સ્થિર હોય તો તીવ્ર ચેષ્ટા વાળો હોવાથી જઘન્યયોગી ન બને. પરંતુ યોગમાં જલ્દી જલ્દી ફેરબદલી કરતો હોય તો જઘન્યયોગી થાય તેથી તેવા પરાવર્તમાન યોગવાળા જઘન્યયોગી જીવ સ્વામી લેવા. પર્યાપ્ત જીવો સ્વપ્રાયોગ્ય જઘન્યયોગસ્થાનકોમાં વધુમાં વધુ ચાર સમય માત્ર વર્તે છે. તેથી ૧ થી ૪ સમયસુધી પરાવર્તમાન યોગે જઘન્યયોગવાળો અસંજી પંચેન્દ્રિય પર્યાપ્તો જીવ નરકત્રિક અને દેવાયુષ્યના સ્વામી જાણવો.

સુરદ્વિકવૈક્રિયદ્વિકજિનનામ = આ પાંચ પ્રકૃતિઓના જ.પ્ર. બંધના સ્વામી સંજી પંચેન્દ્રિય, લઘ્વિપર્યાપ્ત અને કરણઅપર્યાપ્ત ભવના આદ્ય સમયવર્તી સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ સ્વામી જાણવા. તે પાંચ પ્રકૃતિઓમાં દેવદ્વિક અને વૈક્રિયદ્વિકના સ્વામી ઉત્પત્તિના પ્રથમ સમયમાં વર્તતા અને દેવપ્રાયોગ્ય જિનનામ સહિત ૨૯ પ્રકૃતિ બાંધતા મનુષ્ય જ માત્ર સ્વામી જાણવા અને જિનનામકર્મના મનુષ્યપ્રાયોગ્ય ૩૦ પ્રકૃતિ બાંધતા દેવભવના આદ્યસમયવર્તી સમ્યગ્દષ્ટિદેવો જ માત્ર સ્વામી જાણવા.

દેવદ્વિક અને વૈક્રિયદ્વિકને સંજી કરણપર્યાપ્ત, સંજી કરણ અપર્યાપ્ત અને અસંજી કરણ પર્યાપ્ત એમ ત્રણ પ્રકારના જીવો બાંધે છે. શેષ જીવો બાંધતા નથી. ત્યાં સંજીપર્યાપ્ત અને અસંજીપર્યાપ્ત જીવો કરતાં સંજી અપર્યાપ્તમાં ભવના આદ્યસમયે અત્યન્ત અલ્પયોગ હોય છે. તેથી સંજીઅપર્યાપ્ત જીવ જ સ્વામી જાણવા. અપર્યાપ્તાવસ્થામાં સમ્યક્ત્વ હોય તો જ દેવ પ્રાયોગ્ય બંધ થાય છે. અને ત્યારે જ ઉપરોક્ત ચાર પ્રકૃતિ બંધાય છે. માટે સમ્યગ્દષ્ટિજીવ જ સ્વામી કહ્યો છે. તેમાં પણ જિનનામ સહિત દેવપ્રાયોગ્ય ૨૯ પ્રકૃતિ બાંધતા સમ્યગ્દષ્ટિ સંજીઅપર્યાપ્ત ભવાદ્યસમયવર્તી મનુષ્ય જ સ્વામી લેવા. કારણ કે ૨૯ બાંધવાથી ભાગ વધારે થાય. સમ્યગ્દષ્ટિ તિર્યંચો દેવપ્રાયોગ્ય બંધ કરે પરંતુ જિનનામ ન

ગાથા : ૯૩

પાંચમો કર્મગ્રંથ

૪૦૭

બાંધતા હોવાથી ૨૮ જ ભાગ પડે તેથી ત્યાં જ પ્ર. બંધ ન મળે. માટે જિનનામ સહિત ૨૯ બાંધતા મનુષ્યો આ ચાર પ્રકૃતિના સ્વામી જાણવા.

ભવના આદ્યસમયે આયુષ્યબંધ હોતો જ નથી, કારણ કે ભવના બે ભાગ ગયા પછી જ આયુષ્ય બંધાય છે. એટલે ભવાદ્યસમયે આયુષ્યનો અબંધ જ હોવાથી સમવિધબંધક જ હોય છે. તેથી તેનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી. બે પ્રકારના બંધક હોય તો એકનો ઉલ્લેખ કરવો પડે.

પ્રશ્ન - ભવના બે ભાગ ગયા પછી આયુષ્ય બાંધે એવો જીવ સ્વામી લેવો જોઈએને ? કારણ કે આયુષ્યનો ભાગ પડવાથી નામ-કર્મના ભાગમાં દલિક અલ્પ આવે તેથી ત્યાં જ. પ્રદેશ બંધ થઈ શકે?

ઉત્તર - આ જીવ સમ્યગ્દષ્ટિ છે. એટલે લબ્ધિપર્યાપ્તો છે. બે ભાગ ગયા પછી સ્વામી લેવા જઈએ તો આયુષ્યનો ભાગ વધારે પડે એ વાત સાચી પરંતુ યોગ અસંખ્ય ગણો પ્રતિસમયે વધે છે. જેથી કર્મદલિકોનું ગ્રહણ જ અસંખ્યાતગુણ અધિક થઈ જાય છે. તેથી જ. પ્ર.બંધ ન મળે એમ વિચારી ભવાદ્યસમય કહ્યો છે.

જિનનામકર્મના : જ. પ્રદેશબંધના પણ સમ્યગ્દષ્ટિ સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય (લબ્ધિપર્યાપ્તા પણ) કરણ અપર્યાપ્તા ભવના આદ્યસમયમાં વર્તતા અનુત્તરવાસી દેવો મનુષ્યપ્રાયોગ્ય જિનનામ સહિત ૩૦ બાંધતા હોય ત્યારે સ્વામી જાણવા. જો કે ભવાદ્ય સમયે વર્તતા મનુષ્યો પણ જિનનામ કર્મ બાંધે છે અને અલ્પયોગવાળા છે. પરંતુ તે મનુષ્યો દેવ પ્રાયોગ્ય નામકર્મની ૨૯ બાંધે અને દેવો ભવાદ્ય સમયે મનુષ્યપ્રાયોગ્ય જિનનામકર્મ સહિત (સંઘયણનો બંધ વધવાથી) ૩૦ બાંધે, તેથી દેવોમાં એક ભાગ વધારે પડવાથી જ.પ્ર.બંધ દેવોમાં મળી શકે છે. માટે મનુષ્યો ન કહેતાં દેવો સ્વામી કહ્યા છે. તિર્યચો સમ્યગ્દષ્ટિ હોય છે. પરંતુ જિનનામ બાંધતા જ નથી. તેથી તેઓને સ્વામી ન કહ્યા. નારકી અને શેષવૈમાનિક દેવો જિનનામ સહિત મનુષ્ય પ્રાયોગ્ય ૩૦ બાંધે છે. પરંતુ વધુ ચેષ્ટાવાળા હોવાથી અનુત્તરવાસી દેવો જેટલા જઘન્ય યોગવાળા નથી. ઈત્યાદિ વિચારી ઉપરોક્ત અનુત્તરવાસી દેવો જ સ્વામી કહ્યા છે.

૪૦૮

પાંચમો કર્મગ્રંથ

ગાથા : ૯૪

શેષ નવાધિકશત = બાકીની ૧૦૯ પ્રકૃતિઓના જ.પ્ર. બંધના સ્વામી સૂક્ષ્મનિગોદાવસ્થાવર્તી લબ્ધિ અને કરણથી અપર્યાપ્તા જીવ સ્વામી જાણવા. તેમાં ૧૦૭ પ્રકૃતિઓના સ્વામી ભવના આદ્યસમયમાં વર્તતા સ્વયોગ્ય સંભવતી અધિક પ્રકૃતિ બાંધતા જીવ સ્વામી જાણવા અને તિર્યચાયુષ્ય અને મનુષ્યાયુષ્યના સ્વામી સૂક્ષ્મ નિગોદાવસ્થાવાળા પોતાના ભવના બે ભાગ ગયા પછીના ત્રીજા ભાગના આદ્યસમયમાં વર્તતા અપર્યાપ્તા જીવ સ્વામી જાણવા. બે ભાગ ગયા પહેલાં આયુષ્ય બંધાતું જ નથી માટે બે ભાગ ગયા પછી સ્વામી કહ્યા છે. અન્ય જીવો કરતાં સૂક્ષ્મનિગોદમાં અલ્પયોગ હોય છે. તેમાં પણ અપર્યાપ્તામાં અને ભવના આદ્યસમયમાં અતિશય અલ્પયોગ હોય છે. તેથી ઉપરોક્ત જીવ સ્વામી કહ્યા છે.

મૂલકર્મોનું જઘન્યપ્રદેશબંધ સ્વામિત્વ ગ્રંથકારશ્રીએ મૂલગાથામાં કહ્યું નથી. પરંતુ સરળ હોવાથી અને ઉત્તરપ્રકૃતિઓના કથનના આધારે સમજાતું હોવાથી સ્વયં સમજી લેવું. ત્યાં મૂલ સાતકર્મોનો જ.પ્ર. બંધ સૂક્ષ્મનિગોદીયો જીવ ભવના આદ્ય સમયવર્તી હોય ત્યારે કરે છે. અને આયુષ્યકર્મનો જ.પ્ર. બંધ તે જ જીવ ભવના ત્રીજાભાગના આદ્ય સમયે કરે છે. ॥ ૯૩ ॥

ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્ય પ્રદેશબંધનું સ્વામિત્વ કહીને હવે પ્રદેશ બંધને આશ્રયી ઉત્કૃષ્ટ-અનુત્કૃષ્ટાદિના સાઘાદિ ભાંગા જણાવે છે.

દંસણછગભયકુચ્છાબિતિતુરીયકસાયવિઘનાણાણં ।

મૂલછગે ગુક્કોસો, ચઝહ દુહા સેસિ સવ્વત્થ ॥ ૧૪ ॥

(દર્શનષટ્કભયજુગુપ્સાદ્વિતીયતૃતીયતુરીય કષાયવિઘ્નજ્ઞાનાનામ્ ।

મૂલષટ્કેનુત્કૃષ્ટશ્વતુર્ધા, દ્વિધા શેષે સર્વત્ર ॥ ૧૪ ॥)

શબ્દાર્થ - દંસણછગભયકુચ્છા=દર્શનાવરણીય છે, ભય અને જુગુપ્સા, બિતિતુરીયકસાય=બીજો, ત્રીજો અને ચોથો કષાય, વિઘનાણાણં= પાંચ અંતરાય અને પાંચ જ્ઞાનાવરણીય, મૂલછગે=મૂલ

ગાથા : ૯૪

પાંચમો કર્મગ્રંથ

૪૦૯

છ કર્મોનો, અણુક્ષો=અનુકૃષ્ટ પ્રદેશબંધ, ચઝહ=ચાર પ્રકારનો છે. દુહા= બે પ્રકારે, શેષ=બાકીમાં, સવ્વત્થ=સર્વ ઠેકાણે ॥ ૯૪ ॥

ગાથાર્થ - દર્શનાવરણીય છે, ભય, જુગુપ્સા, બીજો, ત્રીજો, ચોથો કષાય, પાંચ અંતરાય અને પાંચ જ્ઞાનાવરણીય એમ ૩૦ ઉત્તરપ્રકૃતિનો અને મૂલ છે કર્મોનો અનુકૃષ્ટ પ્રદેશબંધ ચાર પ્રકારે છે. અને બાકીની બધી પ્રકૃતિઓનો અનુકૃષ્ટબંધ, અને સર્વે પ્રકૃતિઓના બાકીના બંધો એમ બધું બે પ્રકારે હોય છે. ॥ ૯૪ ॥

વિવેચન - સર્વથી વધારેમાં વધારે અર્થાત્ અતિશય ઘણા કર્મસ્કંધોને ગ્રહણ કરવા તે ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશબંધ, તેનાથી ન્યૂન, ન્યૂનતર, ન્યૂનતમ યાવત્ સર્વથી જઘન્ય કર્મસ્કંધોને ગ્રહણ કરવા તે અનુકૃષ્ટ પ્રદેશબંધ કહેવાય છે એમ બે પ્રકારમાં બધી જાતના પ્રદેશબંધ આવી જાય છે. એવી જ રીતે સર્વથી અલ્પમાં અલ્પ પ્રદેશગ્રહણ થાય તે જઘન્ય, તેનાથી અધિક અધિક યાવત્ ઉત્કૃષ્ટ સુધીના પ્રદેશોનું ગ્રહણ થાય તે અજઘન્ય, આ બે પ્રકારમાં પણ બધી જાતના પ્રદેશબંધ આવી જાય છે. એમ ઉત્કૃષ્ટાદિ ચાર ભેદો થાય છે. તેના કાળને આશ્રયી સાદિ, અનાદિ, ધ્રુવ અને અધ્રુવ એવા ચાર ભેદોમાંથી યથાયોગ્ય ભેદો થાય છે. તેની વિચારણા આ પ્રમાણે છે.

૪૭ ધ્રુવબંધી પ્રકૃતિઓ ધ્રુવબંધી હોવાથી સર્વે જીવોને અનાદિ કાળથી સદા બંધાય છે. અને અભવ્ય જીવોને ભવિષ્યમાં પણ અનંતકાળ બંધાશે, પરંતુ ભવ્ય જીવોને ભવિષ્યમાં તે ૪૭ પ્રકૃતિના બંધનો ઉપરના ગુણસ્થાનકોમાં ચઢતાં અંત આવશે. આ વાતને ધ્યાનમાં રાખીને જણાવે છે કે ૪૭ ધ્રુવબંધી પ્રકૃતિઓમાં મિથ્યાત્વમોહનીય, ચાર અનંતાનુબંધી કષાય, થીશદ્ધિત્રિક અને નામકર્મની ૯ ધ્રુવબંધી એમ કુલ ૧૭ પ્રકૃતિઓ એવી છે કે જેનો ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશબંધ મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ કરે છે. કારણ કે મિથ્યાત્વ મોહનીય તો પહેલે ગુણઠાણે જ બંધાય છે આગળના ગુણસ્થાનકોમાં બંધાતી જ નથી. અનંતાનુબંધી ચાર અને થીશદ્ધિત્રિક

૪૧૦

પાંચમો કર્મગ્રંથ

ગાથા : ૯૪

પહેલે-બીજે એમ બે જ ગુણસ્થાનકોમાં બંધાય છે. પરંતુ બીજે ઉત્કૃષ્ટ યોગ હોતો નથી તેથી ઉત્કૃષ્ટપ્રદેશબંધ પહેલે જ થાય છે.

તથા નામકર્મની ધ્રુવબંધી ૯ પ્રકૃતિઓ જો કે પહેલા ગુણઠાણથી ૮/૬ ભાગ સુધી બંધાય છે. પરંતુ અલ્પ ભાગ પડે એવું નામકર્મનું એકેન્દ્રિયપ્રાયોગ્ય રૂઝનું બંધસ્થાનક પહેલે જ હોય છે. તેથી આ ૧૭નો ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશબંધ પહેલા ગુણઠાણે જ થાય છે. સર્વે સંસારી જીવો પહેલા ગુણઠાણે તો હતા અને છે. તેથી ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશબંધ કરવાનો વારો ભૂતકાળમાં આવ્યો જ છે. અને જ્યારે ઉત્કૃષ્ટપ્રદેશબંધ આદર્યો હશે ત્યારે ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશબંધની સાદિ થયેલી છે અને અનુકૃષ્ટ બંધ અટકેલો છે એટલે અધ્રુવ થયેલો છે. ઉત્કૃષ્ટ યોગસ્થાનક એક બે સમય માત્ર જ ટકે છે. તેથી ઉત્કૃષ્ટપ્રદેશબંધ એક બે સમય માત્ર જ થાય છે. ત્યારબાદ ફરીથી અનુકૃષ્ટબંધ થાય છે. ત્યારે ઉત્કૃષ્ટ અધ્રુવ અને અનુકૃષ્ટની સાદિ થાય છે. આ પ્રમાણે પહેલા ગુણઠાણે ઉત્કૃષ્ટ-અનુકૃષ્ટ પ્રદેશબંધ વારાફરતી બંધાતા હોવાથી બન્નેના સાદિ અને અધ્રુવ એમ બે જ ભાંગા ૧૭ પ્રકૃતિના થાય છે. પરંતુ આ ૧૭ના અનાદિ અને ધ્રુવના ભાંગા ઘટતા નથી.

બાકીની જે ૩૦ ધ્રુવબંધી પ્રકૃતિઓ છે. તે ૩૦નો ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશબંધ ૪ થી ૧૦માં સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવને જ થાય છે પરંતુ મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવને ઉત્કૃષ્ટપ્રદેશબંધ થતો નથી. તેથી સમ્યક્ત્વ ન પામેલા જીવોને અનાદિ કાળથી મિથ્યાત્વ માત્ર જ હોવાથી અને ત્યાં ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશબંધ ન થવાથી સદાકાળ અનુકૃષ્ટ પ્રદેશબંધ જ થાય છે. તેથી તે ૩૦ ધ્રુવબંધીમાં અનુકૃષ્ટના સાદિ-અનાદિ-ધ્રુવ અને અધ્રુવ એમ ચાર ચાર ભાંગા થઈ શકે છે.

દર્શનાવરણીય ચાર નો ઉપશમક અને ક્ષપક એમ બન્ને શ્રેણીમાં ૧૦મા ગુણઠાણે માત્ર ૧/૨ સમય ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશબંધ થાય છે. કારણ કે આયુષ્ય અને મોહનીય ન બંધાતું હોવાથી મૂલકર્મના છ જ ભાગ પડે છે તથા નિદ્રાપંચક બંધાતું ન હોવાથી ઉત્તરપ્રકૃતિના ભાગ પણ ચાર જ થાય છે. આ રીતે ૧૦મા ગુણઠાણે ૧/૨ સમય ઉત્કૃષ્ટ યોગ આવે ત્યારે

ગાથા : ૯૪

પાંચમો કર્મગ્રંથ

૪૧૧

૧/૨ સમય માત્ર ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશબંધ કરીને ત્યારબાદ અનુત્કૃષ્ટબંધ શરૂ કરતાં અથવા અગિયારમે જઈ ચાર દર્શનાવરણીય કર્મના સર્વથા અબંધક થઈ ત્યાંથી ઉતરતાં દશમે આવી અનુત્કૃષ્ટબંધ શરૂ કરતાં અનુત્કૃષ્ટબંધની સાદિ થાય છે. જે જીવો આ દસમું-અગિયારમું ગુણસ્થાનક નથી પામ્યા, તેઓને ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશબંધ બાંધવાનો કે સર્વથા અબંધક થવાનો વારો ન આવ્યો હોવાથી અનાદિકાળથી અનુત્કૃષ્ટ જ બંધાય છે. તેથી અનુત્કૃષ્ટબંધ અનાદિ કહેવાય છે. અભવ્યને આ અનુત્કૃષ્ટ બંધ અનંતકાળ ચાલવાનો જ છે. તેથી ધ્રુવ અને ભવ્યને ક્ષપક શ્રેણી અથવા ઉપશમશ્રેણી શરૂ કરતાં ૧૦-૧૧મે ગુણસ્થાનકે આવશે ત્યારે વિરામ પામશે માટે અધ્રુવ. એમ દર્શનાવરણીય ૪ કર્મના અનુત્કૃષ્ટબંધના સાદ્યાદિ ચાર ભાંગા થાય છે.

નિદ્રાપ્રચલા આ બે પ્રકૃતિઓનો ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશબંધ સમ્પ્રવિધ બંધક ઉત્કૃષ્ટયોગી ૪ થી ૮/૧ ભાગ સુધીમાં વર્તતા જીવો કરે છે. તેથી સમ્યક્ત્વ ન પામેલાને આશ્રયી અનુત્કૃષ્ટ પ્રદેશબંધના પૂર્વોક્તરીતિ મુજબ સાદ્યાદિ ચાર ભાંગા થાય છે.

મયજુગુપ્સા આ બે પ્રકૃતિઓનો ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશબંધ પણ નિદ્રાની જેમ સમ્યગ્દષ્ટિને જ થાય છે. તફાવત માત્ર એટલો જ છે કે યોથાથી ૮/૧ ભાગ સુધીને બદલે યોથાથી ૮/૭ ભાગ સુધીમાં જ્યારે ઉત્કૃષ્ટ યોગ આવે ત્યારે ૧/૨ સમય ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશબંધ થાય છે તેથી નિદ્રા-પ્રચલાની જેમ આ ભય અને જુગુપ્સાના અનુત્કૃષ્ટ પ્રદેશબંધના ચાર ભાંગા થાય છે.

અપ્રત્યાખ્યાનાદિ ૧૨ કષાય = અપ્રત્યાખ્યાનીયનો ચોથે, પ્રત્યાખ્યાનીયનો પાંચમે, અને સંજવલનનો નવમે ઉત્કૃષ્ટપ્રદેશબંધ થાય છે. તેથી અહીં પણ નિદ્રા-પ્રચલાની જેમ જ અનુત્કૃષ્ટ પ્રદેશબંધના સાદ્યાદિ ચાર ભાંગા થાય છે.

૫ *જ્ઞાનાવરણીય* અને ૫ *અન્તરાય* આ ૧૦ પ્રકૃતિઓનો ઉ.પ્ર.બંધ ૧૦મા ગુણઠાણે થાય છે તેથી ચાર દર્શનાવરણીયની જેમ પાંચ જ્ઞાનાવરણીય અને પાંચ અંતરાયના પણ અનુત્કૃષ્ટ પ્રદેશબંધના સાદ્યાદિ ચાર ભાંગા થાય છે.

૪૧૨

પાંચમો કર્મગ્રંથ

ગાથા : ૯૪

આ પ્રમાણે આ ૩૦ પ્રકૃતિઓનો ઉત્કૃષ્ટબંધ ૧/૨ સમયમાત્ર હોવાથી સાદિ-અધ્રુવ, પરંતુ અનુત્કૃષ્ટ બંધ ઉપર સમજાવ્યા પ્રમાણે ધ્રુવબંધી પ્રકૃતિ હોવાથી સાદિ-અનાદિ ધ્રુવ અને અધ્રુવ એમ ચાર પ્રકારે થાય છે. તથા આ ૧૭+૩૦= એમ ૪૭ સુડતાલીસે ધ્રુવબંધી પ્રકૃતિઓનો જઘન્યપ્રદેશબંધ સૂક્ષ્મનિગોદીયા અલ્પતરયોગવાળા જીવને ઉત્પત્તિના પ્રથમ સમયે થાય છે. તે સમયે જઘન્યની સાદિ થાય છે. તે જ જીવને બીજા સમયે અસંખ્યગણો યોગ વધવાથી અજઘન્ય પ્રદેશબંધ થાય છે. ત્યારે અજઘન્યની સાદિ થાય છે. સૂક્ષ્મનિગોદનો ભવ દરેક જીવો ભૂતકાળમાં અનેકવાર પામી ચૂક્યા છે તેથી અનેકવાર જઘન્ય અને અજઘન્ય પ્રદેશબંધ વારાફરતી કર્યા જ છે. માટે તે બન્ને બંધના સાદિ-અધ્રુવ એમ બે બે જ ભાંગા થાય છે. આ રીતે ૪૭ ધ્રુવબંધીમાં ૧૭ પ્રકૃતિના ઉત્કૃષ્ટાદિ ચારેના સાદિ અધ્રુવ બે બે ભાંગા હોવાથી ૧૭×૮=૧૩૬ અને ૩૦ ધ્રુવબંધીના અનુત્કૃષ્ટ બંધના સાદ્યાદિ ચાર, તથા ઉત્કૃષ્ટ જઘન્ય અને અજઘન્ય આ ત્રણ પ્રદેશબંધના સાદિ અધ્રુવ બે બે એમ દસ દસ ભાંગા થવાથી ૩૦×૧૦=૩૦૦ મળીને ધ્રુવબંધી ૪૭ના ૧૩૬+૩૦૦=૪૩૬ ભાંગા થાય છે.

તથા ૭૩ અધ્રુવબંધી પ્રકૃતિઓ તો અધ્રુવબંધી જ હોવાથી ક્યારેક બંધાય અને ક્યારેક ન બંધાય, અનાદિકાળથી સતત બંધાતી જ નથી. તેથી અનાદિ અને ધ્રુવ ભાંગા થતા જ નથી. ગાથા ૯૦-૯૧-૯૨માં જણાવ્યા પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટ અને અનુત્કૃષ્ટબંધ તથા સૂક્ષ્મનિગોદના ભવમાં ઉત્પત્તિના પ્રથમ સમયે જઘન્ય અને શેષકાળે અજઘન્યબંધ એમ ચારે પ્રકારના બંધના સાદિ-અધ્રુવ બે બે જ ભાંગા થાય છે. માટે ૭૩×૮=૫૮૪ ભાંગા થાય છે. ધ્રુવબંધી અને અધ્રુવબંધીના મળીને કુલ ભાંગા ૪૩૬+૫૮૪=૧૦૨૦ થાય છે.

ઉપર સમજાવ્યા પ્રમાણે મૂલ આઠ કર્મોમાં આયુષ્ય અને મોહનીયકર્મને છોડીને શેષ છ કર્મોનો ઉત્કૃષ્ટપ્રદેશબંધ દશમે ગુણઠાણે

ગાથા : ૯૪

પાંચમો કર્મગ્રંથ

૪૧૩

જ ૧/૨ સમય માત્ર જ ઉત્કૃષ્ટયોગકાળે થાય છે તે કાળે ઉત્કૃષ્ટની સાદિ, ૧/૨ સમય પછી અનુત્કૃષ્ટ બાંધે ત્યારે અથવા અગિયારમે જઈ અબંધક થઈ પડીને દસમે આવી ફરીથી નવો અનુત્કૃષ્ટ પ્રદેશબંધ કરે ત્યારે અનુત્કૃષ્ટ બંધની સાદિ, દશમું અગિયારમું ગુણસ્થાનક જેઓ નથી પામ્યા તેને અનાદિ, અભવ્યને ધ્રુવ, અને ભવ્યને અધ્રુવ. એમ મૂલ છ કર્મનો અનુત્કૃષ્ટ પ્રદેશબંધ ચાર પ્રકારે હોય છે અને ઉત્કૃષ્ટબંધ ૧/૨ સમય માત્ર જ દશમે ગુણઠાણે હોય તેથી તે ઉત્કૃષ્ટબંધ સાદિ અધ્રુવ છે. આ જ છ કર્મના જઘન્ય અજઘન્ય પ્રદેશબંધ સૂક્ષ્મનિગોદાવસ્થામાં પ્રથમ-દ્વિતીય સમય આશ્રયી થતા હોવાથી સાદિ-અધ્રુવ બે બે ભાંગા જ થાય છે એમ છ કર્મો ના ૬×૧૦=૬૦ ભાંગા થાય છે.

મોહનીય અને આયુષ્યનો ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશબંધ પહેલે ગુણઠાણે ઉત્કૃષ્ટયોગકાળે થાય છે. અને ૧/૨ સમય પછી અનુત્કૃષ્ટ પ્રદેશબંધ થાય છે. કારણ કે ઉત્કૃષ્ટ યોગસ્થાનક ૧/૨ સમય જ ટકે છે. અનાદિકાળથી જીવ પહેલા ગુણઠાણે તો છે જ, તેથી વારંવાર આ ઉત્કૃષ્ટ-અનુત્કૃષ્ટ પ્રદેશબંધ અનેકવાર કર્યા છે. માટે બન્નેના સાદિ-અધ્રુવ બે બે ભાંગા થાય છે. વળી આયુષ્યકર્મ તો ભવમાં એક વાર જ બંધાતું હોવાથી પણ સાદિ-અધ્રુવ છે તથા જઘન્ય અજઘન્ય બંધ પણ સૂક્ષ્મનિગોદની અવસ્થાને આશ્રયી થતા હોવાથી અને સૂક્ષ્મનિગોદપણું અનેકવાર પ્રાપ્ત થયેલ હોવાથી તેના પણ સાદિ-અધ્રુવ બે બે ભાંગા થાય છે. કુલ આયુષ્યના પણ આઠ અને મોહનીયના પણ આઠ એમ સોળ ભાંગા થાય છે. તેથી છ કર્મના ૬૦ અને બે કર્મના ૧૬ મળીને ૬૦+૧૬=૭૬ ભાંગા થાય છે. મૂળકર્મ અને ઉત્તરકર્મોના ભાંગા સાથે મળીને કુલ ૭૬+૧૦૨૦=૧૦૯૬ ભાંગા પ્રદેશબંધના જાણવા ॥ ૯૪ ॥

૪૧૪

પાંચમો કર્મગ્રંથ

ગાથા : ૯૪

ઉત્કૃષ્ટપ્રદેશબંધના સ્વામિત્વનું ચિત્ર

પ્રકૃતિની સંખ્યા	પ્રકૃતિનાં નામ	સ્વામી	કેવો યોગ	કેટલાના બંધક	વિશેષતા
૧૭	૫ જ્ઞાના. ૪ દર્શના. ૫ અંત. સાતા, યશ અને ઉચ્ચગોત્ર	સૂક્ષ્મસંપરાય ગુણસ્થાનકવાળા	ઉત્કૃષ્ટ યોગી	મૂલકર્મના ૫૩વિધ બંધક	૧/૨ સમય માત્ર
૪	અપ્રત્યાખ્યાનીય	અવિરત સમ્ય.	”	સપ્તવિધબંધક	”
૪	પ્રત્યાખ્યાનાવરણ	દેશવિરત	”	”	”
૫	પુરુષવેદ, સંજવલન ૪	અનિવૃત્તિ બાદર	”	”	અનુક્રમે ૧,૨,૩,૪,૫મા ભાગમાં ૧/૨ સમય.
૧૩	શુભવિહાયો. નરાયુ. દેવત્રિક, શુભગત્રિક, વૈક્રિયદ્વિક, સમચતુ. અસાતા. વજ્રઋષભ	મિથ્યાદષ્ટિ અથવા સમ્યગ્દષ્ટિ	”	અલ્પતર ઉત્તરપ્રકૃતિ બંધક સપ્તવિધ બંધક	૧-૪-૫,૬ અને ૭ગુણ-સ્થાનકમાંથી યથાયોગ્ય
૯	નિદ્રાદ્વિક, હાસ્યાદિ પટ્ટક અને જિનનામ	૪ થી ૮ ગુણ.	”	”	૧/૨ સમય
૨	આહારકદ્વિક	૭/૮ ગુણ.	”	”	”
૬૬	શેષ પ્રકૃતિ	મિથ્યાદષ્ટિ	”	” આયુમાંઅષ્ટ	”
૧૨૦					

ગાથા : ૯૪

પાંચમો કર્મગ્રંથ

૪૧૫

જઘન્ય પ્રદેશબંધના સ્વામિત્વનું ચિત્ર

પ્રકૃતિની સંખ્યા	પ્રકૃતિઓના નામ	સ્વામી	યોગ કેવો	કેટલાના બંધક	વિશેષતા	વિશેષતા
૨	આહારકદ્ધિક	અપ્રમત્તમુનિ	પરાવર્તમાન જઘન્ય યોગી	અષ્ટવિધ બંધક	૧ થી ૪ સમય	
૪	નરકત્રિક.સુરાયુ	અસંશી પં.મિથ્યા,	"	"	"	
૪	દેવદ્ધિક, વૈકિય દ્ધિક	સમ્યગ્દષ્ટિમનુષ્ય	જઘન્ય યોગી	સપ્તવિધ બંધક	ભવના આદ્ય સમયે	દેવ પ્રાયોગ્ય ૨૯ બાંધતાં
૧	જિનનામકર્મ	અનુત્તરવાસીદેવ	"	"	"	મનુષ્ય પ્રાયોગ્ય ૩૦બાંધતા દેવો
૨	તિર્યંચાયુ મનુષ્યાયુ	સૂક્ષ્મનિગોદ લબ્ધિ અપર્યાપ્ત	"	અષ્ટવિધ બંધક	૧ સમય માત્ર	ભવના બે ભાગ ગયા પછી ત્રીજા ભાગના આદ્ય સમયે
૧૦૭	શેષ પ્રકૃતિઓ	સૂક્ષ્મનિગોદ લબ્ધિ અપર્યાપ્ત	"	સપ્તવિધ બંધક	પ્રથમ સમયે	ભવના આદ્યસમયે

૪૧૬

પાંચમો કર્મગ્રંથ

ગાથા : ૯૫-૯૬

પ્રદેશબંધમાં સાદ્યાદિ ભાંગાનું ચિત્ર

પ્રકૃતિની સંખ્યા	પ્રકૃતિઓના નામ	ઉત્કૃષ્ટબંધ	અનુત્કૃષ્ટ બંધ	જઘન્ય બંધ	અજઘન્ય બંધ	કુલ ભાંગા
૩૦	૪ દર્શના. નિદ્રાદ્ધિક.ભય, જુગુપ્સા,ભીજો, ત્રીજો, કષાય, સંજવલન કષાય, જ્ઞાના. પ, અંતરાય પ, કુલ-૩૦	સાદિ-અધ્રુવ ૨	સાદિ-અનાદિ ધ્રુવ-અધ્રુવ૪	૨	૨	૩૦૦
૧૭	મિથ્યાત્વ, અનંતા. શિશુદ્ધિ-ત્રિક, નામધ્રુવબંધી ૯ કુલ-૧૭ ધ્રુવબંધી	" ૨	સાદિ-અધ્રુવ ૨	" ૨	" ૨	૧૩૬
૭૩	અધ્રુવબંધી	" ૨	" ૨	" ૨	" ૨	૫૮૪
૧૨૦						૧૦૨૦

પ્રકૃતિબંધ, સ્થિતિબંધ, રસબંધ અને પ્રદેશબંધ એમ ચાર પ્રકારના બંધ તથા તેના સ્વામી અને તેનાથી થતા સાદ્યાદિ ભાંગાઓનું વર્ણન કર્યું હવે યોગસ્થાનાદિ બોલનું અલ્પબહુત્વ સમજાવે છે.

સેદ્ધિઅસંખિજ્જંસે જોગઠાણાણિ પયડિઠિઙ્ઘેયા ।

ઠિઙ્ઘંધજ્ઙ્ઙવસાયાણુભાગઠાણા અસંખગુણા ॥ ૧૫ ॥

તત્તો કમ્મપણ્ણસા અણંતગુણિયા તઓ રસચ્છેયા ।

જોગા પયડિપણ્ણસં, ઠિઙ્ઘઅણુભાગં કસાયાઓ ॥ ૧૬ ॥

(શ્રેણ્યસંખ્યેયાંશે યોગસ્થાનાનિ પ્રકૃતિસ્થિતિભેદાઃ ।

સ્થિતિબન્ધાધ્યાવસાયાનુભાગસ્થાનાન્યસડખ્યેયગુણાનિ ॥ ૧૫ ॥)

ગાથા : ૮૫-૮૬

પાંચમો કર્મગ્રંથ

૪૧૭

ततः कर्मप्रदेशा अनंतगुणितास्ततो रसाविभागाः ।
योगात्प्रकृतिप्रदेशौ, स्थित्यनुभागौ कषायात् ॥ ९६ ॥)

શબ્દાર્થ-સેદ્ધિઅસંખિજ્જંસે =શ્રેણીના અસંખ્યાતમા ભાગમાં, જોગઠાણાણિ = યોગસ્થાનકો, પયડિઠિઙ્ગમેયા=પ્રકૃતિભેદો અને સ્થિતિભેદો, ઠિઙ્ગધઙ્ગવસાયાણુભાગઠાણા = સ્થિતિબંધમાં હેતુભૂત અધ્યવસાય સ્થાનો અને અનુભાગબંધમાં હેતુભૂત અધ્યવસાયસ્થાનો, અસંખગુણા= અસંખ્યાત-ગુણાં છે, તત્તો કમ્પપણ્સા=તેનાથી કર્મપ્રદેશો, અણંતગુણિયા=અનંતગુણા છે, તઓ=તેનાથી રસચ્છેયા=રસના અવિભાગપલિચ્છેદો અનંતગુણા છે, જોગા=યોગથી, પયડિપણ્સં= પ્રકૃતિબંધ અને પ્રદેશબંધ થાય છે, ઠિઙ્ગઅણુભાગં=સ્થિતિબંધ અને રસબંધ, કસાયાઓ=કષાયથી થાય છે. ॥ ૮૫-૮૬ ॥

ગાથાર્થ - શ્રેણીના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ યોગસ્થાનકો છે. તેનાથી પ્રકૃતિભેદો, સ્થિતિભેદો, સ્થિતિબંધમાં હેતુભૂત અધ્યવસાય સ્થાનો, રસબંધમાં હેતુભૂત અધ્યવસાય સ્થાનો અનુક્રમે અસંખ્યાત ગુણાં છે. તેનાથી કર્મ પ્રદેશો અનંતગુણા છે અને તેનાથી રસના અવિભાગ પલિચ્છેદો અનંતગુણા છે. પ્રકૃતિબંધ તથા પ્રદેશબંધ યોગથી અને સ્થિતિબંધ તથા રસબંધ કષાયથી થાય છે. ॥૮૫-૮૬॥

વિવેચન - મન-વચન-કાયાના નિમિત્તથી આત્મપ્રદેશોમાં જે હલન-ચલન-પ્રવૃત્તિ-અસ્થિરતા-ચંચળતા થાય છે. તે અસ્થિરતાને જ યોગ કહેવાય છે “આત્માને કર્મની સાથે જે જોડે તે યોગ કહેવાય છે.” જે યોગનું વર્ણન આ જ કર્મગ્રંથની ૫૩-૫૪ ગાથામાં પૂર્વે કર્યું છે. તેવા પ્રકારના યોગની તરતમતાથી (હીનાધિકતાથી) પડેલા જે પ્રકારો-સ્થાનો તે યોગસ્થાનક કહેવાય છે. સૌથી અલ્પમાં અલ્પ (જઘન્ય) યોગ સૂક્ષ્મનિગોદીયા જીવને ઉત્પત્તિના પ્રથમ સમયે હોય છે. અને વધુમાં વધુ (ઉત્કૃષ્ટ) યોગ સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય પર્યાપ્તામાં હોય છે. તે યોગનું સામાન્યવર્ણન ૫૩-૫૪ ગાથામાં કર્યું છે. છતાં

૪૧૮

પાંચમો કર્મગ્રંથ

ગાથા : ૮૫-૮૬

વિશેષવર્ણન જાણવું હોય તો કર્મપ્રકૃતિના બંધનકરણના પ્રારંભની ગાથાઓમાં છે. ત્યાંથી જાણી લેવું.

સ્થાવર જીવો પોતાના પ્રાયોગ્ય એક એક યોગસ્થાનકમાં અનંતા અનંતા, અને ત્રસ જીવો પોતાના પ્રાયોગ્ય એક એક યોગસ્થાનકમાં અસંખ્યાત અસંખ્યાત હોય છે તેથી જીવો અનંતા હોવા છતાં પણ યોગસ્થાનકો અસંખ્યાતાં જ છે તેમાં પણ અપર્યાપ્તા જીવો કોઈપણ એક યોગસ્થાનકમાં એક સમયમાત્ર જ વર્તે છે. કારણ કે પ્રતિસમયે અસંખ્યાતગુણા યોગે વધે છે તેથી દ્વિતીયાદિ સમયોમાં યોગસ્થાનક બદલાઈ જાય છે. પરંતુ પર્યાપ્તા જીવો સ્વ પ્રાયોગ્ય યોગસ્થાનોમાં જઘન્ય યોગસ્થાને ૧ થી ૪ સમય સુધી અને ઉત્કૃષ્ટયોગસ્થાને ૧/૨ સમય સુધી અને મધ્યમયોગસ્થાને કોઈ સ્થાનોમાં વધુમાં વધુ ૩ સમય, કોઈ સ્થાનોમાં વધુમાં વધુ ૪ સમય એમ યાવત્ કોઈ સ્થાનોમાં વધુમાં વધુ ૮ સમય સુધી જીવો રહી શકે છે.

આ યોગસ્થાનો સંસારી સર્વે જીવોનાં મળીને આકાશપ્રદેશોની સૂચિ શ્રેણીના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ અર્થાત્ અસંખ્યાતાં હોય છે. હવે પાછળ સમજાવાતા બીજા છ બોલો કરતાં આ સંખ્યા ઘણી જ અલ્પ છે તેથી યોગસ્થાનો સૌથી અલ્પ છે. તેનાથી પ્રકૃતિભેદો અસંખ્યાતગુણા છે.

પ્રકૃતિભેદોનું વર્ણન

કર્મગ્રંથોમાં આવતી મતિજ્ઞાનાવરણીય આદિ પ્રકૃતિઓ જો કે ૧૫૮ છે. તો પણ તેમાંની એક એક પ્રકૃતિના વિષય અને ક્ષેત્રાદિના ભેદને લીધે અસંખ્ય અસંખ્ય ભેદો થાય છે. જેમ કે શ્રુતજ્ઞાનાવરણીયકર્મ શ્રુતજ્ઞાનને આચ્છાદિત કરવા રૂપે એક પ્રકારનું છે, છતાં ગુજરાતી, હિન્દી, ઈંગ્લીશ, મરાઠી આદિ ભાષાઓને જાણવા રૂપે, ઈતિહાસ, ભૂગોળ, ગણિત વિજ્ઞાન આદિ વિષયોને જાણવા રૂપે, ધાર્મિક-વ્યવહારિક કોઈ કલા સંબંધી જ્ઞાન મેળવવા રૂપે અનેક પ્રકારનું છે. તેથી શ્રુત જ્ઞાનાવરણીય કર્મ પણ અનેક પ્રકારનું છે.

ગાથા : ૮૫-૮૬

પાંચમો કર્મગ્રંથ

૪૧૮

તથા આનુપૂર્વી નામકર્મ સામાન્યથી ચાર ગતિ પ્રમાણે ચાર પ્રકારનું છે. પરંતુ લોકાકાશના અસંખ્યાતા આકાશપ્રદેશો પ્રમાણે જુદા જુદા ક્ષેત્રે વક્તાવાળી ગતિ કરાવવા રૂપે અનેક પ્રકારનું છે. મનુષ્યાયુષ્ય એકભેદ રૂપ છે છતાં ભરતમાં, ઐરાવતમાં, મહાવિદેહમાં એમ ક્ષેત્રાદિ ભેદે ભિન્ન ભિન્ન ભવ અપાવવા રૂપે અનેક પ્રકારનું છે. અસાતાવેદનીય કર્મ એક જ પ્રકારનું છે. પરંતુ તાવ, કેન્સર, ટીબી, બ્લડપ્રેસર, ઈત્યાદિ ભિન્ન ભિન્ન રોગો આપવા વડે અનેક પ્રકારનું છે આ પ્રમાણે એક એક પ્રકૃતિના અસંખ્ય-અસંખ્ય ભેદો પડવાથી યોગસ્થાનો કરતાં પ્રકૃતિભેદો અસંખ્યાતગુણા છે.

સ્થિતિભેદોનું વર્ણન

ઉપર જે અસંખ્ય પ્રકૃતિભેદો સમજાવ્યા, તેમાંનો કોઈપણ એક એક પ્રકૃતિભેદ અસંખ્ય અસંખ્ય સ્થિતિભેદે બંધાય છે. કોઈપણ વિવક્ષિત એક પ્રકૃતિભેદ કોઈ જીવ અન્તર્મુહૂર્તની સ્થિતિવાળો બાંધે, કોઈ જીવ સમયાધિક અન્તર્મુહૂર્ત સ્થિતિવાળો બાંધે. બીજો કોઈ જીવ બે સમયાધિક અન્તર્મુહૂર્તની સ્થિતિવાળો બાંધે એમ યાવત્ ૨૦-૩૦-૪૦-૭૦ કોડાકોડી સાગરોપમ સુધીની પણ સ્થિતિવાળો તે પ્રકૃતિભેદ બાંધે, તેથી કોઈપણ એક પ્રકૃતિ ભેદના અન્તર્મુહૂર્તથી માંડીને પોતાની ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ સુધીમાં જેટલા ભેદો થાય તેટલાં સ્થિતિસ્થાનો થાય. એકે એક પ્રકૃતિ ભેદ આટલાં આટલાં સ્થિતિસ્થાનો વાળા જુદા જુદા જીવો વડે બંધાય છે. તેથી પ્રકૃતિભેદો કરતાં સ્થિતિભેદો અસંખ્યાતગુણા છે. તેના કરતાં પણ સ્થિતિબંધમાં હેતુભૂત અધ્યવસાય સ્થાનો અસંખ્યાતગુણા છે.

સ્થિતિબંધમાં હેતુભૂત અધ્યવસાય સ્થાનો

કોઈપણ કર્મપ્રકૃતિનું કોઈપણ એક સ્થિતિસ્થાન સર્વ જીવોને આશ્રયી ત્રણે કાળમાં જુદા જુદા અનેક અધ્યવસાયસ્થાનોથી બંધાય છે.

૪૨૦

પાંચમો કર્મગ્રંથ

ગાથા : ૮૫-૮૬

અન્તર્મુહૂર્તપ્રમાણ પહેલું સ્થિતિસ્થાન જે જે જીવોએ બાંધ્યું છે. બાંધે છે. અને બાંધશે તે સર્વ જીવોનાં અધ્યવસાય સ્થાનો જો ગણીએ તો અસંખ્યલોકાકાશપ્રદેશ પ્રમાણ થાય છે. સમયાધિક અન્તર્મુહૂર્ત, બે સમયાધિક અન્તર્મુહૂર્ત, ત્રણ સમયાધિક અન્તર્મુહૂર્ત, એમ એક એક સ્થિતિસ્થાન બાંધનારા જીવોનાં કષાયજન્ય આ અધ્યવસાયસ્થાનો અસંખ્ય અસંખ્ય લોકાકાશપ્રદેશપ્રમાણ હોય છે તથા પ્રત્યેકસ્થિતિસ્થાનોમાં તે અધ્યવસાયસ્થાનો અપૂર્વ અપૂર્વ હોય છે.

પ્રશ્ન - જો સ્થિતિસ્થાન સમાન હોય તો તેના કારણભૂત અધ્યવસાયસ્થાન ભિન્ન ભિન્ન કેમ હોઈ શકે ? અને જો કારણભૂત અધ્યવસાયસ્થાન ભિન્ન ભિન્ન છે તો કાર્યભૂત સ્થિતિસ્થાન સમાન કેમ હોય ? કાર્ય કારણમાં આવો તફાવત કેમ ? ન્યાયની રીત એવી હોય છે કે **કારણભેદે કાર્યસ્યાપિ ભેદઃ** અને **કાર્યાભેદે કારણસ્યાપ્યભેદઃ** ?

ઉત્તર - અહીં કારણભૂત અધ્યવસાય સ્થાનો અસંખ્ય (ભિન્ન ભિન્ન) છે જ. તેથી તજજન્ય સ્થિતિસ્થાનો પણ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવને આશ્રયી નિશ્ચયનયથી તો ભિન્ન ભિન્ન છે જ. પરંતુ દ્રવ્ય-ક્ષેત્રાદિથી થતી સ્થિતિસ્થાનોની ભિન્નતાની અવિવક્ષા કરીને માત્ર કાળની સમાનતાને ધ્યાનમાં લઈને સમાનસ્થિતિ કહેલી છે. અર્થાત્ સ્થિતિ-સ્થાનમાં હેતુભૂત અધ્યવસાય સ્થાન ભિન્ન ભિન્ન હોવાથી તજજન્ય સ્થિતિસ્થાન ભિન્ન-ભિન્ન હોવા છતાં કાલની સમાનતા હોવાથી તેની જ પ્રધાન વિવક્ષા કરીને અને ક્ષેત્રાદિ ભેદની અવિવક્ષા કરીને આ વિધાન કરેલ છે. તેથી અધ્યવસાયસ્થાનોની વિચિત્રતા સ્થિતિસ્થાનોની વિચિત્રતાનું અનિયામક (અકારણ) છે. માત્ર સ્થિતિસ્થાનોમાં દેશ-કાલ-રસવિભાગાદિની વિચિત્રતાનાં જ તે અધ્યવસાયસ્થાનો કારણ બને છે. પરંતુ સ્થિતિસ્થાનની ભિન્નતાનું કારણ બનતાં નથી અથવા કાળને આશ્રયી સમાન સ્થિતિસ્થાન બાંધવા છતાં અધ્યવસાયસ્થાનોની વિચિત્રતાના કારણે દેશ-કાલાદિની વિચિત્રતાથી એક જ સ્થિતિસ્થાન

ગાથા : ૮૫-૮૬

પાંચમો કર્મગ્રંથ

૪૨૧

ચિત્ર-વિચિત્ર પણ કહેવાય છે. એક જ સ્થિતિસ્થાનને ક્ષેત્રાદિને આશ્રયી કથંચિત્ ચિત્ર અને સમાન સ્થિતિને આશ્રયી કથંચિદ્ અચિત્ર માનવામાં કંઈ દોષ નથી. સ્યાદ્વાદ દષ્ટિએ આ તત્ત્વ વિચારવું. જુઓ કમ્મપયડિ બંધનકરણ ગાથા ૮૭ની પૂજ્ય ઉપાધ્યાયજી કૃત ટીકા.

આ પ્રમાણે સ્થિતિસ્થાનો કરતાં તેના હેતુભૂત કાષાયિક અધ્યવસાય સ્થાનો અસંખ્યાતગુણાં છે. હવે સ્થિતિબંધના હેતુભૂત અધ્યવસાયસ્થાનો કરતાં પણ અનુભાગબંધના હેતુભૂત અધ્યવસાયસ્થાનો અસંખ્યગુણ છે.

અનુભાગબંધમાં હેતુભૂત અધ્યવસાયસ્થાનો

સ્થિતિબંધમાં હેતુભૂત જે જે અધ્યવસાયસ્થાનો છે. તે કષાયોદયની કારણતાવાળાં છે અને અનુભાગબંધમાં હેતુભૂત જે જે અધ્યવસાય સ્થાનો છે તે લેશ્યાનુગત કષાયોદયજન્ય છે. આ પ્રમાણે સ્થિતિબંધમાં હેતુભૂત કષાયોદય જન્ય સમાન એવો એક અધ્યવસાય પણ લેશ્યાની તરતમતાના કારણે અનુભાગબંધમાં ભિન્ન-ભિન્નતા લાવનાર બને છે. તેથી લેશ્યાથી યુક્ત એવા કષાયોદયની વિવિક્ષાએ તે અધ્યવસાયો અસંખ્ય લોકાકાશ પ્રદેશ પ્રમાણ થાય છે. જેમ કે ૨૫ માણસો ધન કમાવાના આશયથી નગરમાં આવ્યા. દરેકે મનમાં સંકલ્પ કર્યો કે આપણે દસ લાખ રૂપીયા ભેગા કરવા છે. પરંતુ એકે મનમાં એવો સંકલ્પ કર્યો કે ધંધો કરીને મેળવવા, બીજાએ એવો સંકલ્પ કર્યો કે સટ્ટો કરીને મેળવવા, ત્રીજાએ એવો સંકલ્પ કર્યો કે જુગાર રમીને મેળવવા, ચોથાએ એવો સંકલ્પ કર્યો કે ચોરી કરીને મેળવવા. આ પ્રમાણે દસ લાખ રૂપીયા મેળવવાનો લોભ કષાય બધામાં સમાન છે. એટલે કાષાયિક અધ્યવસાયસ્થાન સમાન છે. પરંતુ તેની સફળતામાં ઉપાયભૂત લેશ્યાજન્ય અધ્યવસાયસ્થાનો ભિન્ન ભિન્ન છે. જેમ જાંબુ ખાવાના દષ્ટાન્તમાં ક્ષુધા મટાડવાની ઈચ્છા રૂપ લોભ સમાન છે. પરંતુ તેના ઉપાયભૂત મૂલથી વૃક્ષ છેદવું, શાખાથી છેદવું, પ્રશાખાથી છેદવું ઈત્યાદિ લેશ્યાજન્ય ભિન્ન-ભિન્નતા છે તેમ અહીં પણ સમજવું.

૪૨૨

પાંચમો કર્મગ્રંથ

ગાથા : ૮૫-૮૬

આ પ્રમાણે કષાયજન્ય સ્થિતિબંધના અધ્યવસાય સ્થાનો જે છે તેમાંના એકેક અધ્યવસાયસ્થાનમાં લેશ્યાનુગત અનુભાગના અધ્યવસાય સ્થાનો અસંખ્ય અસંખ્ય લોકાકાશ પ્રદેશ પ્રમાણ હોઈ શકે છે. કાષાયિક અધ્યવસાયસ્થાન નગરતુલ્ય છે. અને લેશ્યાનુગત અધ્યવસાય સ્થાન ઉચ્ચ-નીચ પરિસ્થિતિવાળાં ઘરોની તુલ્ય છે. તેથી જેમ કોઈ નગરમાં નગર એક છે પરંતુ ઘરો ઘણાં હોય છે. તેની જેમ એક અધ્યવસાય સ્થાનમાં અસંખ્ય અસંખ્યરસબંધના હેતુભૂત અધ્યવસાય સ્થાનો હોય છે. તેથી સ્થિતિબંધના અધ્યવસાય સ્થાનો કરતાં અનુભાગબંધના હેતુભૂત અધ્યવસાય સ્થાનો અસંખ્યાતગુણા છે.

પ્રશ્ન - આ અલ્પબહુત્વમાં સ્થિતિસ્થાનો અને સ્થિતિસ્થાનના હેતુભૂત કષાયાદિક અધ્યવસાય સ્થાનો એમ બે જુદાં કહ્યાં, જ્યારે અનુભાગબંધના હેતુભૂત અધ્યવસાય સ્થાનો એક જ કહ્યાં પરંતુ અનુભાગ બંધનાં સ્થાનો ન કહ્યાં, આમ કરવાનું કારણ શું ? અનુભાગબંધમાં કેવળ એકલા અધ્યવસાયસ્થાનો જ કેમ કહ્યાં ?

ઉત્તર - અનુભાગબંધનાં સ્થાનો અને તેના હેતુભૂત અધ્યવસાય સ્થાનો સમાન જ છે. કારણ કે ચારઠાણીયો ત્રણઠાણીયો બે ઠાણીયો અને એકઠાણીયો એમ એક એક અનુભાગબંધ અસંખ્ય અસંખ્ય પ્રકારો વાળો છે. જેમ જેમ અધ્યવસાય સ્થાન બદલાય છે તેમ તેમ અનુભાગબંધ પણ બદલાય જ છે. તેથી અનુભાગબંધનાં અધ્યવસાયસ્થાનો અને અનુભાગબંધનાં સ્થાનો સમાન છે. હીનાધિક નથી. માટે તે બન્નેનું અલ્પબહુત્વ જુદું જુદું કહ્યું નથી અને સ્થિતિસ્થાનોમાં ભિન્ન ભિન્ન અધ્યવસાયો હોવા છતાં પણ કાળની મર્યાદાને આશ્રયીને સમાનસ્થિતિ બંધાય છે. તેથી ત્યાં સ્થિતિસ્થાનો કરતાં તેના હેતુભૂત અધ્યવસાય સ્થાનો અસંખ્યગુણાં કહ્યાં છે. આ પ્રમાણે સ્થિતિબંધના હેતુભૂત અધ્યવસાયો કરતાં અનુભાગબંધના હેતુભૂત અધ્યવસાયસ્થાનો અસંખ્યગુણ છે. એમ નક્કી થયું. તેનાથી કર્મપ્રદેશો અનંતગુણા છે.

કર્મપ્રદેશોનું અનંતગુણપણું

આ જીવ પ્રત્યેક સમયે અનંતાનંત કર્મપ્રદેશના બનેલા સ્કંધોને બાંધે છે. પૂર્વે કહેલા પાંચે બોલો સૂચિશ્રેણીના અસંખ્યાતમા ભાગથી માંડીને વધુમાં વધુ અસંખ્ય લોકાકાશપ્રદેશ પ્રમાણ સુધીના માપવાળા કહ્યા છે. તે સર્વે અસંખ્યાતા છે. જ્યારે કર્મપ્રદેશો જઘન્યથી પણ અનંતાનંત હોય છે. તેથી અનુભાગબંધના હેતુભૂત અધ્યવસાય સ્થાનોથી કર્મપ્રદેશો સારી રીતે અનંતગુણા ઘટી શકે છે. અનુભાગબંધના અવિભાગ પલિચ્છેદો તેનાથી પણ અનંતગુણા છે.

અનુભાગબંધના અવિભાગપલિચ્છેદોનું અનંતગુણપણું

પ્રતિસમયે આ જીવ અનંતાનંત કર્મપ્રદેશો બાંધે છે અને બંધાતા એવા કાર્મણવર્ગણાના પ્રત્યેક એવા તે પ્રદેશોમાં આ જીવ જે રસ બાંધે છે તે રસના જો ટુકડા કરીએ અને તે કેવલી ભગવાનની પ્રજ્ઞાથી જેના બે વિભાગ ન થાય એવા અતિશય સૂક્ષ્મ વિભાગો કરીએ કે જેને જૈનશાસ્ત્રોમાં અનુભાગબંધના અવિભાગપલિચ્છેદ કહેવાય છે તે અવિભાગપલિચ્છેદો એક એક કર્મપ્રદેશોમાં સર્વજીવો કરતાં અનંતગુણા બંધાય છે. આ કારણથી કર્મપ્રદેશો કરતાં પ્રતિપ્રદેશે અનંતા અનંતા અવિભાગપલિચ્છેદો બંધાતા હોવાથી તે અવિભાગપલિચ્છેદો કર્મપ્રદેશો કરતાં અનંતગુણા છે.

આ પ્રમાણે પ્રથમના પાંચ બોલ અસંખ્યાતગુણા અને છેલ્લા બે બોલ અનંતગુણા છે એમ સાતબોલનું અલ્પબહુત્વ જાણવું.

વિસ્તાર પૂર્વક પ્રદેશબંધ પૂર્ણ કર્યો. અહીં એક પ્રશ્ન થાય છે કે મિથ્યાત્વાદિ ચાર મૂલ બંધહેતુઓમાંથી કયા બંધહેતુ વડે આ પ્રદેશબંધ થાય છે ? તે સમજાવવા માટે તેની સાથે સાથે પ્રકૃતિબંધ, સ્થિતિબંધ અને રસબંધ પણ શેનાથી થાય છે ? તે પણ જણાવે છે.

પ્રદેશબંધ અને પ્રકૃતિબંધ યોગથી થાય છે : મિથ્યાત્વાદિ ચારે બંધહેતુઓ હોવા છતાં પણ આ બે બંધમાં પ્રધાનતાએ કારણ યોગ છે. તેથી જ દસમા ગુણઠાણા પછી (૧૧-૧૨-૧૩માં) યોગમાત્ર હોવાથી (સાતાવેદનીયનો) પ્રકૃતિબંધ અને પ્રદેશબંધ થાય છે. અને ચૌદમા ગુણઠાણે યોગનો અભાવ થતાં સાતાવેદનીયનો પ્રકૃતિબંધ અને પ્રદેશબંધ પણ અટકી જાય છે. આ પ્રમાણે આ બે બંધોનો અન્વય-વ્યતિરેક સંબંધ યોગ સાથે હોવાથી યોગથી બંધાય છે. એમ જાણવું. તથા સ્થિતિબંધ અને રસબંધ કષાયથી થાય છે. ગાથા ૨૬ થી ૬૨માં સ્થિતિબંધના વર્ણનપ્રસંગે અને ગાથા ૬૩ થી ૭૪માં રસબંધના પ્રસંગે જેમ જેમ વધારે તીવ્ર તીવ્ર કષાયો હોય તેમ તેમ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિબંધ અને ઉત્કૃષ્ટ રસબંધ સમજાવ્યો જ છે. તથા જેમ જેમ અતિશય મંદતમ કષાય હોય અને વધારે વધારે વિશુદ્ધિ હોય તેમ તેમ જઘન્યસ્થિતિબંધ અને જઘન્યરસબંધ તથા તેનું સ્વામિત્વ સમજાવ્યું છે.

૪૨ પુણ્યપ્રકૃતિઓના ઉત્કૃષ્ટ રસબંધમાં વિશુદ્ધિ એ કારણ છે અને ૮૨ પાપ પ્રકૃતિઓના ઉત્કૃષ્ટરસબંધમાં સંકલિષ્ટતા એ કારણ છે. અને તે જ અર્થને ધ્યાનમાં રાખીને પૂર્વે રસબંધનું તથા તેના સ્વામિત્વનું વર્ણન કરેલું છે. તેથી પ્રશસ્ત હોય કે ભલે અપ્રશસ્ત હોય પરંતુ કષાય જ રસબંધમાં મુખ્ય કારણ છે. આ પ્રમાણે પ્રકૃતિબંધ અને પ્રદેશબંધ યોગથી અને સ્થિતિબંધ તથા રસબંધ કષાયથી થાય છે. આ વાત સિદ્ધ થઈ. ॥ ૮૫-૮૬ ॥

યોગસ્થાનકો સૂચિશ્રેણીના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ ૮૫મી ગાથામાં કહ્યાં છે. તેથી સૂચિશ્રેણી કોને કહેવાય ? તે સમજાવવા માટે સૂચિશ્રેણી, પ્રતર અને ધનલોકનું સ્વરૂપ સમજાવે છે.

ચડદસરજૂ લોગો, બુદ્ધિકઓ હોઝ સત્તરજુઘણો ।
તદ્દીહેગપણ્સા, સેઢી પયરો ય તવ્વગ્ગો ॥ ૯૭ ॥

ગાથા : ૯૭

પાંચમો કર્મગ્રંથ

૪૨૫

(चतुर्दशरज्जुर्लोको बुद्धिकृतो भवति सप्तरज्जुघनः ।

तद्दीर्घकप्रदेशा श्रेणिः प्रतरश्च तद्वर्गः ॥ ९७ ॥)

શબ્દાર્થ - ચહસરજ્જુ=ચૌદરાજનો જે, લોઓ = આ લોક છે. બુદ્ધિકઓ=તે બુદ્ધિથી કરાયેલો, હોઙ=થાય છે, સત્તરજ્જુઘનો= સાત રાજ ઘનવાળો, તદ્દીર્ઘકપ્રદેશા=તેમાં એકપ્રદેશની લાંબી હોય તે, સેઢી= શ્રેણી કહેવાય છે, પયરો ચ તવ્વગ્ગો=તેનો વર્ગ કરીએ તો પ્રતર કહેવાય છે. ॥ ૯૭ ॥

ગાથાર્થ - ચૌદરાજનો જે આ લોક છે તેને બુદ્ધિથી (અમુક અમુક ભાગ કાપીને અન્ય અન્ય સ્થાને) જોડવામાં જો આવે તો સાતરાજ પ્રમાણ ઘન થાય છે. તેમાં એક આકાશપ્રદેશની પંક્તિવાળી સૂચિશ્રેણી છે. અને તેનો વર્ગ તે પ્રતર કહેવાય છે. ॥ ૯૭ ॥

વિવેચન - અનિયમિત આકારવાળી કોઈપણ વસ્તુની જાડાઈ પહોળાઈ અને ઉંચાઈમાં સમાન માપવાળો આકાર કરવો તે, તે પદાર્થનો ઘન કર્યો કહેવાય. અહીં ચૌદરજ્જુ રૂપ લોકાકાશ જૈનશાસ્ત્રોમાં પ્રસિદ્ધ છે. જેનો આકાર ઉંચાઈમાં ૧૪ રજ્જુ છે. સ્વયંભૂરમણસમુદ્રની પૂર્વદિશાની વેદિકાના છેડાથી પશ્ચિમદિશાની વેદિકાના છેડા સુધીનો ભાગ તે (અસંખ્યાત યોજન પ્રમાણનો) એક રાજ કહેવાય છે. લોકાકાશની ઉંચાઈ ૧૪ રાજ છે. પહોળાઈ તથા લંબાઈ સાતમી નારકી પાસે સાત રાજ, ત્યારબાદ ઘટતી ઘટતી મધ્યલોકે એક રાજ, ત્યારબાદ વધતી વધતી પાંચમા દેવલોક પાસે પાંચ રાજ, અને ત્યારબાદ ઘટતી ઘટતી અન્તે એક રાજ પ્રમાણ છે. આ પ્રમાણે અનિયત પ્રમાણવાળો આ લોકાકાશ છે. જેનો આકાર બે પગ પહોળા કરીને ઉભેલા અને કેડ ઉપર સ્થાપન કરેલા બે હાથવાળા પુરુષના આકારતુલ્ય છે.

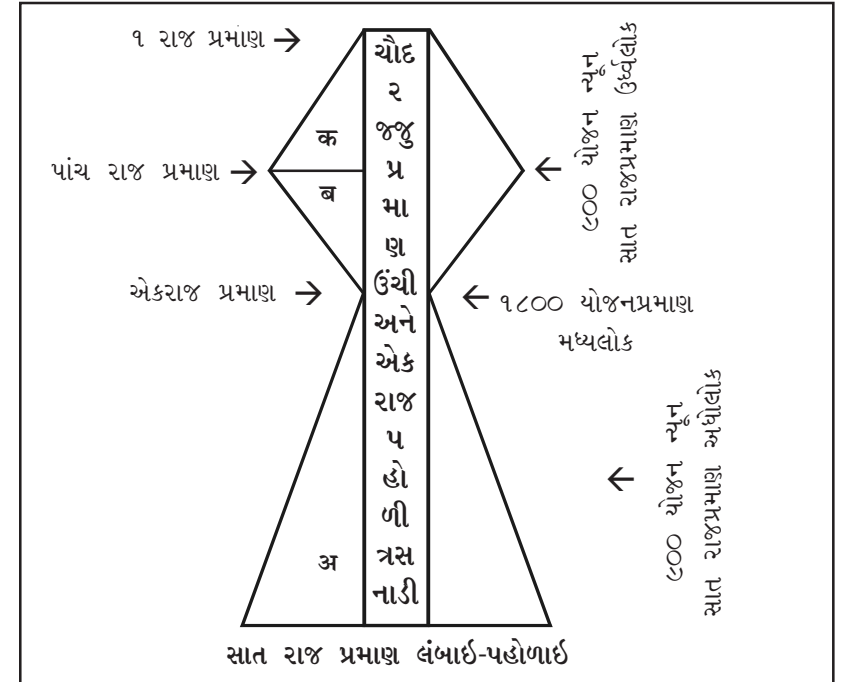
૪૨૬

પાંચમો કર્મગ્રંથ

ગાથા : ૯૭

તેવા આકારવાળો આ લોક શાશ્વત છે. અનાદિ-અનંત છે. ધર્માસ્તિકાયાદિથી વ્યાપ્ત છે. સ્વતઃ રહેલો છે. તેના ટુકડા કોઈ ઈંદ્ર પણ કરી શકતા નથી. પરંતુ જૈનશાસ્ત્રોમાં અસંખ્યાતાના માપવાળી ઘણી ઘણી વસ્તુઓને માપવા માટે સૂચિશ્રેણી, પ્રતર અને ઘનલોક શબ્દો વપરાયેલા જોવા મળે છે. તેથી તે સમજાવવા સાડું ચૌદરજ્જુ પ્રમાણ એવા આ લોકાકાશના બુદ્ધિ માત્રથી ખંડ કલ્પીને ઘન બનાવવામાં આવે છે.

ચિત્ર નં. - ૧

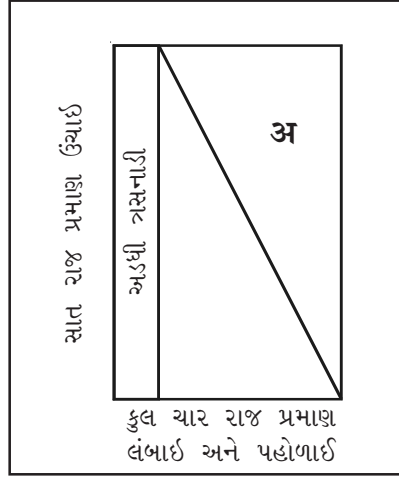


ગાથા : ૯૭

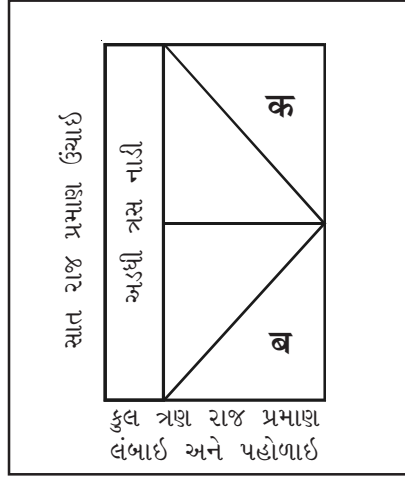
પાંચમો કર્મગ્રંથ

૪૨૭

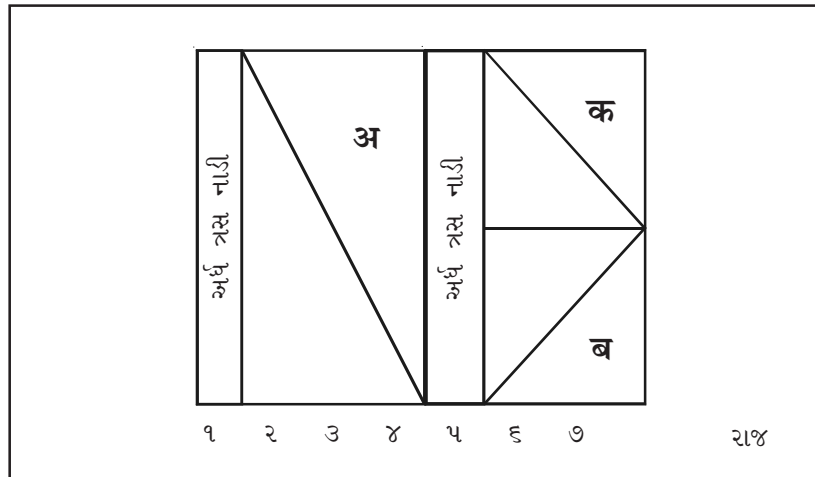
ચિત્ર નં. - ૨



ચિત્ર નં. - ૩



ચિત્ર નં. - ૪



૪૨૮

પાંચમો કર્મગ્રંથ

ગાથા : ૯૭

ઘનીકૃત લોક સમજાવવા માટે ઉપર કુલ ચાર ચિત્રો દોરવામાં આવ્યાં છે. તેમાં સૌથી પ્રથમ ચિત્રમાં ચૌદરાજ ઉંચો લોક દોર્યો છે. તે લોક સાતમી નારકી પાસે ૭ રાજ પહોળો છે જેની બરાબર મધ્યમાં ૧ રાજ પહોળી ત્રસનાડી છે. અધોલોકવાળો જે ૭ રાજ છે. તેમાં ૧ રાજની ત્રસનાડી વચ્ચે આવવાથી બન્ને બાજુ ત્રણ ત્રણ રાજની પહોળાઈ વાળો અને ઉપર ઉપર સાંકડો થતો નીચેનો જે ભાગ છે તેમાં ડાબી બાજુનો અ વાળો ભાગ કાપીને ઉલટાવીને જમણી બાજુ જોડીએ તો ચિત્ર નં ૨માં જણાવેલી આકૃતિ થશે.

હવે સાત રાજ ઉંચો જે ઊર્ધ્વલોકનો ભાગ છે જ્યાં કોણીના સ્થાને બરાબર મધ્યભાગે આ લોક ૫ રાજ પહોળો છે. વચ્ચે ૧ રાજની ત્રસનાડી આવવાથી બન્ને બાજુ ૨-૨ રાજની પહોળાઈ રહે છે. તેમાં પણ ડાબી બાજુના ભાગના બરાબર વચ્ચેથી બે ટુકડા કરવા કે જે બ ને ક થી બતાવ્યા છે તે બન્ને ટુકડાને ત્યાંથી કાપીને જમણી બાજુના ભાગ તરફ ઉલટાવીને જોડીએ તો ચિત્ર નં. ૩માં જણાવેલી આકૃતિ થશે.

ચિત્ર નં. ૨ અને ચિત્ર નં. ૩ની બન્ને આકૃતિઓ ભેગી કરીશું તો ચિત્ર નં. ૪ની આકૃતિ થશે. જે બરાબર સાતરાજ ઉંચાઈ અને સાતરાજ પહોળાઈ તથા સાત રાજ લંબાઈ ધરાવે છે. ચિત્રમાં ફક્ત બે જ બાજુ બતાવી શકાય છે. ત્રીજી બાજુ દર્શાવી શકાતી નથી. પરંતુ મનથી સમજી લેવાની છે. શાન્તિસ્નાત્રની પીઠિકાની જેવી લંબાઈ પહોળાઈ અને ઉંચાઈ ત્રણે જેની સાત સાત રાજ હોય છે તે ઘનલોક કહેવાય છે.

સાત રાજ લંબાઈ, પહોળાઈ અને ઉંચાઈ આ ત્રણે સમાન સાત રાજ હોય ત્યારે ઘનલોક કહેવાય છે. તેમાંથી ગમે તે બે અંશ જેના સાતરાજ હોય અને એક અંશ માત્ર એક આકાશપ્રદેશની પંક્તિપ્રમાણ જ હોય તો સમયોરસ પતરા જેવા આકારવાળો જે

ગાથા : ૯૭

પાંચમો કર્મગ્રંથ

૪૨૯

ભાગ થાય છે. તેને પ્રતર કહેવાય છે. આ પ્રતરમાં લંબાઈ, પહોળાઈ સાત-સાત રાજ હોય છે. પરંતુ ઉંચાઈ એક જ આકાશપ્રદેશની હોય છે. અથવા લંબાઈ અને ઉંચાઈ સાત સાત રાજ હોય છે. પરંતુ પહોળાઈ એક જ આકાશપ્રદેશની હોય છે. અથવા પહોળાઈ અને ઉંચાઈ સાત સાત રાજની હોય છે. પરંતુ લંબાઈ એક જ આકાશપ્રદેશની હોય છે. આ પ્રમાણે લંબાઈ, પહોળાઈ અને ઉંચાઈ આ ત્રણમાંથી બે બાજુ જેની સાતરાજ છે અને એક બાજુમાં એક પ્રદેશ પ્રમાણ છે. તે પ્રતર કહેવાય છે.

લંબાઈ અને પહોળાઈમાં ફક્ત એક જ આકાશપ્રદેશ હોય અને ઉંચાઈમાં જે સાત રાજ હોય તે સોય જેવા આકારવાળી આકાશપ્રદેશોની પંક્તિને સૂચિશ્રેણી કહેવાય છે. એવી જ રીતે લંબાઈ જ માત્ર સાતરાજ હોય તો અથવા પહોળાઈ જ માત્ર સાત રાજ હોય તો તે પણ સૂચિશ્રેણી કહેવાય છે. અર્થાત્ એક બાજુ માત્ર સાત રાજ હોય બાકીની બે બાજુ એક જ આકાશપ્રદેશની પંક્તિ હોય તે સૂચિશ્રેણી કહેવાય છે. સાત રાજના બુદ્ધિથી સાતબિંદુ કલ્પીએ અને જે બાજુ સાત બિંદુ ન લખ્યા હોય તે બાજુ એક આકાશપ્રદેશ જ છે એમ સમજીએ તો સૂચિશ્રેણી અને પ્રતરનું કલ્પિત ચિત્ર આ પ્રમાણે-

ઉર્ધ્વાધ: સૂચિશ્રેણી

પ્રતર

○		○ ○ ○ ○ ○ ○ ○
○		○ ○ ○ ○ ○ ○ ○
○	તિર્છી સૂચિશ્રેણી	○ ○ ○ ○ ○ ○ ○
○	○ ○ ○ ○ ○ ○ ○	○ ○ ○ ○ ○ ○ ○
○		○ ○ ○ ○ ○ ○ ○
○		○ ○ ○ ○ ○ ○ ○
○		○ ○ ○ ○ ○ ○ ○

૪૩૦

પાંચમો કર્મગ્રંથ

ગાથા : ૯૭

- (૧) ઉપરા ઉપર સાતબિંદુઓ તે સોય જેવી ઉભી સૂચિશ્રેણી છે.
- (૨) લાઈનસર ગોઠવાયેલાં સાત બિંદુઓ એ તિર્છી સૂચિ શ્રેણી છે.
- (૩) લંબાઈ અને પહોળાઈમાં સરખાં (સાત-સાત) પરંતુ ઉંચાઈમાં માત્ર એક જ પ્રદેશ તે પ્રતર છે.
- (૪) જે ૪૯ બિંદુઓનું પ્રતર ત્રીજા ચિત્રમાં દોરેલું છે. તેના ઉપર ૪૯ બિંદુઓનું બીજું પ્રતર મૂકીએ, પછી ૪૯ બિંદુઓનું ત્રીજું પ્રતર મૂકીએ એમ ઉપરાઉપર ૪૯+૪૯ બિંદુઓનાં ૭ પ્રતર ગોઠવીએ અને કુલ ૩૪૩ બિંદુઓ થાય તે ઘનીકૃતલોક કહેવાય છે. આ પ્રમાણે કલ્પના માત્ર કરીને ઘનીકૃતલોક, પ્રતર અને સૂચિશ્રેણી સમજાવી છે. વિશેષ સ્વરૂપ ગુરુગમ પાસેથી મૌખિક રીતે જાણી લેવું.

સાતરાજનો જે ઘન બનાવ્યો, તે કલ્પિત રીતિએ ૭×૭×૭= ૩૪૩ રાજ (૩૪૩ બિંદુઓ) પ્રમાણ બન્યો. પરંતુ આ ચારે ખૂણેથી સરખો હોવાથી શાન્તિસ્નાત્રની પીઠિકા સમાન છે. માટે તેના એક એક રાજના જે ૩૪૩ ખંડુક થાય છે તે “સમયતુરસ ખંડુક” કહેવાય છે. અને આ રીતે કરેલા લોકને સમયતુરસ ઘનીકૃત લોક કહેવાય છે. હવે તેનો જો વૃત્ત (ગોળ) ઘનીકૃત લોક કરવો હોય તો એવી રીત છે કે સમયતુરસ ઘનીકૃત વસ્તુના જેટલા ખંડુક થતા હોય તેને ૧૯ વડે ગુણીને ૨૨ વડે ભાંગવાથી જે આંક આવે તેટલા ખંડુકની વૃત્ત ઘનીકૃત વસ્તુ બને છે. આ રીત પ્રમાણે અહીં સમયતુરસ ઘનીકૃત લોકના જે ૩૪૩ ખંડુક છે. તેને ૧૯ વડે ગુણવાથી ૬૫૧૭ ખંડુક થાય. તેને ૨૨ વડે ભાગવાથી ૨૯૬ ખંડુકથી કંઈક અધિક અને ૨૯૭ ખંડુકમાં કંઈક ન્યૂન થાય છે. તેથી વ્યાવહારિક રીતિએ ૨૯૭ ખંડુક પ્રમાણ વૃત્ત ઘનીકૃત લોક કહેવાય છે. ૧૧૯૭૧૧

ગાથા : ૯૮

પાંચમો કર્મગ્રંથ

૪૩૧

આ પ્રમાણે પ્રથમ ગાથામાં કહેલાં ૨૪ દ્વારોનું વર્ણન સમાપ્ત કરીને ચ શબ્દથી સૂચવેલી ઉપશમશ્રેણી અને ક્ષપકશ્રેણીનું સ્વરૂપ હવે સમજાવે છે.

**અણદંસનપુસિત્થી, વેયછક્કં ચ પુરિસવેયં ચ।
દો દો એગ્નરિએ, સરિસે સરિસં ડવસમેઙ્ઙ ॥ ૧૮ ॥**

(અનદર્શનનપુંસકસ્ત્રી-વેદષ્ટકં ચ પુરુષવેદં ચ ।
દ્વૌ દ્વૌ એકાન્તરિતૌ સદશૌ સદશમુપશમયતિ ॥ ૧૮ ॥)

શબ્દાર્થ - અણદંસ=અનંતાનુબંધી, દર્શનમોહનીય, નપુંસિત્થીવેય= નપુંસકવેદ અને સ્ત્રીવેદ, છક્કં ચ પુરિસવેયં ચ=હાસ્યાદિષ્ટક અને પુરુષવેદ, દો દો એગ્નરિએ સરિસે સરિસં= એક એક કષાયના આંતરામાં, સરખે સરખા બે બે કષાયોને, ડવસમેઙ્ઙ=જીવ ઉપશમાવે છે. ॥૯૮॥

ગાથાર્થ - અનંતાનુબંધી ચાર, દર્શનમોહનીયત્રિક, નપુંસકવેદ, સ્ત્રીવેદ, હાસ્યાદિ ષ્ટક, પુરુષવેદ તથા એક એક કષાયના આંતરામાં સરખે સરખા બે બે કષાયોને ઉપશમાવે છે. ॥ ૯૮ ॥

વિવેચન - અનાદિ મિથ્યાત્વી જીવ જે ત્રણ કરણો કરીને ઉપશમ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે છે. તે ઉપશમશ્રેણીને યોગ્ય વિશુદ્ધિવાળું ન હોવાથી તે ઉપશમસમ્યક્ત્વથી ઉપશમશ્રેણી પ્રારંભાતી નથી. ત્રણ કરણો કરવાવાળો અને તે દ્વારા ઉપશમ સમ્યક્ત્વ પામનારો તે જીવ પ્રાથમિક ઉપશમ સમ્યક્ત્વ પામવાની પ્રક્રિયા કરતી વખતે મિથ્યાત્વાવ-સ્થાવાળો હોય છે. તે ઉપશમ સમ્યક્ત્વને અશ્રેણીગત ઉપશમ અથવા પ્રથમ ઉપશમ કહેવાય છે. તેનું સ્વરૂપ બીજા કર્મગ્રંથની બીજી ગાથાના વિવેચનમાં આપેલું છે. ત્યાંથી જાણી લેવું.

ઉપશમ શ્રેણીનો પ્રારંભક જીવ નિયમા ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વવાળો જ હોય છે. કેટલાક આચાર્યોના મતે (કર્મપ્રકૃતિકાર

૪૩૨

પાંચમો કર્મગ્રંથ

ગાથા : ૯૮

પૂજ્ય આ. શ્રી શિવશર્મસૂરિજી આદિના મતે) અનંતાનુબંધી ચાર કષાયોની વિસંયોજના કરી, દર્શકત્રિકની ઉપશમના કરી ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ પામીને શ્રેણી પ્રારંભે છે. વિસંયોજના ૪ થી ૭ ગુણસ્થાનકવર્તી જીવો કરે છે. પરંતુ દર્શકત્રિકની ઉપશમના છઠ્ઠા-સાતમા ગુણસ્થાનક વાળા જ કરે છે. જ્યારે કર્મગ્રંથકારો એમ માને છે કે અનંતાનુબંધી કષાયની ઉપશમના કરીને ત્યારબાદ દર્શનત્રિકની ઉપશમના કરવા દ્વારા પણ ઉપશમશ્રેણી પ્રારંભાય છે. ત્યાં અનંતાનુબંધી કષાયની ઉપશમના ૪ થી ૭ ગુણસ્થાનકવર્તી જીવો કરે છે અને દર્શનત્રિકની ઉપશમના છઠ્ઠા-સાતમાવાળા જ કરે છે. (આ વિષય ઉપર જુઓ સ્વોપજ્ઞટીકા). આ રીતે બન્ને મતે બન્ને પ્રક્રિયાથી ઉપશમસમ્યક્ત્વ પામ્યા બાદ જીવો આઠમા ગુણસ્થાનકથી શ્રેણી ઉપર આરોહણ કરે છે. ત્યાં ઉપશમ શ્રેણી પ્રારંભવા માટે ઉપશમસમ્યક્ત્વ પામવાની પ્રાથમિક વિધિ આ પ્રમાણે છે.

ઉપશમ શ્રેણી પ્રારંભવા માટેનું ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ પામનારો જીવ ચોથા, પાંચમા, છઠ્ઠા અને સાતમા ગુણસ્થાનકમાં વર્તતો નિયમા ક્ષાયોપશમિક સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ જ હોય છે ૪ થી ૭માં વર્તતો આ ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વવાળો જીવ સૌથી પ્રથમ અનંતાનુબંધી ચાર કષાયો ઉપશમાવવા માટે યથાપ્રવૃત્તાદિ ત્રણ કરણો કરે છે. પરંતુ તે ત્રણ કરણો કરતાં પહેલાં એક અંતર્મુહૂર્ત કાળ સુધી નીચે પ્રમાણેની શુદ્ધિમાં આગળ વધે છે.

(૧) તેજો, પદ્મ અને શુક્લ આ ત્રણ શુભલેશ્યાઓમાંથી કોઈપણ એક શુભલેશ્યામાં વર્તે છે.

(૨) નિયમા સાકારોપયોગમાં જ વર્તે છે. નિરાકારોપયોગમાં (દર્શનોપયોગમાં) નહીં, કારણ કે દર્શનોપયોગમાં લબ્ધિ પ્રાપ્ત થતી નથી.

(૩) આયુષ્ય વિનાનાં સાતે કર્મોની સ્થિતિ નિયમા અન્તઃકોડાકોડી સાગરોપમ જ સત્તામાં થઈ ગઈ છે જેને એવો આ જીવ બને છે.

ગાથા : ૯૮

પાંચમો કર્મગ્રંથ

૪૩૩

(૪) પરાવર્તમાન જે શુભ અને અશુભ બન્ને પ્રકૃતિઓ વારાફરતી બાંધી શકાય તેમ હોય, તેમાંથી નિયમા શુભ જ બાંધે છે.

(૫) તથા અશુભ પ્રકૃતિઓનો સત્તામાં રહેલો અનુભાગ જે ચાર ઠાણીયો હોય, તેને બે ઠાણીયો કરે છે અને શુભપ્રકૃતિઓનો જે બે ઠાણીયો અનુભાગ છે તેને ચાર ઠાણીયો કરે છે.

(૬) કોઈપણ શરૂ કરેલો સ્થિતિબંધ સમાપ્ત થયે છતે નવો નવો શરૂ થતો સ્થિતિબંધ અવશ્ય પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગે હીન હીન જ કરે છે.

આ પ્રમાણે કરણકાલની પૂર્વે એક અંતર્મુહૂર્ત સુધી ઉપરોક્ત અવસ્થાવાળી શુદ્ધદશામાં વર્તીને યથાપ્રવૃત્તાદિ ત્રણ કરણ કરે છે. તેમાં યથાપ્રવૃત્તકરણમાં પ્રવેશ પામતો આ જીવ પ્રતિસમયે અનંતગુણવિશુદ્ધિ વડે આગળ વધે છે. તથા તેવા પ્રકારની વિશુદ્ધિ હજુ આવી ન હોવાથી સ્થિતિઘાતાદિ કાર્યો અહીં કરતો નથી. પરંતુ અપૂર્વકરણથી કરશે.

આ યથાપ્રવૃત્તકરણમાં ભૂતકાળમાં જે જે જીવો આવ્યા, ભવિષ્યમાં આવશે. અને વર્તમાનમાં છે. તે સર્વે જીવોને આશ્રયીને જીવો અનંત હોવા છતાં પણ બહુ જીવોના સમાન અધ્યવસાય પણ હોવાથી અસંખ્ય લોકાકાશ પ્રદેશ પ્રમાણ અધ્યવસાયસ્થાનો હોય છે. અને તે પણ પ્રતિસમયે વિશેષાધિક વિશેષાધિક છે. તથા તે અસંખ્ય અધ્યવસાય સ્થાનો માંહોમાંહે છ જાતની વિશુદ્ધિની હાનિ-વૃદ્ધિવાળાં અર્થાત્ ષટ્સ્થાનપતિત છે. યથાપ્રવૃત્તકરણના અંતર્મુહૂર્ત કાળમાં પ્રત્યેક સમયોમાં અસંખ્ય લોકાકાશપ્રદેશ પ્રમાણ અને ષટ્સ્થાનથી યુક્ત એવાં જે અધ્યવસાય સ્થાનો છે. તેમાં જઘન્ય વિશુદ્ધિ અને ઉત્કૃષ્ટ વિશુદ્ધિ કેવી હોય છે ? તે સમજાવે છે.

ધારો કે યથાપ્રવૃત્તકરણ અંતર્મુહૂર્તના કાળનું એટલે અસત્કલ્પનાએ ૧૦૦ સમયનું છે. દરેક સમયોમાં અસંખ્યલોકાકાશપ્રદેશ પ્રમાણ અને પૂર્વ પૂર્વ સમય કરતાં વિશેષાધિક વિશેષાધિક અધ્યવસાય સ્થાનો છે

૪૩૪

પાંચમો કર્મગ્રંથ

ગાથા : ૯૮

એટલે અસત્કલ્પનાએ પ્રથમ સમયમાં ૧૦૦૦, બીજા સમયમાં ૧૦૦૫, ત્રીજા સમયમાં ૧૦૧૦ ઇત્યાદિ રૂપે છે. તેમાં બે જીવો આ કરણમાં પ્રવેશ્યા. એક જીવ પ્રતિસમયે જઘન્યવિશુદ્ધિએ આગળ જાય છે અને બીજો જીવ પ્રતિસમયે ઉત્કૃષ્ટવિશુદ્ધિએ આગળ જાય છે. આવા પ્રકારનું ચિત્ર છે. ત્યાં પ્રથમ સમયમાં જઘન્ય અધ્યવસાયમાં વર્તતા જીવની વિશુદ્ધિ સૌથી અલ્પ છે. તેનાથી બીજા સમયમાં વર્તતા તે જ જીવની જઘન્ય વિશુદ્ધિ અનંતગુણ અધિક, તેનાથી તે જ જીવની ત્રીજા સમયમાં વર્તતાં જઘન્ય વિશુદ્ધિ અનંતગુણ અધિક, એમ ચોથા-પાંચમા આદિ સમયોમાં જઘન્યવિશુદ્ધિ અનંતગુણ અધિક ત્યાં સુધી કહેવી કે યથાપ્રવૃત્તકરણનો સંખ્યાતમો ભાગ (અસત્કલ્પનાએ ૧ થી ૨૦ સમય સુધીનો) જાય, ત્યારબાદ (૨૦મા સમયની જઘન્ય વિશુદ્ધિ કરતાં) પ્રથમ સમયમાં ઉત્કૃષ્ટ વિશુદ્ધિએ ચડેલા બીજા જીવની ઉ. વિશુદ્ધિ અનંતગુણ અધિક, તેના કરતાં સંખ્યાતમા ભાગ પછીના પ્રથમ સમયની (૨૧મા સમયની) જઘન્યવિશુદ્ધિ અનંતગુણ અધિક, તેના કરતાં બીજા સમયની ઉત્કૃષ્ટ વિશુદ્ધિ અનંતગુણ અધિક, તેના કરતાં સંખ્યાતમા ભાગ પછીના બીજા સમયની (૨૨ મા સમયની) જઘન્ય વિશુદ્ધિ અનંતગુણ-અધિક, એમ એક જઘન્યસ્થાનની અને એક ઉત્કૃષ્ટ સ્થાનની વિશુદ્ધિ અનંતગુણ અધિક-અનંતગુણ અધિક ત્યાં સુધી કહેવી કે યાવત્ ચરમસમયની (૧૦૦ માં સમયની) જઘન્ય વિશુદ્ધિ આવે, ત્યારબાદ એક સંખ્યાતમાભાગ જેટલા સ્થાનોમાં (૮૧ થી ૧૦૦માં) ઉત્કૃષ્ટવિશુદ્ધિ ક્રમસર અનંતગુણ અધિક કહેવી. તથા ત્રણ કરણો શરૂ કરતાં પહેલાં તેજોલેશ્યાદિ શુભ લેશ્યામાં વર્તવું ઇત્યાદિ જે છ પ્રકારની વિશેષતા પ્રથમ કહી હતી તે વિશેષતા અહીં પણ ચાલુ જ રહે છે. આ પ્રમાણે જીવ યથાપ્રવૃત્તકરણ કરીને અપૂર્વકરણ કરે છે.

ગાથા : ૯૮

પાંચમો કર્મગ્રંથ

૪૩૫

અપૂર્વકરણ પણ અંતર્મુહૂર્તકાળનું (અસત્કલ્પનાએ ૧૦૦ સમયનું) હોય છે. પ્રત્યેક સમયોમાં વિશેષાધિક વિશેષાધિક અસંખ્યલોકાકાશ પ્રદેશપ્રમાણ અધ્યવસાય સ્થાનો તથા તે ષટ્સ્થાનપતિત હોય છે તથા અપૂર્વકરણના પ્રથમસમયની જઘન્યવિશુદ્ધિ યથાપ્રવૃત્તકરણના ચરમ સમય કરતાં અનંતગુણ અધિક હોવા છતાં પણ અપૂર્વકરણના શેષ સમયો કરતાં અતિશય અલ્પ હોય છે. તેના કરતાં પ્રથમ સમયની જ ઉત્કૃષ્ટવિશુદ્ધિ અનંતગુણ અધિક છે. તેના કરતાં પણ બીજા સમયની જઘન્યવિશુદ્ધિ, તેનાથી બીજા જ સમયની ઉત્કૃષ્ટવિશુદ્ધિ, તેનાથી ત્રીજા સમયની જઘન્યવિશુદ્ધિ એમ ક્રમસર પ્રત્યેક સમયોની જઘન્ય-ઉત્કૃષ્ટ વિશુદ્ધિ અનંતગુણ અધિક અધિક જાણવી.

આ અપૂર્વકરણમાં સ્થિતિઘાત, રસઘાત, ગુણશ્રેણી, ગુણસંક્રમ અને અપૂર્વસ્થિતિબંધ પ્રવર્તે છે. તેનું સ્વરૂપ બીજા કર્મગ્રંથમાં ચૌદગુણસ્થાનકના વર્ણન પ્રસંગે પૃષ્ઠ ૪૦ થી જણાવેલું છે. ત્યાંથી જાણી લેવું. ફક્ત અહીં ગુણસંક્રમ કરે છે. એટલું અધિક જાણવું. અનંતાનુબંધી કષાયના સત્તાગત કર્મદલિકમાંથી બંધાતી એવી સંજવલનાદિ પર પ્રકૃતિઓમાં પ્રતિસમયે જે અસંખ્યાતગુણાકારે દલિક સંક્રમાવે તે ગુણસંક્રમ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે અપૂર્વકરણ કરીને હવે તે જ ગુણસ્થાનકોમાં વર્તતો ક્ષયોપશમસમ્યગ્દષ્ટિ જીવ ત્રીજું અનિવૃત્તિકરણ કરે છે.

અનિવૃત્તિકરણમાં વર્તતા ત્રણે કાળના જીવોનું અધ્યવસાયસ્થાન એક સમયમાં સામાન્યથી સમાન હોય છે. પરંતુ અપૂર્વકરણની જેમ અસંખ્યાત લોકાકાશપ્રદેશ પ્રમાણ અધ્યવસાયસ્થાનો કે ષટ્સ્થાન પતિતતા હોતી નથી. તેથી એક સમયમાં એક અધ્યવસાય સ્થાન હોય છે. માટે જઘન્ય-ઉત્કૃષ્ટ વિશુદ્ધિ કહેવાતી નથી. અને ષટ્સ્થાન પણ હોતાં નથી. પહેલા સમયથી બીજા સમયે અનંતગુણ વિશુદ્ધિ, બીજાથી ત્રીજા સમયે અનંતગુણવિશુદ્ધિ એમ પ્રતિસમયે અનંતગુણ વિશુદ્ધિ હોય છે. અનિવૃત્તિકરણના જેટલા સમયો તેટલાં અધ્યવસાયસ્થાનો આ કરણમાં હોય છે અહીં પણ પ્રથમસમયથી જ સ્થિતિઘાતાદિ પાંચે કાર્યો પ્રવર્તે છે.

૪૩૬

પાંચમો કર્મગ્રંથ

ગાથા : ૯૮

અનિવૃત્તિકરણના સંખ્યાતા ભાગ ગયે છતે એક સંખ્યાતમો ભાગ બાકી રહેતે છતે અનંતાનુબંધી ચાર કષાયનું આ જીવ અન્તરકરણ કરે છે. સત્તાગત નિરન્તર પણ રહેલી સ્થિતિમાં વચ્ચે આંતર કરવું તે અંતરકરણ કહેવાય છે. અન્તરકરણ કરવાથી સત્તાગત નિરન્તર સ્થિતિના બે ભાગ થઈ જાય છે. એક પ્રથમાસ્થિતિ=હેકલી સ્થિતિ કહેવાય છે તે એક આવલિકાપ્રમાણ કરે છે. અને અન્તરકરણ અંતર્મુહૂર્ત પ્રમાણ હોય છે. તથા બીજી સ્થિતિ = ઉપરની સ્થિતિ અંતઃકોડાકોડી સાગરોપમની હોય છે. કલ્પિત આકૃતિ આ પ્રમાણે છે.

પ્રથમા. સ્થિ.	અંતરકરણ	દ્વિતીયા સ્થિતિ
---------------	---------	-----------------

પ્રથમસ્થિતિ જે એક આવલિકાપ્રમાણ છે તે ઉદયમાં આવેલી સંજવલનાદિ યથાયોગ્ય કષાયોની પ્રકૃતિઓમાં સ્તિબૂકસંક્રમથી સંક્રમાવીને સમાપ્ત કરે છે. અંતર્મુહૂર્તના કાળવાળા અંતરકરણમાં જે કર્મદલિક છે તેને ત્યાંથી ઉકેરીને (ઉપાડીને) બંધાતી એવી મોહનીયની ૧૭-૧૩-૯માં નાખે છે. તથા બીજી સ્થિતિમાં રહેલું અંતઃકોડાકોડી સાગરોપમવાળું કર્મદલિક પ્રતિસમયે અસંખ્યાતગુણ ઉપશમાવે છે. “ઉપશમાવવું” એટલે કે જેમ પાણીના બિન્દુઓ વડે સિંચી સિંચીને અને ઘણ આદિ વડે કુટી કુટીને રેતીનો સમૂહ નિઃસ્યન્દ (જેમાંથી એક કણ પણ ઉડે નહીં તેવો) કરાય છે. તેવી રીતે વિશુદ્ધિરૂપી પાણી વડે સિંચી સિંચીને અને અનિવૃત્તિકરણરૂપી ઘણ વડે કુટી કુટીને કર્મરૂપી-રજ એવી દબાવી દેવામાં આવે છે કે જેમાં સંક્રમ ઉદય ઉદીરણા આદિ કરણો ન લાગે. આ પ્રમાણે અનંતાનુબંધી કષાયની પ્રથમસ્થિતિ સ્તિબૂકસંક્રમ વડે, અને અન્તરકરણવાળી સ્થિતિ ઉકેરવા વડે ખાલી કરે છે અને બીજી સ્થિતિ સર્વથા ઉપશાન્ત કરે છે. એમ અંતર્મુહૂર્તકાળમાં અનંતાનુબંધી કષાય સર્વથા ઉપશાન્ત થાય છે. ત્યારબાદ છદ્દે-સાતમે ગુણસ્થાનકે વર્તતો જીવ દર્શનમોહનીય ત્રણની ઉપશમના કરે છે.

ગાથા : ૯૮

પાંચમો કર્મગ્રંથ

૪૩૭

(અહીં કેટલાક આચાર્યો અનંતાનુબંધીની ઉપશમનાને બદલે વિસંયોજના માને છે. અનંતાનુબંધી કષાયની વિસંયોજના ચારે ગતિના જીવો ૪ થી ૭ ગુણસ્થાનકો પૈકી યથાયોગ્ય ગુણસ્થાનકોમાં વર્તતા જીવો કરે છે. વિસંયોજના એટલે અનંતાનુબંધી કષાયનો સર્વથા નાશ કરવો. પરંતુ તેના બીજભૂત મિથ્યાત્વનો નાશ ન કરવો તે વિસંયોજના કહેવાય છે. આ વિસંયોજના કરનારો જીવ પણ યથાપ્રવૃત્તાદિ ત્રણ કરણ તો કરે જ છે. પરંતુ અંતરકરણ અને ઉપશમના કરતો નથી. સ્થિતિઘાતાદિ પાંચ કાર્યો તો કરે જ છે. માત્ર એક આવલિકા રાખીને નિરવશેષ અનંતાનુબંધીનો નાશ કરે છે. અને આ રાખેલી આવલિકા સ્તિબૂક સંક્રમથી વેદમાન સંજવલનાદિમાં સંક્રમાવે છે. આ રીતે કમ્પયડિકાર આચાર્ય શ્રી શિવશર્મસૂરિજી મ.સા. આદિ મહાત્માઓ અનંતાનુબંધી કષાયની વિસંયોજના માને છે.)

અનંતાનુબંધી ચાર કષાયની વિસંયોજના અથવા ઉપશમના ચાર થી સાત ગુણસ્થાનકોમાં વર્તતા જીવો કરે છે પરંતુ દર્શનત્રિકની ઉપશમના તો છઠ્ઠે-સાતમે જ થાય છે. દર્શનત્રિકમાં જે મિથ્યાત્વમોહનીય-કર્મ છે તેની ઉપશમના તો અનાદિમિથ્યાદૃષ્ટિ જીવને અશ્રેણિગત ઉપશમ પામતાં પણ થાય છે. (જેનું વર્ણન બીજા કર્મગ્રંથમાં છે) તથા ક્ષાયોપશમિક સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવને પણ છઠ્ઠે-સાતમે શ્રેણી પ્રારંભતાં થાય છે. પરંતુ મિશ્રમોહનીય અને સમ્યક્ત્વમોહનીયની ઉપશમના તો ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વીને જ થાય છે. મિથ્યાત્વીને થતી નથી. કારણ કે તે કાળે તે મિથ્યાત્વી જીવને આ બે દર્શન મોહનીય સત્તામાં જ નથી. અને આ બે મોહનીયની ઉપશમના પણ ઉપશમ શ્રેણી માંડતી વખતે જ થાય છે. અને તે પણ છઠ્ઠે-સાતમે જ થાય છે.

છઠ્ઠે-સાતમે ગુણસ્થાનકે વર્તતો ક્ષાયોપશમિક સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ દર્શન મોહનીયત્રિકની ઉપશમના કરવા માટે સૌથી પ્રથમ ત્રણ કરણ કરે છે. તેનું વર્ણન પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે તથા કમ્પયડિ આદિ ગ્રંથોમાં કહ્યા પ્રમાણે જાણવું. યથાપ્રવૃત્તકરણ કરીને અપૂર્વકરણ કરતો જીવ

૪૩૮

પાંચમો કર્મગ્રંથ

ગાથા : ૯૮

ત્રણે દર્શનમોહનીયના સ્થિતિઘાતાદિ કાર્યો કરે છે. ત્યારબાદ અનિવૃત્તિકરણમાં પ્રવેશ્યો છતો સ્થિતિઘાતાદિ કાર્યો વડે સત્તાને ઓછી કરતો કરતો અનિવૃત્તિકરણના સંખ્યાતાભાગ જાય અને એક સંખ્યાતમો ભાગ બાકી રહે ત્યાં સુધી જાય છે. સંખ્યાતમો ભાગ બાકી રહે ત્યારે ત્રણે દર્શનમોહનીયનું અંતરકરણ કરે છે. જેથી ત્રણે દર્શનમોહનીયની સ્થિતિના બે બે ભાગ થાય છે. મિથ્યાત્વ અને મિશ્ર અનુદયવતી છે તેથી તેઓની પ્રથમસ્થિતિ ફક્ત એક આવલિકા રાખે છે અને સમ્યક્ત્વમોહનીય ઉદયવતી છે તેથી તેની પ્રથમસ્થિતિ અંતર્મુહૂર્તની રાખે છે. ત્રણેનું અંતરકરણ અંતર્મુહૂર્તનું છે. અને ત્રણેની બીજીસ્થિતિ અંતઃકોડાકોડી સાગરોપમ હોય છે. તેઓનું ચિત્ર સામાન્યથી આ પ્રમાણે-

	પ્રથમા સ્થિતિ	અંતરકરણ	દ્વિતીયા સ્થિતિ
મિથ્યાત્વ મોહ.	આવલિકાપ્રમાણ	અંતર્મુહૂર્ત	અંતઃ કોડાકોડી
મિશ્ર મોહ.	”	”	”
સમ્યક્ત્વ મોહ.	અંતર્મુહૂર્ત પ્રમાણ	”	”

મિથ્યાત્વ અને મિશ્રમોહનીયની આવલિકા પ્રમાણની પ્રથમસ્થિતિ સ્તિબૂક સંક્રમવડે સમ્યક્ત્વમોહનીયની પ્રથમસ્થિતિમાં નાખીને અને સમ્યક્ત્વમોહનીયની અંતર્મુહૂર્ત પ્રમાણ પ્રથમ સ્થિતિ વિપાકોદય દ્વારા અનુભવીને આ જીવ સમાપ્ત કરે છે. આ ત્રણે પ્રકૃતિના અંતરકરણનું દલિક સમ્યક્ત્વ મોહનીયની પ્રથમસ્થિતિમાં નાખીને તે જગ્યા પણ ખાલી કરે છે અને ત્રણેની બીજી સ્થિતિ જે અંતઃકોડાકોડી સાગરોપમ છે. તેને ઉપશમાવે છે. એટલે કે સંક્રમાદિ કરણો માટે અયોગ્ય કરે છે. એમ એક અંતર્મુહૂર્ત કાળે ત્રણે દર્શનમોહનીય ઉપશાન્ત થાય છે. આ પ્રમાણે શ્રેણી માટેનું ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ જીવ પ્રાપ્ત કરે છે. તે

ગાથા : ૯૮

પાંચમો કર્મગ્રંથ

૪૩૯

પામેલો જીવ ત્યારબાદ ચારિત્રમોહનો ઉપશમ કરવા માટે ઉપશમ શ્રેણી પ્રારંભે છે. જેનું વર્ણન હમણાં જ કરાશે. આ રીતે ઉપશમસમ્યક્ત્વ પામીને ઉપશમશ્રેણી પ્રારંભે છે.

અથવા ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યા પૂર્વે પરભવનું આયુષ્ય જેણે બાંધી લીધું હોય છે અને પછી ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વ પામે છે. તેવા જીવો પણ બદ્ધાયુ હોવાથી ક્ષપકશ્રેણી ઉપર આરોહણ કરવાના નથી. તેથી આવા પ્રકારના ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વજીવો પણ ઉપશમશ્રેણી પ્રારંભી શકે છે. આ કારણથી ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ પણ અહીં સમજાવાય છે.

દર્શનમોહનીયની ક્ષપણા

તીર્થંકરપ્રભુના વિહારવાળો કાળ હોય, અર્થાત્ મોક્ષમાર્ગ ચાલુ હોય, જે જીવ પ્રથમ સંઘયણી હોય, તથા ૮ વર્ષથી અધિક વયવાળો, ૪ થી ૭ ગુણસ્થાનકોમાંના કોઈપણ ગુણસ્થાનકમાં વર્તતો મનુષ્યમાત્ર જ આ ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વ પામી શકે છે. ચાર અનંતાનુબંધી કષાય અને દર્શનત્રિકનો ક્ષય કરવા માટે પ્રથમ ત્રણ કરણ કરે છે. આ ત્રણ કરણનું સ્વરૂપ તથા અનંતાનુબંધીના ક્ષયનું સ્વરૂપ પૂર્વની જેમ જ જાણવું. ફક્ત દર્શનમોહનીયની ક્ષપણામાં એટલી વિશેષતા છે કે -

અપૂર્વકરણના પ્રથમ સમયથી મિથ્યાત્વમોહનીય અને મિશ્ર-મોહનીયનો સ્થિતિઘાતાદિની સાથે ગુણસંક્રમ પણ થાય છે. તેથી મિથ્યાત્વમોહનીયનાં સત્તાગત કર્મદલિકો મિશ્રમોહનીયમાં અને સમ્યક્ત્વમોહનીયમાં, તથા મિશ્ર મોહનીયનાં સત્તાગત કર્મદલિકો સમ્યક્ત્વમોહનીયમાં અસંખ્યાતગુણાકારે સંક્રમાવે છે.

અનિવૃત્તિકરણમાં ઉદ્વલના સંક્રમ પણ આ બે દર્શનમોહનીયનો થાય છે. મિથ્યાત્વમોહનીયનો સ્વમાં અસંખ્યાતગુણાકારે અને પરમાં (મિશ્રમોહનીય અને સમ્યક્ત્વમોહનીયમાં) વિશેષહીન વિશેષહીન પણે

૪૪૦

પાંચમો કર્મગ્રંથ

ગાથા : ૯૮

સંક્રમાવે છે. તેને ઉદ્વલના સંક્રમ કહેવાય છે. એવી જ રીતે મિશ્ર-મોહનીયનું કર્મદલિક સ્વમાં અસંખ્યાતગુણાકારે અને પરમાં (સમ્યક્ત્વ મોહનીયમાં) વિશેષ હીનના ક્રમે સંક્રમાવે છે. (જુઓ કર્મ પ્રકૃતિ સંક્રમણકરણ ગાથા ૬૩ તથા ૬૬)

એમ કરતાં કરતા અનિવૃત્તિકરણમાં ત્રણ દર્શન મોહનીય કર્મની સત્તા જે અંતઃકોડાકોડી સાગરોપમ છે તે હજારો હજારો સ્થિતિઘાત ગયે છતે ક્રમશઃ અસંજી પંચેન્દ્રિય, ચઉરિન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય, બેઈન્દ્રિય અને એકેન્દ્રિય જીવો જેટલી થાય છે. ત્યારબાદ ત્રણે દર્શમોહનીયની સત્તામાં રહેલી સ્થિતિના સંખ્યાતા ભાગ કરી એક ભાગ રાખી શેષ સંખ્યાતા ભાગોનો નાશ કરે છે. એવા હજારો સ્થિતિઘાત જાય. ત્યારબાદ મિથ્યાત્વની સ્થિતિના અસંખ્યાત અને શેષ બે પ્રકૃતિના સંખ્યાતાભાગ કરી એક ભાગ રાખી શેષભાગોનો નાશ કરે, આવી રીતે કરતાં હજારો સ્થિતિઘાત ગયે છતે મિથ્યાત્વમોહનીયની સત્તા ફક્ત એક આવલિકા માત્ર જ રહે છે તે વખતે મિશ્ર-સમ્યક્ત્વમોહનીય પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ સત્તામાં હોય છે.

મિથ્યાત્વમોહનીયની ૧ આવલિકા જે સત્તા રહી છે. તેને સ્તિબૂકસંક્રમથી ઉદયવતી સમ્યક્ત્વમોહનીયમાં સંક્રમાવે છે. ત્યારે મિથ્યાત્વમોહનીયનો સર્વથા ક્ષય થવાથી મોહનીયની રૂની સત્તા થાય છે. ત્યારબાદ મિશ્ર અને સમ્યક્ત્વમોહનીયની સત્તાગતસ્થિતિના અસંખ્યાતા ભાગ કરી એક ભાગ રાખી બાકીના ભાગોનો નાશ કરે. એમ કરતાં હજારો સ્થિતિઘાત ગયે છતે મિશ્રમોહનીય પણ ૧ આવલિકાપ્રમાણ થાય ત્યારે સમ્યક્ત્વમોહનીયની ૮ વર્ષપ્રમાણ સત્તા રહે છે. મિશ્રની રહેલી એક આવલિકા સ્તિબૂકસંક્રમથી સમ્યક્ત્વમોહનીયમાં સંક્રમાવીને મોહનીયની રૂની સત્તાવાળો આ જીવ થાય છે. સમ્યક્ત્વમોહનીયની ૮ વર્ષની સ્થિતિ સત્તા રહે ત્યારે સકલ વિઘ્નોનો ભય ચાલ્યો ગયો હોવાથી નિશ્ચયનયથી તે જીવ ક્ષપક કહેવાય છે.

ગાથા : ૯૮

પાંચમો કર્મગ્રંથ

૪૪૧

હવેથી સમ્યક્ત્વ-મોહનીયના અંતર્મુહૂર્ત-અંતર્મુહૂર્ત સ્થિતિ પ્રમાણના સ્થિતિખંડો કરે છે. યાવત્ દ્વિચરમસ્થિતિખંડ સુધી આ પ્રમાણે કરે છે. દ્વિચરમ સ્થિતિખંડ કરતાં ચરમસ્થિતિ ખંડ અસંખ્યાતગુણ મોટો હોય છે. હવે છેલ્લો સ્થિતિખંડ ઉકેરે ત્યારે આ જીવ કૃતકરણ કહેવાય છે. આ કૃતકરણાવસ્થામાં કોઈ જીવ મૃત્યુ પણ પામે છે અને બાંધેલા આયુષ્ય પ્રમાણે ચારે ગતિમાંથી કોઈપણ ગતિમાં જાય છે. તેથી ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વનો પ્રારંભક મનુષ્ય જ અને નિષ્ઠાપક (સમાપ્ત કરનાર) ચારે ગતિમાંની કોઈપણ ગતિમાં હોય છે.

સમ્યક્ત્વમોહનીયનો છેલ્લા ગ્રાસ વિપાકોદયથી (અને ઉદીરણથી) ભોગવવા દ્વારા ક્ષય કરીને ૨૧ની સત્તાવાળો થયો હતો આ જીવ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે છે. જો બદ્ધાયુષ્ક જીવે આ ક્ષાયિક પામવાનો પ્રારંભ કર્યો હોય તો ચાર અનંતાનુબંધીનો ક્ષય કર્યા પછી કોઈક જીવ મૃત્યુ પણ પામે, મિથ્યાત્વમોહનીયના ઉદયનો સંભવ હોવાથી ફરીથી અનંતાનુબંધી પણ બાંધે અને જે જીવ દર્શનમોહનીયત્રિકનો પણ ક્ષય કરી ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વ પામી ૨૧ની સત્તાવાળો થયો હોય તે જો બદ્ધાયુ હોય તો કોઈ જીવ મૃત્યુ પણ પામે. તે સમયે જો અપતિતપરિણામી હોય તો દેવલોકમાં જ જાય અને જો પતિતપરિણામી હોય તો પરિણામોની તરતમતા સંભવતી હોવાથી તેને અનુસારે ચારે ગતિમાંથી કોઈપણ એક ગતિમાં જાય.

જે જીવ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ પામ્યા પછી બદ્ધાયુષ્ક હોવા છતાં આયુષ્ય અધિક હોવાથી મૃત્યુ પામતો નથી. તે જીવ ઉપશમશ્રેણી માંડી શકે છે.

આ પ્રમાણે કેટલાક આચાર્યોના મતે ચાર અનંતાનુબંધી અને ત્રણદર્શનમોહનીય એમ સાતનો સર્વથા ઉપશમ કરી ૨૮ની સત્તાવાળો ઔપશમિકસમ્યક્ત્વી જીવ પણ ઉપશમ શ્રેણી માંડી શકે છે. કેટલાક આચાર્યોના મતે ચાર અનંતાનુબંધીની વિસંયોજના કરી દર્શન મોહનીય ત્રણ ઉપશમાવી ૨૪ની સત્તાવાળો ઔપશમિક સમ્યક્ત્વી

૪૪૨

પાંચમો કર્મગ્રંથ

ગાથા : ૯૮

જીવ પણ ઉપશમશ્રેણી માંડી શકે છે. અને દર્શનસપ્તકનો ક્ષય કરી ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ પામી (જો બદ્ધાયુ હોય તો જ) ૨૧ની સત્તાવાળો તે જીવ પણ ઉપશમશ્રેણી માંડી શકે છે. આ પ્રમાણે ઉપશમશ્રેણીના પ્રારંભકને ૨૮-૨૪ અથવા ૨૧ની સત્તા હોય છે.

હવે ઉપશમશ્રેણીનો પ્રારંભ કરવા માટે (એટલે કે બાકી રહેલી મોહનીયની ૨૧ પ્રકૃતિઓને ઉપશમાવવા માટે) સૌથી પ્રથમ યથાપ્રવૃત્તાદિ ત્રણ કરણો કરે છે. તેમાં પણ ઉપશમશ્રેણીનો પ્રારંભક એવો આ જીવ યથાપ્રવૃત્તકરણ નિયમા અપ્રમત્તગુણઠાણે, અપૂર્વકરણ આઠમા ગુણઠાણે અને અનિવૃત્તિકરણ નવમા ગુણઠાણે જ કરે છે. ત્રણ કરણોનું સ્વરૂપ પહેલાં કહ્યા પ્રમાણે જાણવું. સ્થિતિઘાતાદિ કાર્યો અપૂર્વકરણથી શરૂ થાય છે તથા અબધ્યમાન એવી સર્વે અશુભ પ્રકૃતિઓનો બધ્યમાન શુભમાં ગુણસંક્રમ પ્રવર્તે છે. એટલું અધિક જાણવું કારણ કે ગુણસંક્રમ અપૂર્વકરણ ગુણસ્થાનકથી જ શરૂ થાય છે.

અપૂર્વકરણનો એક સંખ્યાતમો ભાગ ગયે છે તે નિદ્રાદ્વિકનો, બીજા સંખ્યાતા પાંચ ભાગ ગયે છે તે દેવદ્વિકાદિ ૩૦નો અને બાકી રહેલો સંખ્યાતમો એક ભાગ ગયે છે તે ચરમ સમયે હાસ્યાદિ ચતુષ્કનો બંધ વિચ્છેદ થાય છે. અને હાસ્યાદિ પટ્કનો ઉદય વિચ્છેદ પણ થાય છે. તથા સર્વે કર્મોની દેશોપશમના, નિધત્તિ અને નિકાયના સમાપ્ત થાય છે અને તે જ સમયે આઠમું ગુણસ્થાનક પણ પૂર્ણ થાય છે.

અપૂર્વકરણ સમાપ્ત કરીને આ જીવ અનિવૃત્તિકરણમાં પ્રવેશ કરે છે. ત્યાં સ્થિતિઘાતાદિ પાંચે કાર્યો પહેલાંની જેમ જ પ્રવર્તે છે તથા અનિવૃત્તિકરણના સંખ્યાતા ભાગો ગયે છે તે એક સંખ્યાતમો ભાગ બાકી રહે ત્યારે ૧૨ કષાય અને ૯ નોકષાય એમ ૨૧ પ્રકૃતિઓને ઉપશમાવવા માટે એકવીસે પ્રકૃતિઓનું તે જીવ અંતરકરણ કરે છે એટલે એકવીસે પ્રકૃતિઓની સત્તામાં જે સ્થિતિ છે, તે સર્વ સ્થિતિના બે બે ભાગ પાડીને વચ્ચે અંતરકરણ (આંતરું) કરે છે.

અંતરકરણ કરવાથી નીચેની સ્થિતિને પ્રથમસ્થિતિ-નાનીસ્થિતિ અને ઉપરની સ્થિતિને દ્વિતીયસ્થિતિ તથા મોટી સ્થિતિ કહેવાય છે.

ઉદયમાં વર્તતા ૧ સંજવલનકષાય અને ઉદયમાં વર્તતા એક વેદની પ્રથમસ્થિતિ સ્વઉદયકાળ પર્યન્ત (અંતર્મુહૂર્ત) અને બાકીની અનુદયવતી ૧૧ કષાય અને ૮ નોકષાય એમ ૧૯ની પહેલી સ્થિતિ એક આવલિકા માત્ર રાખે છે. અનુદયવતી ૧૯ ની પ્રથમસ્થિતિ જે ૧ આવલિકા પ્રમાણ છે. તે સ્તિબૂકસંક્રમથી ઉદયવાળા એવા સં. કષાયની અંદર અને વેદની અંદર સંક્રમાવે છે. તથા ઉદયવતી એવી સંજવલન કષાયની અને વેદની પ્રથમસ્થિતિ વિપાકોદયથી અનુભવીને સમાપ્ત કરે છે. અહીં અનિવૃત્તિકરણમાં વર્તતો જીવ બંધાતી પ્રકૃતિઓનો બંધ અંત:કોડાકોડીમાંથી પ્રથમ અંત:કોડી જેટલો કરે છે. પછી તેમાંથી અસંજી પં. જેટલો, ચઉરિન્દ્રિય જેટલો, તેઈન્દ્રિય જેટલો, બેઈન્દ્રિય જેટલો અને એકેન્દ્રિય જેટલો કરે છે. એ જ પ્રમાણે સત્તાગતસ્થિતિ પણ સ્થિતિઘાતાદિ વડે તોડી તોડીને હીન-હીન કરે છે. તથા કેટલીક પ્રકૃતિઓનો રસબંધ એકઠાણીઓ અને દેશઘાતી કરે છે. ઈત્યાદિ ઘણું વક્તવ્ય કહેવા જેવું છે. પરંતુ તે ગ્રન્થગૌરવના ભયથી અહીં લખતા નથી. કમ્પયડીના ઉપશમના કરણથી સમજી લેવું.

અંતરકરણના દલિકપ્રકોપની વિધિ

૨૧ પ્રકૃતિઓના કરેલા અંતરકરણનું ઉકેરાતું દલિક ક્યાં નાંખે? તે સમજવા જેવું છે. આ નવમા ગુણઠાણે આ ૨૧ પ્રકૃતિઓમાંથી જે પ્રકૃતિઓનો બંધ અને ઉદય એમ બન્ને હોય તેનું અંતરકરણનું દલિક પોતાની પહેલી અને બીજી એમ બન્ને સ્થિતિમાં નાંખે છે જેમ કે સં.કોધ અને પુરુષવેદના ઉદયે શ્રેણી માંડી હોય તેવા જીવને સં.કોધનું અને પુરુષવેદનું અંતરકરણનું દલિક પોતપોતાની બન્ને સ્થિતિમાં નખાય છે.

જે પ્રકૃતિઓનો ફક્ત બંધ જ હોય, પરંતુ ઉદય ન હોય તો તે પ્રકૃતિઓના અંતરકરણનું દલિક માત્ર બીજી સ્થિતિમાં જ નાંખે છે. જેમ કે સં. કોધના ઉદયે શ્રેણી માંડનાર આ જીવ સં.માન, માયા, લોભના અંતરકરણનું દલિક બીજીસ્થિતિમાં નાંખે છે.

તે કાલે જે પ્રકૃતિઓનો ફક્ત ઉદય જ હોય, પરંતુ બંધ ન હોય તો તે પ્રકૃતિઓના અંતરકરણનું દલિક માત્ર પ્રથમસ્થિતિમાં જ નાંખે છે. જેમ કે સ્ત્રીવેદ અથવા નપુંસકવેદના ઉદયે શ્રેણી પ્રારંભી હોય તો સ્ત્રીવેદનું અથવા નપુંસકવેદનું અંતરકરણનું દલિક પ્રથમસ્થિતિમાં જ નાંખે છે. તથા તે કાળે જે પ્રકૃતિઓનો બંધ અને ઉદય બન્ને નથી, તેઓનું અંતરકરણનું ઉકેરાતું દલિક પરપ્રકૃતિમાં નાંખે છે. જેમ કે પુરુષવેદના ઉદયે શ્રેણી માંડનારા જીવને સ્ત્રીવેદ તથા નપુંસકવેદના અંતરકરણનું દલિક પરપ્રકૃતિ એવા પુરુષવેદમાં નાંખે છે. તથા દરેક પ્રકૃતિનું ઉપરની બીજી સ્થિતિનું દલિક બધ્યમાન એવી અન્ય પ્રકૃતિમાં તો નાંખે જ છે.

આ પ્રમાણે એકવીસે પ્રકૃતિઓની પ્રથમસ્થિતિ અને અંતરકરણના દલિકોની વિધિ સમજાવી. હવે એકવીસે પ્રકૃતિઓની બીજી સ્થિતિમાં રહેલા કર્મદલિકોને ઉપશમાવે છે. પાણીથી સિંચીને અને ઘણથી કુટીને શાન્ત કરે તેમ દબાવે છે. તે સમજાવે છે.

અંતરકરણ કર્યા પછી અંતર્મુહૂર્ત કાળમાત્ર વડે પ્રથમ નપુંસકવેદને ઉપશમાવે છે. ત્યારબાદ બીજા એક અંતર્મુહૂર્તકાળે સ્ત્રીવેદ ઉપશમાવે છે ત્યારબાદ હાસ્યષટ્ક અને પુરુષવેદ બન્ને સાથે ઉપશમાવવાનો પ્રારંભ કરે છે. પરંતુ હાસ્યષટ્ક પ્રથમ ઉપશાન્ત થાય છે અને તે જ સમયે પુરુષવેદના બંધ, ઉદય અને ઉદીરણા વિચ્છેદ પામે છે. ત્યારબાદ એક સમયન્યૂન બે આવલિકાકાળે પુરુષવેદ પણ ઉપશાન્ત થાય છે. કારણ કે પુરુષવેદનો બંધ પણ ચાલુ હતો તેથી છેલ્લી બે આવલિકાઓમાં બંધાયેલા દલિકોને ઉપશમાવવામાં તેટલો કાળ અધિક જાય છે. આ

ગાથા : ૯૮

પાંચમો કર્મગ્રંથ

૪૪૫

પ્રમાણે કુલ નવ નોકપાય સર્વથા ઉપશાન્ત થાય છે. પુરુષવેદ ઉપશાન્ત થયે છે તે કુલ ૧૬ પ્રકૃતિઓ (૭+૯=૧૬) ઉપશાન્ત થયેલી થાય છે.

૧૨ કષાયોની ઉપશમનાની વિધિ

જ્યારે હાસ્યાદિષટ્ક ઉપશાન્ત થાય છે અને પુરુષવેદની પ્રથમસ્થિતિ ક્ષીણ થાય છે. ત્યારથી માંડીને અપ્રત્યાખ્યાનીય, પ્રત્યાખ્યાનીય અને સંજવલન એમ ત્રણે પ્રકારના ક્રોધની દ્વિતીયસ્થિતિનો ઉપશમ ચાલુ કરે છે. અંતર્મુહૂર્ત કાલે પ્રથમના બે ક્રોધ ઉપશાન્ત થઈ જાય છે. પરંતુ સંજવલન ક્રોધનો બંધ ચાલુ હોવાથી તે કાળે તે ઉપશાન્ત થઈ જતો નથી. છતાં જ્યારે બે ક્રોધનો ઉપશમ થાય છે. ત્યારે સં.ક્રોધનાં બંધ, ઉદય અને ઉદીરણા અવશ્ય વિચ્છેદ પામે છે. અને અન્તિમકાળની છેલ્લી બે આવલિકાઓમાં બંધાયેલાં સં.ક્રોધનાં દલિકો બાકી રહે છે. તેને એક સમયન્યૂન બે આવલિકાકાળમાં સર્વથા ઉપશાન્ત કરે છે.

આ જ ક્રમ પ્રમાણે ત્યારબાદ એક અંતર્મુહૂર્તકાળે બે માનનો ઉપશમ થાય છે. તે જ વખતે સં. માનના બંધ, ઉદય અને ઉદીરણા વિચ્છેદ પામે છે અને ત્યારબાદ એક સમયન્યૂન બે આવલિકા કાળે સં.માન પણ ઉપશાન્ત થાય છે. બે માનનો ઉપશમ થાય ત્યારથી જ ત્રણ માયાનો ઉપશમ ચાલુ કરે છે. પરંતુ અંતર્મુહૂર્ત કાળ ગયે છે તે બે માયા ઉપશાન્ત થાય છે. તે જ સમયે સં. માયાના બંધ ઉદય અને ઉદીરણાનો અંત થાય છે અને એક સમયન્યૂન બે આવલિકા કાળે ત્રીજી સં. માયા પણ ઉપશાન્ત થાય છે. અહીં આગાલ, ઉદીરણા અને ઉદય ક્યારે વિરામ પામે ? ઈત્યાદિ ઘણો અધિકાર છે. પરંતુ ગ્રન્થ ગૌરવના ભયથી લખેલ નથી.

બે માયા જ્યારે સર્વથા ઉપશાન્ત થઈ જાય છે. ત્યારથી જ ત્રણ લોભનો ઉપશમ કરવાની શરૂઆત કરે છે. પરંતુ અંતર્મુહૂર્તકાળે બે લોભનો ઉપશમ થાય છે. સં. લોભનો બંધ ચાલુ હોવાથી તે બે લોભની સાથે સં.

૪૪૬

પાંચમો કર્મગ્રંથ

ગાથા : ૯૮

લોભનો સર્વથા ઉપશમ થઈ જતો નથી. આ કારણથી બે લોભનો ઉપશમ કરાતો હોય ત્યારે જ સંજવલન લોભની ઉપરની બીજીસ્થિતિમાં ઉપશમ કરતાં કરતાં તે બીજીસ્થિતિમાંથી જે કર્મદલિકો પ્રથમસ્થિતિ રૂપે જીવ કરે છે અને ઉદયથી ભોગવે છે. તે લોભના ઉદયકાળના આ જીવ ત્રણ ભાગ કરે છે. (૧) અશ્વકર્ણકરણાદ્યા, (૨) કિટ્ટિકરણાદ્યા અને (૩) કિટ્ટિવેદનાદ્યા. તે ત્રણેના અર્થો આ પ્રમાણે -

સંજવલન લોભનાં જે રસસ્પર્ધકો પૂર્વે અધિક અધિક રસવાળાં બાંધેલાં સત્તામાં છે કે જેને પૂર્વસ્પર્ધક કહેવાય છે. તેનો ઘણો ઘણો ભાગ હણી હણીને અત્યન્ત હીન રસવાળાં કરીને સ્પર્ધકોનો તે જ ક્રમ જાળવી રાખીને નવાં હીનરસવાળાં સ્પર્ધકો કરે છે કે જેને અપૂર્વસ્પર્ધક કહેવાય. જેમ કે ૧૦૦૦ રસાંશ જેમાં હોય તેનો ૧૦૦ રસાંશ કરે, ૧૦૦૧ રસાંશ જેમાં હોય તેનો ૧૦૧ રસાંશ કરે, ૧૦૦૨ રસાંશ જેમાં હોય તેનો ૧૦૨ રસાંશ કરે. એમ રસ હીન કરે પરંતુ સ્પર્ધકનો ક્રમ તેનો તે જ રાખે આવી પ્રક્રિયાવાળા કાળને અશ્વકર્ણકરણાદ્યા કહેવાય છે. જેમ ઘોડાના કાન મૂળમાં પહોળા છે અને પછી ઉપર ઉપર હીન હીન વિસ્તારવાળા છે. તેમ આ રસસ્પર્ધકોની સંકલના કરતાં કરતાં એવો આકાર થાય છે. અથવા અશ્વના કાનની જેમ જાગૃતિ જ્યાં ઘણી છે. આમ એકાદર્મની સમાનતાથી આ ઉપમા આપેલી છે.

અત્યન્ત હીન રસવાળાં થયેલાં અપૂર્વસ્પર્ધકોમાંથી અને હજુ અધિક રસવાળાં રહેલાં પૂર્વસ્પર્ધકોમાંથી દલિકો લઈ લઈને તેનાથી પણ અત્યન્ત હીન રસવાળાં કરે અને એકોત્તરપણે રસાંશોની વૃદ્ધિ રૂપે સ્પર્ધકપણાની જે રચના હતી તે તોડી નાખે. બધાં જ કર્મદલિકોને છુટાં-છવાયાં કરી નાખે તેને કિટ્ટિકરણાદ્યા કહેવાય છે. જેમ કે ૧૦૦ રસાંશવાળાને ૧૦ રસાંશવાળાં ૧૦૧ રસાંશવાળાને ૧૫ રસાંશવાળાં એમ ક્રમ વિનાનાં કરે છે. અશ્વકર્ણકરણાદ્યા પૂર્ણ કરીને કિટ્ટિકરણાદ્યામાં વર્તતો જીવ સંજવલન લોભની કિટ્ટિઓ કરતો છતો તેના અન્ત્યસમયે શેષ બન્ને લોભોને સર્વથા ઉપશાન્ત કરે છે. તે જ કાળે સંજવલન

ગાથા : ૯૮

પાંચમો કર્મગ્રંથ

૪૪૭

લોભનો બંધ તથા બાદર લોભનો ઉદય, ઉદીરણા અટકી જાય છે. નવમું ગુણસ્થાનક સમાપ્ત થાય છે. સં.લોભનું પણ એક સમયન્યૂન બે આવલિકામાં બાંધેલું કર્મદલિક તથા કિટ્ટિકૃત કર્મદલિક માત્ર જ શેષ રહે છે તે વિનાનું સર્વે કર્મદલિક ઉપશાન્ત થાય છે.

હવે સૂક્ષ્મકિટ્ટિરૂપે કરાયેલા કર્મદલિકોને (એટલે કે જે કર્મદલિકોનો રસ અત્યન્ત હીન કરવામાં આવ્યો છે તથા સ્પર્ધકપણાનો ક્રમ જેમાં તોડી નાખવામાં આવ્યો છે. તેવો કર્મદલિકોને) બીજી સ્થિતિમાંથી ઉતારી પ્રથમસ્થિતિ રૂપે કરીને વેદે છે. તેથી તેને કિટ્ટિવેદનાદ્રા કહેવાય છે. આનું જ નામ સૂક્ષ્મસંપરાય ગુણસ્થાનક છે. આ પ્રમાણે પ્રથમસ્થિતિ રૂપે કરાયેલી કિટ્ટિઓ રૂપ સૂક્ષ્મલોભને વેદતો અને બીજીસ્થિતિમાં રહેલી કિટ્ટિઓને તથા અન્તિમ બે આવલિકા કાળમાં લોભના બાંધેલા કર્મદલિકોને અસંખ્યાત ગુણાકારે ઉપશમાવતો ઉપશમાવતો સં. લોભનો પણ સર્વથા ઉપશમ કરવાનું કાર્ય કરે છે. બાદર લોભની પ્રથમસ્થિતિમાં બાકી રહેલી ૧ આવલિકા સ્તિબૂક સંક્રમથી સૂક્ષ્મ લોભમાં સંક્રમાવે છે. આમ કરતાં કરતાં જ્યારે સં. લોભ સર્વથા ઉપશાન્ત થાય તે જ સમયે ૧૦મું ગુણસ્થાનક પણ સમાપ્ત થાય છે. મોહને ઉપશમાવીને આ જીવ ૧૧મા ગુણસ્થાનકે જાય છે.

પ્રશ્ન - સંજવલન કષાયાદિનો ઉદય ચાલુ હોવાથી આ શ્રેણીકાળે સંજવલનાદિનો ઉપશમ કરે તે તો ઉચિત છે. પરંતુ શ્રેણીના પ્રારંભમાં અનંતાનુબંધી કષાયનો ઉપશમ કરે છે એમ જે કહ્યું તે ઉચિત લાગતું નથી કારણ કે તેનો ઉદય વિરામ પામે ત્યારે જ સમ્યક્ત્વ આવે છે અને અપ્રત્યાખ્યાનીય, પ્રત્યાખ્યાનીય કષાયનો ઉપશમ નવમે સમજાવ્યો. તે પણ ઉચિત લાગતું નથી. કારણ કે તેઓનો ઉદયવિરામ પામે ત્યારે જ સંયમ આવે છે. અને આ શ્રેણીનો પ્રારંભક જીવ સમ્યક્ત્વ અને સંયમ પામેલો છે. તેથી આ બાર કષાયોનો ઉદય છે જ નહીં (એટલે ઉપશમ થયેલો જ હશે એમ મનાય છે) તો અહીં ઉપશમ કહેવાની જરૂર શું ?

૪૪૮

પાંચમો કર્મગ્રંથ

ગાથા : ૯૮

ઉત્તર - આ કષાયોનો ઉદય અવશ્ય અટકેલો છે. તેથી ઉદય નથી પરંતુ ઉપશમ પણ થયેલો નથી. ક્ષયોપશમ થયેલો છે. જેથી ઉપશમ હવે શ્રેણીકાલે કરાય છે.

પ્રશ્ન - ક્ષયોપશમમાં અને ઉપશમમાં તફાવત શું ?

ઉત્તર - ક્ષયોપશમમાં રસોદય હોતો નથી. પરંતુ પ્રદેશોદય હોય છે. એટલે કે અનંતાનુબંધી કષાયનાં દલિકો અનંતાનુબંધી રૂપે ઉદયમાં આવતાં નથી. પરંતુ શેષ ઉદિત કષાયોમાં સંક્રમાવીને તે તે કષાયરૂપે અવશ્ય ઉદયમાં આવે છે. એવી જ રીતે સંયમ આવે ત્યારે અપ્રત્યાખ્યાનીય અને પ્રત્યાખ્યાનીય કષાય પોતાના રૂપે ઉદયમાં આવતા નથી પરંતુ સંજવલનમાં ભળીને ઉદયમાં આવે છે આવા પ્રકારનો પ્રદેશોદય ક્ષયોપશમકાળે હોય છે. તે પ્રદેશોદય પણ અટકાવવા માટે ઉપશમ કરવાનો છે. આ કારણે ઉપશમ કરવાથી તે પ્રદેશોદય પણ અટકી જાય છે. આ પ્રકૃતિઓના ક્ષયોપશમમાં વિપાકોદય ન હોય પરંતુ પ્રદેશોદય હોય છે. જ્યારે ઉપશમમાં વિપાકોદય અને પ્રદેશોદય એમ બન્ને ઉદય હોતા નથી.

પ્રશ્ન - અનંતાનુબંધી કષાયનો વિપાકોદય જેમ સમ્યક્ત્વનો ઘાતક છે. અને શેષ બે કષાયોનો વિપાકોદય જેમ દેશ-સર્વ સંયમનો ઘાતક છે. તેવી જ રીતે આ ત્રણે કષાયોનો પ્રદેશોદય પણ પોતપોતાના ગુણોનો ઘાતક બનવો જોઈએ. તેથી પ્રદેશોદય હોતે છતે પણ ગુણો કેમ આવે? સમ્યક્ત્વ અને સંયમ આવે ત્યારે પ્રદેશોદય પણ (ગુણઘાતક હોવાથી) કેમ હોઈ શકે ? કે જેને અટકાવવા ઉપશમ કરવો પડે ?

ઉત્તર - પ્રદેશકર્મણો મન્દાનુભાવત્વાત્ = આ પ્રદેશોદય અત્યન્ત ઘણા મંદ પ્રભાવવાળો છે. જ્ઞાનાવરણીયાદિના પ્રસંગમાં સંપૂર્ણ ચારજ્ઞાન વાળા મહાત્માને જ્ઞાનાવરણીયકર્મનો વિપાકોદય પણ સર્વથા ગુણોનો ઘાત કરનારો બનતો નથી. તો આ તો પ્રદેશોદય માત્ર છે કે જે અત્યન્ત મંદોદય છે તેથી ગુણઘાતક થતો નથી.

ગાથા : ૯૮

પાંચમો કર્મગ્રંથ

૪૪૯

આ પ્રમાણે અંતિમકિટ્ટીઓની ઉપશાન્તતાની સાથે જ દશમું ગુણસ્થાનક, સૂક્ષ્મલોભનો ઉદય, જ્ઞાનાવરણીયાદિ ૧૬ પ્રકૃતિઓનો બંધ વિચ્છેદ કરીને આ જીવ ઉપશાન્તમોહ થાય છે. ત્યાં જઘન્યથી ૧ સમય માત્ર રહીને આયુષ્ય સમાપ્ત થઈ જવાથી મૃત્યુ પણ કોઈક જીવ પામી શકે છે અને પતન પામે છે. તેને ભવક્ષયપ્રતિપાત કહેવાય છે.^૧ આ જીવ વિજ્યાદિ પાંચ અનુત્તરમાં જાય છે. અને કેટલાક આચાર્યોના મતે વૈમાનિક દેવ થાય છે. જે જીવનું આયુષ્ય અગિયારમે સમાપ્ત થતું નથી. તે જીવ ત્યાં અંતર્મુહૂર્ત માત્ર રહીને જેમ ચઢ્યો હતો તેમ નિયમા પડે છે. આ પતનને અદ્વાક્ષયપ્રતિપાત કહેવાય છે. પતન પામતો આ જીવ પ્રમત્તસંયમ સુધી તો પડે જ છે. કોઈક જીવ ત્યાં અટકી પણ જાય છે. અને કોઈ જીવ નીચેનાં બે ગુણસ્થાનકોમાં (પમે તથા ૪થે) આવીને સાસ્વાદને પણ જાય છે. ત્યાંથી મિથ્યાત્વે જાય છે. ઉપશમશ્રેણીથી ઉપર મુજબ બે પ્રકારનું પતન થાય છે. ભવક્ષયે પડનારને અગિયારમેથી સીધેસીધું ચોથું ગુણસ્થાનક આવે છે પરંતુ ચોથે ગુણસ્થાનકે આવવા છતાં ઉપશમ સમ્યક્ત્વ જ રહે છે અથવા ક્ષયોપશમ સમ્યક્ત્વવાળો આ જીવ થઈ જાય છે. આ બાબતમાં બે મતો છે. ક્ષાયિકસમ્યગદૃષ્ટિ જો ઉપશમશ્રેણીમાંથી મૃત્યુ પામી અનુત્તરમાં જાય તો તે નિયમા ક્ષાયિક જ રહે છે.

૧. આ ઉપશમશ્રેણી પ્રથમના ત્રણ સંઘયણવાળા જીવો પ્રારંભે છે. જો મૃત્યુ પામે તો અનુત્તરમાં જ જાય અથવા વૈમાનિકમાં જાય એવા બે મતો પ્રવર્તે છે. જે આચાર્યો એમ માને છે કે ઉપશમ શ્રેણીમાં મૃત્યુ પામે તે અનુત્તરમાં જ જાય તેઓની દૃષ્ટિએ પ્રથમસંઘયણ વાળાએ જો ઉપશમશ્રેણી માંડી હોય તો મૃત્યુનો સંભવ છે. અન્ય બે સંઘયણવાળા શ્રેણી માંડે છે પરંતુ શ્રેણીમાં મૃત્યુ પામતા નથી. અને જેઓનો એવો મત છે કે ઉપશમશ્રેણીમાં મૃત્યુ પામે તે વૈમાનિકમાં જાય, તેઓના મતે ત્રણે સંઘયણવાળા શ્રેણી માંડીને મૃત્યુ પામી શકે અને વૈમાનિકમાં જઈ શકે. તત્ત્વ શ્રી કેવલીપ્રભુ જાણે

૪૫૦

પાંચમો કર્મગ્રંથ

ગાથા : ૯૯-૧૦૦

આ ઉપશમશ્રેણી એકભવમાં વધુમાં વધુ બે વાર પ્રાપ્ત થાય છે. અને સંસારચક્રમાં એક જીવને ઉત્કૃષ્ટથી ચાર વાર પ્રાપ્ત થાય છે. જે જીવ એકભવમાં બે વાર ઉપશમશ્રેણી કરે છે. તે જીવ તે જ ભવમાં ક્ષપકશ્રેણી કરી શકતો નથી. પરંતુ જે જીવ એક વાર માત્ર ઉપશમ શ્રેણી કરે છે તે જીવ તે ભવમાં ક્ષપક શ્રેણી પણ કરી શકે છે. એમ કર્મગ્રંથકારનો મત છે. જ્યારે સિદ્ધાન્તકારના મતે જે ભવમાં એકવાર પણ ઉપશમશ્રેણી કરી હોય તે જીવ તે ભવમાં ક્ષપકશ્રેણી કરી શકતો નથી.

કલ્પાધ્યયનમાં કહ્યું છે કે -

एवं अप्परिवडिए सम्मत्ते, देव मणुय जम्मेसु ।
अन्नयरसेढिवज्जं, एगभवेणं च सव्वाइं ॥ ૧ ॥

અન્ય ગ્રંથમાં પણ કહ્યું છે કે -

मोहोपशम एकस्मिन् भवे द्विः स्यादसंततः ॥
यस्मिन् भवे तूपशमः, क्षयो मोहस्य तत्र न ॥ ૧ ॥

આ પ્રમાણે સંક્ષેપમાં ઉપશમશ્રેણીનું સ્વરૂપ કહ્યું છે વિસ્તારાર્થેએ કમ્મપયડી, પંચસંગ્રહ અને છઠ્ઠો કર્મગ્રંથ આદિ ગ્રંથોમાંથી જાણી લેવું. ॥૯૯॥

હવે ક્ષપકશ્રેણીનું સ્વરૂપ કહે છે.

अणमिच्छामीससम्मं, तिआउइगविगलथीणतिगुज्जोयं ।
तिरिनरयथावरदुगं, साहारायवअडनपुत्थी ॥ ૧૧ ॥
छगपुंसंजलणा दो निद्दविग्घावरणक्खए नाणी ।
देविंदसूरिलिहियं सयगमिणं आयसरणट्टा ॥ ૧૦૦ ॥

(अनमिथ्यामिश्रसम्यक्त्वं त्र्यायुः एकविकलस्त्यानद्धिर्त्रिकोद्योतं ।

तिर्यग्नरकस्थावरद्विकं, साधारणातपाष्टनपुंसकस्त्रीवेदान् ॥ ૧૧ ॥

(षट्कपुरुषसंज्वलनान्, द्वे निद्रे विघ्नावरणानि (क्षपयित्वा तेषां)
क्षये ज्ञानी, देवेन्द्रसूरिलिखितं शतकमिदमात्मस्मरणार्थम् ॥ ૧૦૦ ॥)

ગાથા : ૯૯-૧૦૦

પાંચમો કર્મગ્રંથ

૪૫૧

શબ્દાર્થ - અણમિચ્છામીસસમ્મં = અનંતાનુબંધી, મિથ્યાત્વ, મિશ્ર અને સમ્યક્ત્વ મોહનીય, તિ આઝ = ત્રણ આયુષ્ય, ઙ્ગવિગલ = એકેન્દ્રિયજાતિ, વિકલેન્દ્રિયત્રિક, શ્રીણતિગુજ્જોયં = ધિણદ્વિત્રિક, ઉદ્યોતનામકર્મ, તિરિનરયથાવરદુગં = તિર્યચદ્વિક, નરકદ્વિક અને સ્થાવરદ્વિક, સાહારાયવઅડનપુત્થી = સાધારણ નામકર્મ, આતપનામકર્મ, આઠ કષાય તથા નપુંસકવેદ, સ્ત્રીવેદ, છગપુંસંજલણા = હાસ્યાદિષટ્ક પુરુષવેદ, સંજવલનચતુષ્ક, દો નિદ્રા, = બે નિદ્રા, વિગ્ધાવરણવ્ઘ્ઘ = પાંચ અંતરાય અને નવ આવરણોનો ક્ષય થયે છતે, નાણી = આ જીવ જ્ઞાની થાય છે. દેવિંદસૂરિલિહિયં = દેવેન્દ્રસૂરીશ્વરજી વડે લખાયો, સયગમિણં = આ પાંચમો શતક કર્મગ્રંથ, આયસરણદ્વા = આત્માના સ્મરણાર્થે. ॥ ૯૯-૧૦૦॥

ગાથાર્થ - અનંતાનુબંધી કષાય, મિથ્યાત્વ, મિશ્ર અને સમ્યક્ત્વ મોહનીયનો ક્ષય કરીને (ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ પામ્યા બાદ) ત્રણ આયુષ્યની સંભવ સત્તાને ટાળીને એકેન્દ્રિય, વિકલેન્દ્રિયત્રિક, ધિણદ્વિત્રિક, ઉદ્યોતનામકર્મ, તિર્યચદ્વિક, નરકદ્વિક, સ્થાવરદ્વિક, સાધારણ, આતપ એમ ૧૬ પ્રકૃતિઓ તથા આઠ કષાય, નપુંસકવેદ સ્ત્રીવેદ, હાસ્યષટ્ક પુરુષવેદ, સંજવલનચતુષ્ક, બે નિદ્રા, પાંચ અંતરાય અને નવ આવરણનો ક્ષય કરીને આ જીવ કેવલજ્ઞાની બને છે. આ પ્રમાણે આ શતક નામનો પાંચમો કર્મગ્રંથ શ્રી દેવેન્દ્રસૂરિજીએ પોતાના આત્માના સ્મરણાર્થે (પોતાના સ્વાધ્યાય માટે) બનાવ્યો ॥ ૯૯ - ૧૦૦॥

વિવેચન - ક્ષપકશ્રેણી મનુષ્યભવમાં જ પ્રારંભાય છે. કારણ કે કેવલજ્ઞાન, અયોગીદશા અને મુક્તાવસ્થા માનવભવમાં જ પ્રાપ્ય છે. તથા આ ક્ષપકશ્રેણી ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ પામેલો જીવ જ પ્રારંભી શકે. અને ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ (૧) કેવલી ભગવંતોનો વિહરણકાળ, (૨) પ્રથમ સંઘયાણ (૩) અષ્ટવર્ષાધિક વય, (૪) માનવભવ આદિ પરિસ્થિતિ હોતે છતે, ચારથી સાત ગુણસ્થાનકવર્તી ક્ષયોપશમ સમ્યક્ત્વવાળા મનુષ્યને જ થાય છે. કર્મોના બંધ, ઉદય અને ઉદીરણ જ માત્ર અટકાવે એટલું જ

૪૫૨

પાંચમો કર્મગ્રંથ

ગાથા : ૯૯-૧૦૦

નહીં. પરંતુ સત્તામાંથી પણ ૧૪૮ પ્રકૃતિઓનો સર્વથા ક્ષય જે શ્રેણીમાં થાય તે ક્ષપકશ્રેણી કહેવાય છે. આ ક્ષપકશ્રેણી દ્વારા જીવ સર્વથા કર્મરહિત શુદ્ધ, બુદ્ધ, નિરંજન, નિરાકાર પરમાત્મા બને છે.

ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ પામ્યા પૂર્વે જો પરભવનું આયુષ્ય બાંધેલું હોય તો ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ પામ્યા પછી ક્ષપકશ્રેણી પ્રારંભતો નથી. અને જો પ્રાપ્ત કરાતા ક્ષાયિકના પૂર્વકાલમાં આયુષ્ય બાંધેલું ન હોય અને મોક્ષમાર્ગ જો ચાલુ હોય તો ક્ષાયિક પામ્યા પછી અવશ્ય ચારિત્રમોહનીયના ક્ષય માટે (ક્ષપકશ્રેણી માંડવા સાડું) ઉદ્યમ કરે છે. જે જીવો બદ્ધાયુ હોવાથી માત્ર ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ જ પામવાના છે. પરંતુ ક્ષપકશ્રેણી માંડવાના નથી. તેવા ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિનો ક્રમ ઉપશમશ્રેણીના પ્રકરણમાં જ પૂર્વે સમજાવ્યો છે. એટલે જે જીવો ક્ષાયિક પામીને નિયમા (અબદ્ધાયુ હોવાથી) ક્ષપકશ્રેણી જ માંડવાના છે. અને નિયમા માંડવાના જ છે. તેવા જીવોને આશ્રયી ક્ષપકશ્રેણીની વિધિ લખાય છે.

ક્ષપકશ્રેણી જે જીવો નિયમા કરવાના જ છે. એવા જીવો ક્ષપકશ્રેણીના આધારભૂત ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વ પામતાં પૂર્વે ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વવાળા જ હોય છે. આઠ વર્ષથી અધિક વયવાળા, અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિથી અપ્રમત્ત ગુણસ્થાનક સુધીના ગુણસ્થાનકોમાંથી કોઈપણ એક ગુણસ્થાનકમાં વર્તતા, પ્રથમસંઘયાણવાળા, વિશુદ્ધ પરિણામવાળા, જો પૂર્વધર અને અપ્રમત્તમુનિ હોય તો શુક્લધ્યાનયુક્ત અને શેષ જીવો હોય તો ધર્મધ્યાનયુક્ત એવા આ જીવો પ્રથમ ચાર અનંતાનુબંધીનો ક્ષય કરે છે. અનંતાનુબંધીનો એક અનંતમો ભાગ બાકી રહે ત્યારે, તેને મિથ્યાત્વમોહનીયમાં નાંખીને મિથ્યાત્વની સાથે જ ખપાવે છે. એવી જ રીતે મિથ્યાત્વના અંશને મિશ્રમાં નાખવા વડે મિશ્રના ક્ષયની સાથે મિથ્યાત્વને ખપાવે છે. અને મિશ્રના અંશને સમ્યક્ત્વમોહનીયમાં નાખવા વડે સમ્યક્ત્વ મોહનીયના ક્ષયની સાથે ખપાવે છે. સમ્યક્ત્વ

ગાથા : ૯૯-૧૦૦

પાંચમો કર્મગ્રંથ

૪૫૩

મોહનીયના ચરમસ્થિતિખંડનો ક્ષય કરતી વખતે આ ક્ષપક કૃતકરણ કહેવાય છે. સમ્યક્ત્વ મોહનીયનો સંપૂર્ણ ક્ષય થયા પછી આ જીવ ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વી કહેવાય છે. અને અપતિતપરિણામવાળો આ જીવ નિયમા તુરત જ ક્ષપકશ્રેણી પ્રારંભે છે.

પ્રશ્ન - ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરતાં જો સમ્યક્ત્વ મોહનીયનો ક્ષય થતો હોય તો હવે આ જીવને સમ્યગ્દૃષ્ટિપણું કેવી રીતે કહેવાય ? જેમ મિથ્યાત્વ મોહનીયના ક્ષયથી તે જીવને મિથ્યાત્વી ન કહેવાય, તેમ સમ્યક્ત્વ મોહનીયના ક્ષયવાળા જીવને સમ્યક્ત્વી કેમ કહેવાય ?

ઉત્તર - નિર્મદનીરૂપે (વિકાર વિનાનાં) કરાયેલાં અને જેમાંથી મિથ્યાત્વભાવ દૂર કરાયો છે એવાં સમ્યક્ત્વ મોહનીયનાં પુદ્ગલો જ માત્ર ક્ષય કરાયાં છે. તેનો ક્ષય થવા છતાં વીતરાગકથિત તત્ત્વો ઉપરની શ્રદ્ધારૂપ શુદ્ધાત્મપરિણામ સ્વરૂપ સમ્યક્ત્વ ગુણ હણાતો નથી. તે ગુણ તો વધારે નિર્મળ થાય છે. જેમ અભ્રપટલ (વાદળોનો સમૂહ) દૂર થયે છતે ચક્ષુથી જોવાની શક્તિ નાશ પામતી નથી. પરંતુ વધારે વિશુદ્ધતર થાય છે. તેમ અહીં સમજવું.

ચારિત્ર મોહનીય કર્મની બાકીની ૨૧ પ્રકૃતિઓનો ક્ષય કરવા માટે ક્ષાયિક પામ્યા પછી સાતમે ગુણઠાણે આવેલો જીવ ત્રણ કરણ કરે છે. યથાપ્રવૃત્તકરણ સાતમે, અપૂર્વકરણ આઠમે અને અનિવૃત્તિકરણ નવમે ગુણઠાણે કરે છે. આ ત્રણ કરણોનું સ્વરૂપ પૂર્વની જેમ સમજવું. અપૂર્વકરણમાં અબધમાન અશુભ પ્રકૃતિઓનો ગુણસંક્રમ થાય છે. તથા અનિવૃત્તિકરણમાં યિજ્ઞદ્વિત્રિક, નામકર્મની ૧૩, અપ્રત્યાખ્યાનીય-પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાય ૮, નવ નોકષાય અને સંજવલનત્રિક એમ ૩૬ પ્રકૃતિઓનો ઉદ્વલના સંક્રમ પણ થાય છે. (જુઓ કર્મપ્રકૃતિ સંક્રમણકરણ ગાથા ૬૭). આ ત્રણે કરણો કરતાં પહેલાં દેવ-નરક અને તિર્યચનું એમ ત્રણ આયુષ્યનો ક્ષય કરે છે.

૪૫૪

પાંચમો કર્મગ્રંથ

ગાથા : ૯૯-૧૦૦

પ્રશ્ન - આ જીવ ક્ષપકશ્રેણી માંડનાર છે. નિયમા મોકે જનાર છે. અબધ્યાયુષ્ક છે. તેની પાસે પોતાના ચાલુ ભવનું એક મનુષ્યાયુષ્ય જ માત્ર છે. શેષ ત્રણ આયુષ્ય સત્તામાં જ નથી. તો અહીં સત્તામાંથી ક્ષય કરવાનું વિધાન કેમ કરો છો ?

ઉત્તર - તમારી વાત સાચી છે. પારમાર્થિકપણે તો આ ત્રણમાંથી એક પણ આયુષ્યની સત્તા નથી. તીર્થંકર પરમાત્મા થનારા જીવો દેવ-નરકમાંથી અને સામાન્ય કેવલી થનારા જીવો દેવ-નરક અને મનુષ્ય તિર્યચભવમાંથી નીકળીને જ્યારે અન્તિમ એવા મનુષ્યભવમાં આવે છે. ત્યારે તે તે ભવના અંતે જ તે તે આયુષ્યની સત્તા નાશ પામી ચૂકી હોય છે. મનુષ્યભવમાં આવ્યા પછી આ ત્રણ આયુષ્યમાંથી કોઈપણ આયુષ્ય બાંધ્યું પણ નથી અને બાંધવાના પણ નથી. એટલે સત્તા થવાની પણ નથી. તેથી તે ત્રણ આયુષ્યની સત્તાનો નાશ કરવાની વાત જ રહેતી નથી પરંતુ પરભવના આયુષ્યને બાંધવાની જે સંભાવના હતી. તે સંભાવનાનો પણ નાશ કરે છે. એમ સંભાવનાથી વિવક્ષા કરાતી જે સત્તા કે જેને શાસ્ત્રોમાં સંભવસત્તા કહેવાય છે. તેમાંથી (સંભવસત્તાથી) આ ત્રણ આયુષ્યની સત્તાનો નાશ કરે છે. એવો અર્થ અહીં કરવો.

યથાપ્રવૃત્તકરણ કરીને અપૂર્વકરણ ગુણસ્થાનકે ગયો છતો તે જીવ અપૂર્વકરણ કરે છે. ત્યાં સ્થિતિઘાતાદિ કાર્યો પૂર્વની જેમ પ્રવર્તે છે. તે ગુણસ્થાનકનો સાતીયો એક ભાગ ગયે છતે નિદ્રા-પ્રયલાનો, બીજા પાંચ ભાગ ગયે છતે દેવગતિના બંધ પ્રાયોગ્ય ૩૦ પ્રકૃતિનો, અને છેલ્લો સાતીયો ભાગ ગયે છતે હાસ્ય રતિ ભય જુગુપ્સાનો બંધવિચ્છેદ થાય છે તથા તે ચરમસમયે હાસ્યાદિષટ્કનો ઉદયવિચ્છેદ થાય છે. સર્વકર્મોની દેશોપશમના નિદ્રતિ અને નિકાયના વિરામ પામે છે. પ્રારંભમાં અંત:કોડાકોડી સાગરોપમની જે સ્થિતિસત્તા હતી તે સ્થિતિઘાતાદિ વડે હણાતી હણાતી અંત્યસમયે સંખ્યાતગુણ હીન

ગાથા : ૯૯-૧૦૦

પાંચમો કર્મગ્રંથ

૪૫૫

સ્થિતિસત્તા થાય છે. તથા અપ્રત્યાખ્યાનીય અને પ્રત્યાખ્યાનાવરણ આ આઠ કષાયોને સ્થિતિઘાતાદિ વડે તેવા ખપાવે છે કે અનિવૃત્તિકરણના પ્રથમ સમયે પ્રવેશકાલે તે કષાયો પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગની સ્થિતિસત્તાવાળા થાય છે.

અનિવૃત્તિકરણે ગયા પછી પણ આ આઠ કષાયોનો ક્ષય કરવાનો પ્રયત્ન ચાલુ જ રહે છે. અનિવૃત્તિકરણના સંખ્યાતા ભાગો ગયે છતે અને એક સંખ્યાતમો ભાગ બાકી રહે ત્યારે આઠ કષાયોનો ક્ષય હજુ ચાલુ જ છે, સમાપ્ત થયો નથી ત્યાં વચ્ચે જ ચાર જાતિ, સ્ત્યાનદ્વિત્રિક, ઉદ્યોત, તિર્યંચદ્વિક, મનુષ્યદ્વિક, સ્થાવર, સૂક્ષ્મ, આતપ અને સાધારણનામકર્મ એમ કુલ ૧૬ પ્રકૃતિઓનો પ્રથમ ઉદ્વલના સંક્રમવડે ક્ષય કરવા માંડે, જ્યારે તે ૧૬ પ્રકૃતિઓની સ્થિતિ પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગમાત્રની રહે ત્યારે બધ્યમાન અન્ય પ્રકૃતિઓમાં ગુણસંક્રમ દ્વારા સંક્રમાવીને સત્તાનો સર્વથા નાશ કરે છે ત્યારબાદ એક અંતર્મુહૂર્ત કાળમાં પૂર્વોક્ત આઠ કષાયોનું બાકી રહેલ સર્વ કર્મદલિક ખપાવે છે. એમ વચ્ચે ૧૬ પ્રકૃતિના ક્ષય પછી ૮ નો સર્વથા ક્ષય કરે છે.

મતાન્તર - કેટલાક આચાર્યોનો આ બાબતમાં એવો મત છે કે આઠ કષાયોને બદલે આ ૧૬ પ્રકૃતિઓનો ક્ષય પ્રથમ કરવા માંડે. તે ક્ષય હજુ થયો નથી. તેટલામાં વચ્ચે આઠ કષાયોનો ક્ષય કરી લે અને ત્યારબાદ ૧૬ પ્રકૃતિઓનું શેષ બચેલ દલિક ખપાવે.

આ પ્રમાણે ૧૬ પ્રકૃતિઓ તથા ૮ કષાયોનો ક્ષય કર્યા પછી સંજવલન ૪ કષાય અને ૯ નોકષાય એમ મોહનીયકર્મની ૧૩ પ્રકૃતિઓનો ક્ષય કરવા માટે તે તેરે પ્રકૃતિઓની સત્તાગતસ્થિતિમાં અંતરકરણ કરે છે. અંતરકરણ કરવાથી તેરે પ્રકૃતિઓની સ્થિતિના બે બે ભાગ થાય છે. એક અંતરકરણની નીચેની સ્થિતિ = હેઠલી સ્થિતિ = પ્રથમા સ્થિતિ અને બીજી અંતરકરણની ઉપરની સ્થિતિ=

૪૫૬

પાંચમો કર્મગ્રંથ

ગાથા : ૯૯-૧૦૦

દ્વિતીયાસ્થિતિ બને છે. એમ સ્થિતિના બે ભાગ થઈ જાય છે. તેમાં ૧ સંજવલન કષાય અને ૧ વેદ એમ જે બે પ્રકૃતિઓનો ઉદય છે. તે બે પ્રકૃતિઓની પ્રથમા સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્તની અને શેષ ૧૧ પ્રકૃતિઓ અનુદયવતી હોવાથી તેમની પ્રથમા સ્થિતિ એક આવલિકાની હોય છે. ઉદયવતી ૨ પ્રકૃતિઓની પ્રથમાસ્થિતિ વિપાકોદય દ્વારા, અને અનુદયવતી ૧૧ પ્રકૃતિઓની પ્રથમાસ્થિતિ સ્તિબુકસંક્રમ (પ્રદેશોદય) દ્વારા ભોગવીને ક્ષય કરે છે.

તેરે પ્રકૃતિઓના અંતરકરણમાંથી ઉકેરાતું કર્મદલિક તે કાલે જેનો બંધમાત્ર હોય તેનું બીજી સ્થિતિમાં, જેનો ઉદયમાત્ર હોય તેનું પ્રથમ સ્થિતિમાં, જેનો બંધ અને ઉદય બન્ને હોય તેનું બન્ને સ્થિતિમાં અને જેનો બંધ-ઉદય ન હોય તેનું કર્મદલિક પર પ્રકૃતિમાં સંક્રમાવીને ક્ષય કરે છે. હવે તે તેર પ્રકૃતિઓનું બીજી સ્થિતિગત જે કર્મદલિક છે. તેનો ક્ષય કેવી રીતે કરે ? તે (છઠ્ઠા કર્મગ્રંથની ટીકાના આધારે) જણાવીએ છીએ.

સૌથી પ્રથમ નપુંસકવેદનું દ્વિતીય સ્થિતિમાં રહેલું જે દલિક છે. તેને એક અંતર્મુહૂર્ત સુધી ઉદ્વલના સંક્રમ વડે ઘટાડી-ઘટાડીને પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ સ્થિતિવાળું કરે છે. ત્યારબાદ બધ્યમાન પરપ્રકૃતિમાં ગુણસંક્રમ દ્વારા સંક્રમાવીને બીજા એક અંતર્મુહૂર્ત કાળે તે નપુંસકવેદનની બીજી સ્થિતિનો સર્વથા ક્ષય કરે છે. ત્યાં જો નપુંસકવેદનો ઉદય હોય તો પ્રથમ સ્થિતિ ઉદય દ્વારા અને ઉદય ન હોય તો ઉદયવતી એવી પરપ્રકૃતિમાં સંક્રમાવવા દ્વારા ક્ષય કરે છે અને અંતરકરણગત દલિક તથા દ્વિતીય સ્થિતિગત દલિક હમણાં જ સમજાવ્યા પ્રમાણે ક્ષય કરીને નપુંસકવેદનો સર્વથા ક્ષય કરે છે. એટલે કે અંતરકરણનું દલિક જો ઉદય હોય તો પ્રથમ સ્થિતિમાં અને જો ઉદય ન હોય તો પરપ્રકૃતિમાં સંક્રમાવવા વડે ક્ષય કરે છે અને દ્વિતીય સ્થિતિગત દલિક પ્રથમ ઉદ્વલના સંક્રમ

ગાથા : ૯૯-૧૦૦

પાંચમો કર્મગ્રંથ

૪૫૭

વડે અને પછી ગુણસંક્રમ વડે સંક્રમાવીને ક્ષય કરે છે. પ્રથમ સ્થિતિનું દલિક જો ઉદય હોય તો ઉદયથી અને જો ઉદય ન હોય તો સ્તિબૂકસંક્રમથી સંક્રમાવીને ક્ષય કરે છે.

નપુંસકવેદનો ક્ષય થયા પછી બીજા એક અંતર્મુહૂર્ત કાળે નપુંસકવેદમાં કહેલા ક્રમે જ સ્ત્રીવેદનો પણ ક્ષય કરે છે. સ્ત્રીવેદનો ક્ષય થયા પછી બીજા એક અંતર્મુહૂર્ત કાળે હાસ્યષટ્કનો પણ નપુંસકવેદની જેમ જ ક્ષય કરે છે. હાસ્યાદિષટ્કની સાથે પુરુષવેદનો પણ ક્ષય કરવાનો પ્રારંભ કરે છે. પરંતુ હાસ્યાદિષટ્કનો બંધ તે કાળે થતો નથી. અને પુરુષવેદનો બંધ થાય છે. એટલે નવું કર્મગ્રહણ પુરુષવેદમાં ચાલુ છે. તેથી જે સમયે હાસ્યષટ્કનો ક્ષય થાય છે. તે સમય સુધી પુરુષવેદના બંધ-ઉદય અને ઉદીરણા ચાલુ હોય છે. હાસ્યષટ્કના ક્ષયની સાથે જ પુરુષવેદના બંધ-ઉદય-ઉદીરણા વિચ્છેદ પામે છે. પરંતુ અંતિમ કાળમાં બાંધેલું પુરુષવેદનું દલિક સત્તામાં બાકી રહે છે. શેષ સર્વ દલિક ક્ષીણ થયેલું હોય છે. અને અન્તિમકાળમાં બાંધેલું પુરુષવેદનું બાકી રહેલું તે દલિક પણ સંજવલન કોષાદિને ક્ષય કરવાની સાથે ૧ સમયન્યૂન બે આવલિકા પ્રમાણ કાળમાં ઉદ્વલના સહિત ગુણસંક્રમ વડે અને ચરમસમયે સર્વ સંક્રમ વડે ક્ષય કરે છે. આ પ્રમાણે નપુંસકવેદ, સ્ત્રીવેદ, હાસ્યષટ્ક અને પુરુષવેદનો સંપૂર્ણ ક્ષય થાય છે.

ઉપરોક્ત નવ નોકષાયને ખપાવવાનો જે ક્રમ બતાવ્યો તે પુરુષવેદના ઉદયે શ્રેણી પ્રારંભ કરનારા જીવને આશ્રયી જાણવો. જો નપુંસકવેદના ઉદયે શ્રેણી પ્રારંભી હોય તો નપુંસકવેદ અને સ્ત્રીવેદનો સાથે જ ક્ષય કરે છે. અને તે જ વખતે પુરુષવેદના બંધ-ઉદય-ઉદીરણા અટકી જાય છે. અને ત્યારબાદ અવેદક થયો છતો તે જીવ હાસ્યષટ્ક અને પુરુષવેદનો સમકાળે જ ક્ષય કરે છે. આ રીતે નપુંસકવેદે શ્રેણી પ્રારંભકને મોહનીયકર્મના પાંચના બંધે મોહનીયની ૨૧-૧૩ની સત્તા અને ચારના બંધે ૧૧-૪ની સત્તા આવે છે.

૪૫૮

પાંચમો કર્મગ્રંથ

ગાથા : ૯૯-૧૦૦

તથા સ્ત્રીવેદે જો શ્રેણી પ્રારંભી હોય તો પ્રથમ નપુંસકવેદનો ક્ષય કરી ત્યારબાદ અન્તર્મુહૂર્તે સ્ત્રીવેદનો ક્ષય કરે છે. અને તે જ સમયે પુરુષવેદના બંધ-ઉદય-ઉદીરણા વિચ્છેદ પામે છે. અને ત્યારબાદ અવેદક થયેલો એવો તે જીવ હાસ્યષટ્ક અને પુરુષવેદનો એક સાથે સત્તામાંથી ક્ષય કરે છે. આ રીતે સ્ત્રીવેદે શ્રેણી પ્રારંભકને પાંચના બંધે ૨૧-૧૩-૧૨ અને ચારના બંધે ૧૧-૪ની સત્તા આવે છે. (જુઓ છઠ્ઠા કર્મગ્રંથની ટીકા)

સંક્ષેપમાં ચિત્ર આ પ્રમાણે છે.

પ્રારંભક	પાંચના બંધકાળે	ચારના બંધકાળે
૧. નપુંસકવેદી	૨૧-૧૩	૧૧-૪
૨. સ્ત્રીવેદી	૨૧-૧૩--૧૨	૧૧-૪
૩. પુરુષવેદી	૨૧-૧૩-૧૨-૧૧	૫-૪

જુદા જુદા વેદોદયે શ્રેણીનો પ્રારંભ કરનારા જીવોને આશ્રયી નવ નોકષાયનો જુદી જુદી રીતે ક્ષય કરવાની પ્રક્રિયા સમજાવીને હવે શેષ રહેલા ચાર સંજવલન કષાયના ક્ષયની પ્રક્રિયા સમજાવે છે.

સંજવલન ચાર કષાયોની પ્રથમ સ્થિતિ તથા અંતરકરણ ગત દલિકના ક્ષયની વિધિ પૂર્વોક્ત નીતિ-રીતિ મુજબ સમજવી. ઉદયવાળા એક કષાયની પ્રથમ સ્થિતિ વિપાકોદય દ્વારા અને બાકીના ત્રણ કષાયોની પ્રથમ સ્થિતિ જે આવલિકા પ્રમાણ હોય છે તે સ્તિબૂકસંક્રમ દ્વારા ઉદયવતીમાં પ્રક્ષેપવા દ્વારા ક્ષય કરે છે. અંતરકરણની સ્થિતિમાં રહેલું દલિક જેનો બંધ ઉદય બન્ને છે તેનું બન્ને સ્થિતિમાં, અને જેનો કેવળ બંધ જ છે. પરંતુ ઉદય નથી તેનું બીજી સ્થિતિમાં, જેનો કેવળ ઉદય જ છે તેનું પ્રથમ સ્થિતિમાં નાખીને અને જેનો બંધોદય નથી તેનું અન્યમાં સંક્રમાવીને ક્ષય કરે છે ઈત્યાદિ વિધિ જાણવી. હવે ચારે કષાયોની બીજી સ્થિતિના ક્ષયની પ્રક્રિયા ખાસ સમજવા જેવી છે. તે સમજાવાય છે.

ગાથા : ૯૯-૧૦૦

પાંચમો કર્મગ્રંથ

૪૫૯

પુરુષવેદના ઉદયે શ્રેણી માંડનારને આશ્રયી હવે સમજવાય છે. ક્રોધને વેદતો તે જીવ ક્રોધને વેદવાના કાળના ત્રણ ભાગ કરે છે. (૧) અશ્વકર્ણકરણાદ્યા (૨) કિટ્ટીકરણાદ્યા અને (૩) કિટ્ટીવેદનાદ્યા. એમ ક્રોધ વેદવાના કાળના ત્રણ પ્રકાર કરે છે. ત્યાં ચારે સંજવલન કષાયોના કર્મદલિકોમાં જે જે રસ બાંધેલો છે. તે દલિકોના રસસ્પર્ધકોને હણી હણીને અત્યન્ત હીનરસવાળાં પરંતુ સ્પર્ધકોનો ક્રમ જાળવી રાખીને અપૂર્વ સ્પર્ધકો અશ્વકર્ણકરણાદ્યાવાળા પ્રથમ કાળમાં કરે છે. અંતર્મુહૂર્ત સુધી આ પ્રક્રિયા ચાલે છે. ત્યારબાદ તે જીવ બીજા એક અંતર્મુહૂર્ત કાળમાં પૂર્વસ્પર્ધકોમાં તથા હમણાં જ કરેલાં અપૂર્વ સ્પર્ધકોમાં રહેલા કર્મદલિકોમાં તેનાથી પણ અત્યન્ત હીનરસ કરવા વડે તથા સ્પર્ધકમાં વ્યવસ્થિતપણે ક્રમસર ગોઠવાયેલી વર્ગજ્ઞાના ક્રમને તોડવા દ્વારા સ્પર્ધકપણું ભાંગીને કિટ્ટી સ્વરૂપે કરે છે. અર્થાત્ કિટ્ટીઓ કરે છે. આ પ્રક્રિયાના કાળને કિટ્ટીકરણાદ્યા કહેવાય છે.

આ કિટ્ટીકરણાદ્યાકાળમાં વર્તતો જીવ સંજવલન ચાર કષાયોની ઉપરની બીજી સ્થિતિમાં આવેલા દલિકોની પરમાર્થથી આવી અનંતી કિટ્ટીઓ કરે છે. આ કિટ્ટીઓ પરમાર્થથી અનંતી હોવા છતાં સમજાવવા માટે જ સ્થૂલ જાતિભેદથી ત્રણ ત્રણ કિટ્ટીઓની મહા-ગ્રંથોમાં વિવક્ષા કરેલી છે. તથા આ બારે કિટ્ટીઓ દશમા સૂક્ષ્મ-સંપરાય ગુણસ્થાનકે થનારી સૂક્ષ્મ કિટ્ટીઓ કરતાં સ્થૂલ હોવાથી બારે કિટ્ટીઓ બાદરકિટ્ટીઓ કહેવાય છે. પહેલી કિટ્ટી બાદર, બીજી કિટ્ટી અલ્પબાદર અને ત્રીજી કિટ્ટી અલ્પતરબાદર, આ પ્રમાણે ચારે કષાયોની મળીને કુલ બાર બાદર કિટ્ટીઓ કરે છે. આ બધી વિધિ સંજવલન ક્રોધના ઉદયે શ્રેણી પ્રારંભકને આશ્રયીને જાણવી. તેને જ ચાર કષાયની બાર કિટ્ટીઓ થાય છે.

સંજવલન માનના ઉદયે શ્રેણી પ્રારંભકને સંજવલન ક્રોધનો ઉદય ન હોવાથી નપુંસકવેદમાં કહ્યા પ્રમાણે સંજવલન ક્રોધનો ઉદ્ભવના સંક્રમ

૪૬૦

પાંચમો કર્મગ્રંથ

ગાથા : ૯૯-૧૦૦

તથા ગુણસંક્રમ દ્વારા ક્ષય કર્યા પછી સંજવલન માનાદિ ત્રણ કષાયોની ૯ કિટ્ટીઓ જ થાય છે. એવી રીતે સંજવલન માયાના ઉદયે શ્રેણી પ્રારંભકને નપુંસકવેદમાં કહેલી નીતિ-રીતિ મુજબ સં. ક્રોધ-માનનો ક્ષય કરીને માયા, લોભની ૩+૩=૬ કિટ્ટીઓ જ થાય છે. તથા સં. લોભના ઉદયે શ્રેણી પ્રારંભકને ક્રોધ માન અને માયાનો નપુંસકવેદમાં કહ્યા પ્રમાણે ક્ષય કર્યા પછી માત્ર સં. લોભની ૩ કિટ્ટી જ થાય છે. હવે સં. ક્રોધના ઉદયે શ્રેણી પ્રારંભકને આશ્રયી ચારે કષાયોની જે બારે કિટ્ટીઓ કરી છે. તે સર્વે કિટ્ટીઓના ક્ષયની પ્રક્રિયા સમજાવવાય છે. અહીં કિટ્ટીકરણાદ્યા સમાપ્ત થાય છે. હવે કિટ્ટીવેદનાદ્યા શરૂ થાય છે.

અહીં એક વાત ખાસ યાદ રાખવી કે આ સંજવલન ક્રોધાદિ ચારેકષાયોના અપૂર્વસ્પર્ધકો અને કિટ્ટીઓ કરવાના કાળમાં જ પુરુષવેદનું અન્ત્યકાળે બાંધેલું અને નષ્ટ નહીં થયેલું જે દલિક છે તે દલિક ૧ સમયન્યૂન બે આવલિકા કાળ પ્રમાણ કાળમાં સંજવલન ક્રોધાદિમાં સંક્રમાવીને ક્ષય કરે છે. અને તેથી છેલ્લે પુરુષવેદની સત્તાનો ક્ષય થવાથી અન્તે ચાર કષાયની જ સત્તા રહે છે. હવે ચાર કષાયોની કરાયેલી બાર કિટ્ટીઓની વિપાકોદય દ્વારા ક્ષયની નીતિ-રીતિ આ પ્રમાણે છે.

સંજવલન ક્રોધના ઉદયે શ્રેણી પ્રારંભક જીવને ચારે કષાયોની ત્રણ ત્રણ કિટ્ટી કરતાં બીજી સ્થિતિમાં કુલ બાર કિટ્ટીઓ હોય છે. તેમાંથી સંજવલન ક્રોધની બીજી સ્થિતિમાં રહેલી પહેલી બાદરકિટ્ટીને ત્યાંથી આકર્ષાને (ઉપરની સ્થિતિમાંથી નીચે ઉતારીને) પ્રતિસમયે પહેલી સ્થિતિ રૂપે કરે અને વેદે તેને કિટ્ટિ વેદનાદ્યા કહેવાય છે. એમ એક અંતર્મુહૂર્ત સુધી પહેલી કિટ્ટિનો ઉદયથી ભોગવીને ક્ષય કરતાં કરતાં પહેલી કિટ્ટિ સમયાધિક એક આવલિકા બાકી રહે ત્યાં સુધી ક્ષય કરે. ત્યારબાદ તે જ સં. ક્રોધની બીજી સ્થિતિમાં રહેલી બીજી કિટ્ટીને આકર્ષાને પ્રથમ સ્થિતિ રૂપે કરે અને તે રૂપે વેદીને ક્ષય કરે. એમ યાવત્ બીજી અલ્પબાદર કિટ્ટી પણ અંતર્મુહૂર્તકાળે ક્ષય કરતાં કરતાં એક સમયાધિક

ગાથા : ૯૯-૧૦૦

પાંચમો કર્મગ્રંથ

૪૬૧

આવલિકા બાકી રહે ત્યાં સુધી ક્ષય કરે. ત્યારબાદ તે જ સં. ક્રોધની બીજી સ્થિતિમાં રહેલી ત્રીજી કિટ્ટીને આકર્ષાને પ્રથમ સ્થિતિ રૂપે કરે અને વેદીને ક્ષય કરે યાવત્ આ ત્રીજી અલ્પતરબાદર કિટ્ટી પણ એક સમયાધિક આવલિકા બાકી રહે ત્યાં સુધી ક્ષય કરે. તે જ સમયે સંજવલન ક્રોધના બંધ, ઉદય અને ઉદીરણા ત્રણે એકી સાથે વિચ્છેદ પામે અને સંજવલન ક્રોધની સત્તા બીજી સ્થિતિમાં અન્યકાળે પ્રતિસમયે નવાં બંધાયેલાં એક સમયન્યૂન બે આવલિકા કાળ પ્રમાણ દલિકો બાકી હોય અને પ્રથમ સ્થિતિમાં ત્રીજી કિટ્ટિનું વધેલું એક આવલિકા માત્ર દલિક બાકી હોય. શેષ ક્રોધનું સર્વે દલિક ક્ષીણ થયેલું હોય છે.

પ્રથમ કિટ્ટિનો ક્ષય કરતાં કરતાં જે સમયાધિક એક આવલિકા પ્રમાણ દલિક વધેલું, તે દલિક બીજી કિટ્ટિને પ્રથમ સ્થિતિ રૂપે કરીને વેદીને ક્ષય કરતો હોય ત્યારે તેમાં સ્તિબૂક સંક્રમથી સંક્રમાવીને સમાપ્ત કરે છે. એવી જ રીતે બીજી કિટ્ટિનું એક આવલિકા પ્રમાણ કર્મદલિક ક્ષય કરતાં કરતાં વધેલું. તે દલિક ત્રીજી કિટ્ટિને પ્રથમ સ્થિતિ રૂપે કરીને વેદીને ક્ષય કરતો હોય ત્યારે તેમાં સંક્રમાવીને સમાપ્ત કરે છે. તથા ત્રીજી કિટ્ટિનું ક્ષય કરતાં કરતાં પ્રથમ સ્થિતિમાં એક આવલિકા પ્રમાણ કર્મદલિક જે વધેલું તે સંજવલન માનની પ્રથમ સ્થિતિ રૂપે કરાયેલી પ્રથમ કિટ્ટિના દલિકમાં સંક્રમાવીને તે રૂપે વેદીને નિર્જરે છે. આ જ પ્રમાણે માનાદિ શેષ કષાયોમાં જાણવું એટલે કે પહેલી કિટ્ટિનું વધેલું બીજી કિટ્ટિમાં, બીજી કિટ્ટિનું વધેલું ત્રીજી કિટ્ટિમાં, અને ત્રીજી કિટ્ટિનું વધેલું પાછળલા કષાયની પ્રથમ કિટ્ટિમાં સંક્રમાવીને તે રૂપે વેદીને નિર્જરે છે.

સંજવલન ક્રોધના બંધાદિ જ્યારે વિચ્છેદ પામ્યાં ત્યારે બીજી સ્થિતિમાં સમયન્યૂન બે આવલિકા પ્રમાણ જે નવું બંધાયેલું દલિક બાકી છે કે જેની કિટ્ટિઓ કરી નથી તે માનની કિટ્ટિઓનો ક્ષય કરવાની સાથે જ ગુણસંક્રમ વડે માનમાં સંક્રમાવવા દ્વારા અને અન્તિમ સમયે સર્વસંક્રમણ વડે સંક્રમાવીને સંજવલન ક્રોધનો તેટલા જ કાળમાં સર્વથા ક્ષય કરે છે.

૪૬૨

પાંચમો કર્મગ્રંથ

ગાથા : ૯૯-૧૦૦

જે સમયે સં.ક્રોધનાં બંધ ઉદય ઉદીરણા વિચ્છેદ થયાં તેના પછીના તુરતના સમયે જ સંજવલન માનની બીજી સ્થિતિમાં રહેલી પ્રથમ કિટ્ટિને આકર્ષાને પ્રથમ સ્થિતિ રૂપે કરે અને વેદીને ક્ષય કરે. યાવત્ સમયાધિક આવલિકા બાકી રહે, ત્યાં સુધી. ત્યારબાદ માનની બીજી સ્થિતિમાં રહેલી બીજી કિટ્ટીને આકર્ષાને પ્રથમસ્થિતિ રૂપે કરે અને વેદીને ક્ષય કરે યાવત્ સમયાધિક આવલિકા બાકી રહે ત્યાં સુધી. ત્યારબાદ માનની ત્રીજી કિટ્ટિને પ્રથમ સ્થિતિમાં લાવીને વેદવા દ્વારા ક્ષય કરે યાવત્ સમયાધિક એક આવલિકા બાકી રહે, તે જ સમયે સં. માનનાં બંધ ઉદય અને ઉદીરણા વિચ્છેદ પામે. સંજવલન માનનું પ્રથમસ્થિતિમાં ત્રીજી કિટ્ટિનું એક આવલિકા પ્રમાણ અને બીજી સ્થિતિમાં અન્તિમકાળે બંધાયેલું એક સમયન્યૂન બે આવલિકા પ્રમાણ દલિક જ માત્ર સત્તામાં હોય છે. સં.માનનું શેષ સમસ્ત દલિક ક્ષીણ થયેલું હોય. સં.માનની પણ શેષ વધેલી પહેલી કિટ્ટિની આવલિકા બીજી કિટ્ટિમાં. બીજી કિટ્ટિની આવલિકા ત્રીજી કિટ્ટિમાં અને ત્રીજીકિટ્ટિની આવલિકા સં. માયાની પ્રથમકિટ્ટિમાં સંક્રમાવે છે. અને સં.માનનું બીજી સ્થિતિમાં વધેલું અન્તિમકાલે બાંધેલું સમયન્યૂન બે આવલિકાનું કર્મદલિક સં.માયામાં ગુણસંક્રમ દ્વારા અને અન્તિમસમયે સર્વસંક્રમ દ્વારા સંક્રમાવે છે. આ રીતે માનનો પણ સર્વથા ક્ષય કરે છે.

આ જ ક્રમે સંજવલન માયાની પ્રથમકિટ્ટિને, પછી બીજીકિટ્ટિને અને ત્યારબાદ ત્રીજી કિટ્ટિને બીજી સ્થિતિમાંથી ઉતારીને પ્રથમ સ્થિતિ રૂપે કરે અને વેદીને નિર્જરે. ત્રીજી કિટ્ટિની એક આવલિકા જ્યારે બાકી રહે ત્યારે સંજવલન માયાનાં બંધ ઉદય અને ઉદીરણા વિચ્છેદ પામે અને તે જ વખતે લોભની પ્રથમકિટ્ટીને આકર્ષાને પ્રથમસ્થિતિ રૂપે કરીને ક્ષય કરવાનો પ્રારંભ કરે અને તે કાળે સંજવલન માયાની ત્રીજી કિટ્ટિનું પ્રથમ સ્થિતિમાં બચેલું સમયાધિક આવલિકા પ્રમાણ દલિક તેટલા જ કાળે સ્તિબૂક સંક્રમથી સં. લોભની પ્રથમ કિટ્ટીમાં નાખીને નિર્જરે. અને માયાનું બીજી સ્થિતિમાં રહેલું સમયન્યૂન બે

ગાથા : ૯૯-૧૦૦

પાંચમો કર્મગ્રંથ

૪૬૩

આવલિકા પ્રમાણ કર્મદલિક ગુણસંક્રમવડે અને અન્તિમસમયે સર્વસંક્રમ વડે લોભમાં સંક્રમાવીને તેટલા જ કાળે માયાને નિઃસત્તાક કરે.

સંજ્વલન માયાના બંધ, ઉદય, ઉદીરણાનો વિચ્છેદ થયા બાદ સં.લોભની પ્રથમકિટ્ટિને આકર્ષીને પ્રથમ સ્થિતિ રૂપે કરીને વેદીને નિર્જરે યાવત્ સમયાધિક એક આવલિકા બાકી રહે ત્યાં સુધી ક્ષય કરે. ત્યારબાદ સં. લોભની બીજી સ્થિતિમાં રહેલી બીજી કિટ્ટિને આકર્ષીને પ્રથમસ્થિતિ રૂપે કરીને વેદીને ક્ષય કરતો હોય ત્યારે તે કાળમાં રહેલો તે જ જીવ સં. લોભની બીજીસ્થિતિમાં રહેલી જે ત્રીજી કિટ્ટી અલ્પ-બાદરતર છે તેમાંથી કેટલીક કિટ્ટીઓને સૂક્ષ્મ સૂક્ષ્મ કિટ્ટી રૂપે કરે. આ રીતે લોભની બીજી કિટ્ટીના વેદનકાળે જ ત્રીજી કિટ્ટીને સૂક્ષ્મકિટ્ટી રૂપે કરે છે. એમ કરતાં કરતાં અંતર્મુહૂર્તકાળે જ્યારે બીજીકિટ્ટી સમયાધિક આવલિકા માત્ર બાકી રહે છે. ત્યાં સુધી કરે છે. તથા તે જ સમયે સંજ્વલન લોભનો બંધ, બાદર લોભનો ઉદય અને ઉદીરણા વિરામ પામે છે. તે જ સમયે નવમા ગુણસ્થાનકની પણ સમાપ્તિ થાય છે.

હવે તે જીવ સંજ્વલન લોભની બીજીસ્થિતિમાં રહેલી ત્રીજી કિટ્ટિગત કર્મદલિક કે જે સૂક્ષ્મકિટ્ટી રૂપે કરાયેલું છે તેને આકર્ષીને પ્રથમસ્થિતિ રૂપી કરે અને ઉદયથી વેદીને નિર્જરે. આ કાળે સૂક્ષ્મકિટ્ટીઓનો ઉદય હોવાથી આ જીવ સૂક્ષ્મસંપરાય (દશમા ગુણસ્થાનક) વાળો કહેવાય છે. સૂક્ષ્મકિટ્ટીઓને વેદતો આ જીવ સં.લોભનું બીજી કિટ્ટિનું વધેલું એક આવલિકાનું કર્મદલિક ઉદિત એવી સૂક્ષ્મકિટ્ટીઓમાં સંક્રમાવે છે. જો કે આ બાદર કિટ્ટિ અને સૂક્ષ્મકિટ્ટિ એમ બન્ને સં.લોભ જ હોવાથી સંક્રમ કર્યો એમ ન પણ કહેવાય. પરંતુ બાદર અને સૂક્ષ્મ રૂપે ભિન્ન હોવાથી “સંક્રમ થયો” એમ વિવક્ષા માત્ર કરી છે. હકીકતથી જે બાદર કિટ્ટિઓ છે. તેને સૂક્ષ્મકિટ્ટીઓમાં અંતર્ગત કરીને વેદીને તેટલા જ કાળે નિર્જરે છે. તથા નવમા ગુણસ્થાનકના એક સમયન્યૂન બે આવલિકાપ્રમાણ અન્તિમકાળમાં બાંધેલું સં. બાદર લોભનું બીજીસ્થિતિમાં રહેલું કર્મદલિક

૪૬૪

પાંચમો કર્મગ્રંથ

ગાથા : ૯૯-૧૦૦

પણ તેટલા જ કાળમાં ત્યાં જ બીજી સ્થિતિમાં રહેલી સૂક્ષ્મકિટ્ટીઓમાં સંક્રમાવે છે. આ રીતે એક સમયન્યૂન બે આવલિકા કાળે બાદરલોભની સત્તા વિચ્છેદ પામે છે.

બીજી સ્થિતિમાંથી પહેલી સ્થિતિમાં લાવેલી ત્રીજી કિટ્ટીનું સૂક્ષ્મકિટ્ટિ રૂપે કરાયેલું કર્મદલિક વેદતો વેદતો અને તે દ્વારા સં.લોભનો ક્ષય કરતો કરતો આ જીવ સૂક્ષ્મસંપરાય ગુણસ્થાનકના સંખ્યાતા ભાગો જાય અને એક સંખ્યાતમો ભાગ રહે ત્યાં સુધી જાય છે. હજુ સંજ્વલન લોભ (સૂક્ષ્મકિટ્ટિરૂપે કરાયેલો) ઘણો બાકી છે અને દશમું ગુણસ્થાનક અલ્પકાળ બાકી છે. ત્યારે જેમ ચક્રવર્તી રાજા સામેનો શત્રુ રાજા કોઈ રીતે ન જીતાય તેમ હોય ત્યારે ચક્રરત્નનો ઉપયોગ કરે છે કે જે રત્ન શત્રુરાજાને હણીને જ આવે. તેવી રીતે આ આત્મા “સર્વાપવર્તના” નામના અપવર્તનાકરણ વડે સંજ્વલન લોભને અપવર્તાવીને (ઘટાડીને) બરાબર સૂક્ષ્મસંપરાય ગુણસ્થાનકના કાળપ્રમાણ જ કરે છે અને ક્રમશઃ ઉદય અને ઉદીરણા વડે વેદી વેદીને નિર્જરા કરે છે. ત્યારથી સં. લોભના સ્થિતિઘાતાદિ કાર્યો વિરામ પામે છે. પરંતુ જ્ઞાનાવરણીયાદિ શેષ દ્વ કર્મોના સ્થિતિઘાતાદિ ચાલુ જ રહે છે. હજુ દશમું ગુણસ્થાનક અંતર્મુહૂર્ત કાળપ્રમાણ બાકી છે. સત્તામાં રહેલા કર્મની જેટલી સ્થિતિ બાકી હોય તે તમામ સ્થિતિને એકીસાથે સામટી ઘટાડી દેવી તેને સર્વાપવર્તના કરણ કહેવાય છે.

આ રીતે સર્વાપવર્તનાકરણ વડે અપવર્તના કર્યા પછી સંજ્વલન લોભને ફક્ત ઉદય અને ઉદીરણા વડે વેદતો વેદતો આ જીવ સૂક્ષ્મસંપરાયનો સમયાધિક એક આવલિકા કાળ બાકી રહે ત્યાં સુધી જાય છે. ત્યારબાદ ઉદીરણા વિચ્છેદ પામે છે. અને તે અન્તિમ એક આવલિકામાં ઉદીરણા વિનાના કેવળ ઉદયમાત્ર વડે સંજ્વલન લોભને વેદીને સમાપ્ત કરે છે. તે જ અન્તિમ સમયે સંજ્વલન લોભનો ઉદય અને સત્તા એમ બન્ને સમાપ્ત થાય છે. તથા તે જ ચરમસમયમાં

ગાથા : ૯૯-૧૦૦

પાંચમો કર્મગ્રંથ

૪૬૫

જ્ઞાનાવરણીય ૫, દર્શનાવરણીય ૪, અંતરાય ૫, સાતા, યશ અને ઉચ્ચગોત્ર એમ કુલ ૧૭ પ્રકૃતિઓનો બંધ, મોહનીયકર્મનો ઉદય અને સત્તા, તથા સૂક્ષ્મસંપરાય નામક દસમું ગુણસ્થાનક આ બધી જ વસ્તુઓ એકી સાથે સમાપ્ત થાય છે. ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિથી પ્રારંભેલી મોહનીયકર્મના નાશની આ ધર્મયાત્રા અહીં સમાપ્ત થાય છે.

ત્યારબાદ સર્વથા ક્ષીણ થયો છે મોહ જેનો એવો આ જીવ મોહનીયકર્મને ખપાવવાની તમામ વિધિઓ પૂર્ણ કરીને હવે બારમે ગુણસ્થાનકે જાય છે. કવિઓ એવી કલ્પના કરે છે કે મોહસાગર તરીને જાણે થાક્યો હોય તેમ અંતર્મુહૂર્તકાળ કેવળજ્ઞાન પામતાં પહેલાં અહીં બારમા ગુણસ્થાનકે વિરામ લે છે. (આરામ લે છે) પરમાર્થથી આરામ કે વિરામ હોતા નથી. પરંતુ શેષ ત્રણ ઘાતીકર્મોના ક્ષયને કરવાનું કાર્ય અહીં બાકી છે. તેથી કવિઓની આ કલ્પના છે. બારમા ગુણસ્થાનકે આવેલો આ આત્મા ક્ષીણમોહી હોવાથી વીતરાગ અવસ્થાવાળો થયો છતો “સમાધિ” નામના યોગાંગને પામ્યો છતો તેના બળથી જ્ઞાનાવરણીય દર્શનાવરણીય અને અંતરાય એમ ત્રણ ઘાતીકર્મોનો સવિશેષે ક્ષય કરવાનો પ્રયત્ન આદરે છે. જો કે છએ કર્મોમાં પહેલેથી જ સ્થિતિઘાતાદિ ચાલુ છે. તેથી અલ્પ સ્થિતિક તો છે જ. તો પણ હવે જ્ઞાનાવરણીયાદિ ત્રણ ઘાતીકર્મોમાં સવિશેષે આ કાર્ય થાય છે.

આ પ્રમાણે સ્થિતિઘાતાદિથી ત્રણ ઘાતીકર્મોને સવિશેષે ક્ષય કરતાં કરતાં આ જીવ બારમા ગુણસ્થાનકના સંખ્યાતા ભાગો જાય અને એક સંખ્યાતમો ભાગ બાકી રહે ત્યાં સુધી જાય છે. હજુ ઘાતીકર્મો ક્ષીણમોહના કાળ કરતાં સત્તામાં વધારે હોવાથી અને બારમા ગુણસ્થાનકનો કાળ અલ્પ શેષ હોવાથી ચકરત્નસમાન “સર્વાપવર્તના” નામના કરણ વડે ત્રણે ઘાતીકર્મોને અપવર્તાવીને બારમા ગુણસ્થાનકના કાળપ્રમાણ સત્તાવાળાં કરે છે. ત્યાં જ્ઞાનાવરણીય ૫, દર્શનાવરણીય ૪, અને અંતરાય ૫ એમ ૧૪ પ્રકૃતિઓને બારમા ગુણસ્થાનકના શેષ રહેલા કાળ પ્રમાણ કરે છે અને

૪૬૬

પાંચમો કર્મગ્રંથ

ગાથા : ૯૯-૧૦૦

નિદ્રાદ્વિક્ષને સ્વરૂપસત્તાને આશ્રયી એક સમય ન્યૂન કરે છે. અને કર્મત્વને આશ્રયી બારમાના કાલપ્રમાણ કરે છે. આ રીતે સ્થિતિ કરે છે ત્યારથી ઉપરોક્ત ૧૬ પ્રકૃતિઓના સ્થિતિઘાતાદિ હવે પ્રવર્તતા નથી. ફક્ત ઉદય અને ઉદીરણ માત્ર જ પ્રવર્તે છે તેના વડે વેદી વેદીને નિર્જરા કરતો કરતો આ જીવ બારમા ગુણસ્થાનકમાં આગળ વધે છે. તે યાવત્ બારમા ગુણસ્થાનકનો એક સમય અધિક એક આવલિકા કાળ બાકી રહે ત્યાં સુધી જાય છે. તે જ સમયે નિદ્રાદ્વિક્ષની ઉદીરણા અટકે છે. ત્યાર પછીના સમયે શેષ ૧૪ પ્રકૃતિઓની ઉદીરણા અટકે છે. છેલ્લી એક આવલિકામાં આ ૧૬ પ્રકૃતિઓનો માત્ર ઉદય જ પ્રવર્તે છે. એમ કરતાં કરતાં બારમા ગુણસ્થાનકનો ઉપાન્ત્ય સમય આવે ત્યારે નિદ્રાદ્વિક્ષનો ઉદય તથા સ્વરૂપે (પોતાના રૂપે) સત્તા વિચ્છેદ પામે છે અને ચરમ સમયે શેષ ૧૪ ઘાતી કર્મોનો ઉદય તથા સત્તા સર્વથા વિચ્છેદ પામે છે અને તે જ સમયે બારમું ગુણસ્થાનક, ધર્મધ્યાન અથવા પ્રથમના બે પાયાવાળું શુક્લધ્યાન, ઘાતીકર્મોનો ઉદય અને સત્તા આ સર્વે વસ્તુઓની સમાપ્તિ થાય છે.

આ રીતે ચારે ઘાતીકર્મોનો ક્ષય થવાથી જીવ સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી બને છે. તે જ સમયે કેવળજ્ઞાન, કેવળદર્શન, દાનાદિ પાંચલબ્ધિ વગેરે ક્ષાયિક ભાવના ગુણો જીવને પ્રાપ્ત થાય છે. તથા તે જ સમયે તેરમા ગુણસ્થાનકની પ્રાપ્તિ થાય છે. “સયોગી કેવલી” એવું તેરમા ગુણસ્થાનકનું નામ છે. કેવળજ્ઞાન કેવળદર્શન પ્રાપ્ત થયેલું હોવાથી કેવલી કહેવાય છે અને મન વચન કાયાના યોગો હોવાથી સયોગી કહેવાય છે. આ મહાત્માને ગ્રામાનુગ્રામ વિહાર આહાર અને નિહારાદિ કરવામાં કાયયોગ, દેશના આપવામાં વચનયોગ અને અનુત્તરવાસી દેવો વગેરે વડે પૂઠાએલા પ્રશ્નોના ઉત્તરો આપવામાં (દ્રવ્ય મનના વ્યાપારરૂપ) મનયોગ હોય છે. તત્ત્વના ચિંતન-મનન કરવા રૂપ ભાવમન તેઓને હોતું નથી. સંપૂર્ણ જ્ઞાન, દર્શન હોવાથી ઉહાપોહ કરવાનો નથી. માટે ભાવમન નથી. ફક્ત મનોવર્ગજ્ઞાને ગ્રહણ કરી મનપણે પરિણમાવી પ્રશ્નના ઉત્તર રૂપે ગોઠવવા સ્વરૂપ દ્રવ્યમન માત્ર જ હોય છે.

ગાથા : ૯૯-૧૦૦

પાંચમો કર્મગ્રંથ

૪૬૭

આ પ્રમાણે કેવલજ્ઞાની થયેલા આ મહાત્મા ધર્મોપદેશ અને વિહારાદિ દ્વારા મહાન્ પરોપકાર કરતા છતા પોતાનું મનુષ્યભવનું શેષ રહેલ આયુષ્ય અનુભવતા છતા પૃથ્વીતલ ઉપર વિચરે છે. યોગનિમિત્તક ઈર્યાપથિક સાતાવેદનીય કર્મનો બંધ ચાલુ હોય છે. ચાર અઘાતીકર્મોનો ઉદય અને બે કર્મોની ઉદીરણા ચાલુ હોય છે. આ ગુણસ્થાનકની પ્રાપ્તિ મનુષ્યને જ થાય છે અને મનુષ્યનું આયુષ્ય ઉત્કૃષ્ટથી પૂર્વકોડવર્ષનું હોય છે. તેમાં સંસારી અવસ્થા અને દીક્ષિતાવસ્થામાં છન્નસ્થાવસ્થાનો જેટલો કાળ હોય તેટલો કાળ તથા ચૌદમા ગુણાંનો કાળ બાદ કરીએ તેટલો કાળ તેરમા ગુણસ્થાનકનો જાણવો. સામાન્યપણે ઉત્કૃષ્ટથી દેશોન પૂર્વકોડવર્ષ અને જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત કાળ જાણવો.

તથા સર્વે લબ્ધિઓ સાકારોપયોગે જ પ્રગટ થાય છે, આવો નિયમ હોવાથી તેરમા ગુણસ્થાનકના પ્રથમ સમયે કેવળજ્ઞાનોપયોગ પછી બીજા સમયે કેવળદર્શનોપયોગ એમ પ્રતિસમયે જ્ઞાનોપયોગ તથા દર્શનોપયોગ પરાવૃત્તિ પરાવૃત્તિ રૂપે એવી રીતે પ્રવર્તે છે કે મુક્તિ પ્રાપ્તિ સમયે પણ જ્ઞાનોપયોગ જ હોય. ત્યારબાદ મુક્તાવસ્થામાં પણ પ્રતિસમયે જ્ઞાનોપયોગ અને દર્શનોપયોગ ક્રમશઃ પ્રવર્તે છે. આ પ્રમાણે થવામાં જીવસ્વભાવ જ કારણ છે. છન્નસ્થપણામાં અંતર્મુહૂર્તે ઉપયોગ બદલાતો હતો તે અહીં તેરમા ગુણસ્થાનકથી સમયે સમયે બદલાય છે. (જો કે આ બાબતમાં બીજા આચાર્યોના જુદા જુદા મત છે. મલ્લવાદીસૂરિજી આદિ આચાર્યો તેરમા ગુણસ્થાનકના પ્રથમસમયથી અનંતકાળ સુધી પ્રતિસમયે જ્ઞાનોપયોગ અને દર્શનોપયોગ એક સાથે જ માને છે. બન્ને ઘાતીકર્મોનો ક્ષય થયો હોવાથી બન્ને લબ્ધિઓ સાથે જ પ્રગટ થાય છે. અને સાથે જ વપરાય છે. પ્રતિબંધક કોઈ તત્ત્વ ન હોવાથી સમયાન્તરે ઉપયોગ ન પ્રવર્તે એમ કહે છે. “સમયં નત્થિ દો ઉવઓગા” આવો જે પાઠ છે તે છન્નસ્થમાત્રને જ આશ્રયી છે કે જ્યાં પ્રતિબંધક તત્ત્વ છે. આવી દલીલ તેઓ કરે છે.)

૪૬૮

પાંચમો કર્મગ્રંથ

ગાથા : ૯૯-૧૦૦

તથા સિદ્ધસેનદિવાકરસૂરિજી આદિ કેટલાક આચાર્યોનું કહેવું એમ છે કે કેવલજ્ઞાન પામેલા પરમાત્માઓમાં સામાન્યોપયોગ અને વિશેષોપયોગ એવો ભેદ જ હોતો નથી. તેથી સમયાન્તરે કે એક જ સમયમાં બન્ને ઉપયોગોનું સહવર્તિત્વ આ એકે હોતું જ નથી. શેય એવા સર્વે પદાર્થો સામાન્ય અને વિશેષ એમ ઉભયાત્મક ધર્મવાળા હોવાથી અને આત્માની એક જ ચૈતન્યશક્તિ શેયપદાર્થના બન્ને પ્રકારના ધર્મોને જાણવાનું કામ કરતી હોવાથી એક જ ચૈતન્યશક્તિનાં બે નામો છે. આ પ્રમાણે કર્મગ્રંથકાર, ક્રમ્મપયડીકાર અને વિશેષાવશ્યક ભાષ્યકારાદિ આચાર્યો ક્રમોપયોગવાદને સ્વીકારે છે. મલ્લવાદીસૂરિજી આદિ તર્કવાદી આચાર્યો એક જ સમયમાં ભેદોપયોગવાદ સ્વીકારે છે અને સિદ્ધસેન દિવાકરસૂરિજી આદિ તર્કવાદી આચાર્યો એક સમયે અભેદોપયોગવાદ સ્વીકારે છે. આ વિષય સમ્મતિપ્રકરણ નામના ગ્રંથમાં બીજા કાંડમાં ઘણા વિસ્તારથી ચર્ચેલો છે. પ્રસંગોપાત આ વાત સમજાવી છે.

તેરમા ગુણસ્થાનકે આરૂઢ થયેલા કેવલી પરમાત્મા સ્વ પર ઉપકાર કરતા છતા જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્તકાળ અને ઉત્કૃષ્ટથી દેશોન પૂર્વકોડ વર્ષ પ્રમાણકાળ ગ્રામાનુગ્રામ વિચરે છે. એમ કરતાં કરતાં જ્યારે મનુષ્યભવનું આયુષ્ય પૂર્ણ થવા આવે અને અન્તિમ એક અંતર્મુહૂર્તકાળ બાકી રહે ત્યારે સર્વે કેવલી ભગવંતો “આયોજિકાકરણ” કરે છે. આ કેવલી ભગવંતોને કોઈપણ પ્રકારની ધ્યાનદશા હોતી નથી. ધ્યાનાન્તરિકાદશા = ધ્યાન વિનાની સ્વોપયોગપરિણત દશા હોય છે. કારણ કે ધર્મધ્યાનના ચાર પાયા સાધક આત્માને હોય છે. આ આત્મા સાધકદશાથી ઉત્તીર્ણ થયેલા છે. શુક્લધ્યાનના પ્રથમના બે પાયા પૂર્વધરને હોય છે. જે છન્નસ્થનો વિષય છે. આ કેવલી ભગવાન હોવાથી છન્નસ્થ નથી અને છેલ્લા બે પાયા યોગનિરોધકાળે અને અયોગી દશામાં હોય છે. જે હવે પછી સમજાવાશે. એટલે આ કાળે ધ્યાનના વિરહવાળી અવસ્થા અર્થાત્ ધ્યાનાન્તરિકાદશા વર્તે છે. અર્થાત્ શુક્લધ્યાનના પ્રથમના બે પાયા અને પછીના બે પાયાની વચ્ચેની દશા હોય છે.

ગાથા : ૯૯-૧૦૦

પાંચમો કર્મગ્રંથ

૪૬૯

આયોજિકાકરણ એટલે પ્રશસ્તયોગોનું સેવન. કેવલીભગવંતોની આ એક વિશિષ્ટ ક્રિયા હોય છે. સર્વે કેવલી ભગવંતો આ આયોજિકાકરણ કરે જ છે. તેથી શાસ્ત્રોમાં તેને આવશ્યકકરણ અને આવર્જિતકરણ પણ કહેવાય છે. આ કરણ કર્યા પછી જો આયુષ્યકર્મ અલ્પ અને શેષ નામ-ગોત્ર અને વેદનીય કર્મો અધિક હોય તો જ તે કેવલી ભગવાન શેષ ત્રણ કર્મોને આયુષ્યની સાથે સમાન કરવા માટે કેવલીસમુદ્ધાત કરે છે. અન્ય કેવલીભગવંતો કે જેને શેષ ત્રણ કર્મો આયુષ્યની સાથે સમાન હોય છે. તે કેવલીભગવંતો સમુદ્ધાત કરતા નથી. પ્રજ્ઞાપના સૂત્રમાં કહ્યું છે કે -

सर्वो वि णं भंते केवली समुघायं गच्छति ? गोयमा ? ।
 नो इण्डे समद्रे, जस्साउएण तुल्लाईं बंधणेहिं ठिइए ।
 य भवोवग्गहकम्माईं, स न समुघायं गच्छइ ।
 'अगंतूणं समुघायमणंता केवली जिणा ।
 जरमरणविप्पमुक्का सिद्धिं वरगइं गया ॥१॥

અર્થ—સર્વે પણ કેવલીભગવંતો હે ભગવાન! શું સમુદ્ધાત કરે? હે ગૌતમ! આ અર્થ બરાબર નથી. જેનાં ભવોપગ્રાહી કર્મો આયુષ્યની સાથે તુલ્ય છે. તે સમુદ્ધાત કરતા નથી. સમુદ્ધાત નહીં કરીને પણ અનંતાકેવલી ભગવંતો જરામરણથી રહિત એવી ઉત્તમગતિ રૂપ સિદ્ધિને પામ્યા છે.

પ્રશ્ન - શેષ ત્રણકર્મો આયુષ્યકર્મથી અધિક હોય અથવા સમાન જ હોય એવું જેમ બની શકે છે તેમ આયુષ્યકર્મ અધિક હોય અને શેષ ત્રણકર્મો હીન હોય એવું શું બને કે ન બને ?

ઉત્તર - એવું ન જ બને, કારણ કે આયુષ્યકર્મ પૂર્વભવમાં જે બાંધેલું છે તે જ હોય છે. અને તે પણ એક જ વાર બાંધેલું છે. જ્યારે આ ત્રણ કર્મો તો ગયા ભવોમાં અને વર્તમાન ભવમાં પણ ક્ષપક-શ્રેણી જ્યાં સુધી ન માંડે

૪૭૦

પાંચમો કર્મગ્રંથ

ગાથા : ૯૯-૧૦૦

ત્યાં સુધી સતત બંધાયેલાં અને બંધાતાં જ છે તથા ઓછામાં ઓછાં પણ અંતઃકોડાકોડી સાગરોપમપ્રમાણ સ્થિતિવાળાં તે કર્મો બંધાયેલાં છે. માટે બહુધા અધિક જ હોય છે. સ્થિતિઘાતાદિથી ઘણાં તુટી ગયાં હોય તો ક્વચિત્ સમાન હોય છે. પરંતુ આયુષ્યથી હીન તો કદાપિ હોતાં નથી.

કેવલી સમુદ્ધાતની પ્રક્રિયા આ પ્રમાણે છે કે એક લોકાકાશના જેટલા આકાશપ્રદેશો છે. તેટલા આત્મપ્રદેશોવાળો આ આત્મા છે. અર્થાત્ એક આત્માના અસંખ્ય આત્મપ્રદેશો છે. જે દીપકના પ્રકાશની જેમ સંકોચ અને વિસ્તાર પામવાના સ્વભાવવાળા છે. કેવલી ભગવાન શરીરમાં રહેલા આત્માનો શરીરની જાડાઈ અને પહોળાઈ પ્રમાણે જ આત્મપ્રદેશોનો તેવા પ્રકારના આકારવાળો ચૌદ રાજલોક ઉંચો જાણે લાકડીનો દાંડો હોય તેવો દંડ બનાવે છે. પ્રથમ સમયે માત્ર આત્મપ્રદેશોની જ આ દંડાકારે આકૃતિ રચે છે. બીજા સમયે દંડાકૃતિમાંથી પૂર્વ-પશ્ચિમ અથવા ઉત્તર-દક્ષિણ તે જ આત્મપ્રદેશોની લોકાન્ત સુધી બે કપાટ (કમાડ) જેવી આકૃતિ બનાવે છે. તેને કપાટાકૃતિ કહેવાય છે. ત્રીજા સમયે બાકીની બે દિશાનું તેવું જ કપાટ બનાવીને ચારે દિશાનાં ચાર પાંખડાં બનાવવા રૂપે રવૈયાના જેવા આકારવાળી મન્થાનાકૃતિ બનાવે છે. ચોથા સમયે ચારે પ્રકારના પાંખડાની વચ્ચેના ખુણાઓમાં આત્મપ્રદેશો લંબાવવાથી આંતરાની પૂર્તિ કરીને આ આત્મા ચોથા સમયે સમસ્તલોકવ્યાપી બને છે. ચોથા સમયે લોકાકાશના એક એક આકાશપ્રદેશમાં આત્માનો એક એક આત્મપ્રદેશ વ્યાપેલો હોય છે. ત્યારબાદ પાંચમા સમયે આંતરામાંથી આત્મપ્રદેશો પાછા ખેંચી લે છે આ રીતે આંતરાનું સંહરણ કરે છે. છઠ્ઠા સમયે મન્થાન રૂપે બનેલી ચારે દિશાઓમાંથી કોઈપણ બે દિશાઓમાંથી આત્મપ્રદેશો ખેંચી લે છે. એટલે મંથાન સંહરણ કરે છે એ જ રીતે સાતમા સમયે કપાટસંહરણ અને આઠમા સમયે દંડસંહરણ કરે છે અને મૂલ અવસ્થા રૂપે તે આત્મા શરીરસ્થ બને છે. આ પ્રમાણે કેવલી સમુદ્ધાત આઠ સમયના કાલપ્રમાણ જાણવો.

ગાથા : ૯૯-૧૦૦

પાંચમો કર્મગ્રંથ

૪૭૧

કેવલી સમુદ્ઘાતની ઉપરોક્ત પ્રક્રિયાના પ્રભાવથી જ નામ ગોત્ર અને વેદનીય કર્મોનો સ્થિતિઘાત અને રસઘાત કરવા દ્વારા ઘણો ઘણો નાશ થાય છે. સમુદ્ઘાતના પ્રવેશ સમયે આ ત્રણ કર્મોની સ્થિતિ પલ્ચોપમના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ સત્તામાં હોય છે. રસ અનંતો હોય છે. સ્થિતિના અસંખ્યાતા ભાગ કરી એક ભાગ રાખી અસંખ્યાતા ભાગોનો નાશ કરે છે. રસના અનંતા ભાગ કરી એક ભાગ રાખી અનંતા ભાગોનો નાશ કરે છે. આ પ્રક્રિયા માત્ર પ્રથમના એકસમયમાં જ કરે છે એ જ રીતે બીજા, ત્રીજા, ચોથા અને પાંચમા સમયે એક એક સમયમાં સ્થિતિના અસંખ્યાતભાગો કરી એક ભાગ રાખી અસંખ્યાતાનો નાશ કરે છે. અને રસના અનંતા ભાગો કરી એક ભાગ રાખી અનંતા ભાગોનો નાશ કરે છે.

એમ કરતાં આ ત્રણ કર્મોની સ્થિતિ આયુષ્યકર્મ કરતાં જે અસંખ્યાતગુણ હતી. તે પાંચમા સમયે સંખ્યાતગુણ થાય છે. તેથી પાંચમા સમયે સ્થિતિના અસંખ્યાતા ભાગ ન કરે પરંતુ સંખ્યાતા ભાગ કરી એક ભાગ રાખીને સંખ્યાતા ભાગોનો નાશ કરે છે. પાંચ સમય સુધી એક એક સમયના સ્થિતિઘાત, રસઘાત થાય છે. તે એક સામયિક કંડક કહેવાય છે. અને છઠ્ઠા સમયથી અંતર્મુહૂર્ત અંતર્મુહૂર્ત સ્થિતિઘાત રસઘાત થાય છે. તે બધાં આન્તર્મોહૂર્તિક કંડક કહેવાય છે. ત્યાં સ્થિતિના સંખ્યાત ભાગો અને રસના અનંતા ભાગો કરીને એક એક ભાગ રાખી બાકીના ભાગોને ખપાવે છે. એમ યાવત્ તેરમાના ચરમસમય સુધી કરે છે. આ સર્વે પ્રક્રિયામાં કેવલી સમુદ્ઘાતનો અપૂર્વ પ્રભાવ જ કારણ છે. કર્મપ્રકૃતિમાં સત્તા પ્રકરણમાં આ અધિકાર છે. ત્યાં કહ્યું છે કે- સમુદ્ઘાતમાહાત્મ્યમેતત્ તેથી આમ જ સમજવું. અહીં અન્ય કોઈ તર્ક લગાડવો નહીં.

જેઓને કેવલી સમુદ્ઘાત કરવાનો હોય છે તેઓને કેવલી સમુદ્ઘાત પૂર્ણ થયા પછી અને જે આત્માઓને આ સમુદ્ઘાત કરવાનો

૪૭૨

પાંચમો કર્મગ્રંથ

ગાથા : ૯૯-૧૦૦

હોતો નથી તેઓને સમુદ્ઘાત વિના હવે પછી યોગનિરોધ કરવાનો હોય છે. યોગ હોતે છતે સાતાવેદનીયનો બંધ (આશ્રવ) ચાલુ છે. તે રોકવા માટે અને સર્વસંવરભાવ, શૈલેશીઅવસ્થા મેળવવા માટે યોગનિરોધ કરે છે.

બાદર કાયયોગના આલંબનથી બાદર વચનયોગને અટકાવે છે. ત્યારબાદ બાદર કાયયોગના આલંબનથી બાદર મનયોગને અટકાવે છે. ત્યારબાદ બાદર કાયયોગના આલંબનથી શ્વાસોચ્છ્વાસને અટકાવે છે. ત્યારબાદ સૂક્ષ્મકાયયોગના આલંબનથી (અહીં કેટલાક આચાર્યોના મતે બાદર કાયયોગના આલંબનથી) બાદર કાયયોગને અટકાવે છે. આ પ્રક્રિયા ચાલતી હોય છે. ત્યારે જ બાદર યોગમાં રહેલા વીર્યનાં સ્પર્ધકોમાંથી કરણવીર્ય હીન હીન કરીને હીનવીર્યવાળાં અપૂર્વ સ્પર્ધકો બનાવે છે. ત્યારબાદ તે જ અપૂર્વસ્પર્ધકોમાંથી ઘણા ઘણા કરણવીર્ય (પ્રવર્તમાન વીર્ય)ને હણી હણીને વર્ગણાના ક્રમને તોડીને યોગની કિટ્ટિઓ બનાવે છે. જેને સૂક્ષ્મયોગ કહેવાય છે.

ત્યારપછી સૂક્ષ્મકાયયોગના આલંબનથી સૂક્ષ્મવચનયોગનો, પછી સૂક્ષ્મમનયોગનો અને અન્તિમકાળે સૂક્ષ્મકાયયોગનો પણ નિરોધ કરે છે. જ્યારે સૂક્ષ્મકાયયોગનો નિરોધ કરાતો હોય ત્યારે શરીરની જે લંબાઈ-પહોળાઈ અને ઊંચાઈ છે તેને અનુસારે જ તે કાળે આત્માની પણ લંબાઈ, પહોળાઈ અને ઊંચાઈ હોય છે. તેમાંથી શરીરને યથાવત્ રાખીને માત્ર આત્માના જ પોલાણભાગો પૂરીને માત્ર આત્માને ઘનીભૂત કરે છે. જેથી આત્માની લંબાઈ-પહોળાઈ અને ઊંચાઈ જે છે. તેમાંથી ૧/૩ એક તૃતીયાંશ ભાગ ન્યૂન થાય છે અને ૨/૩ બે તૃતીયાંશ માત્ર રહે છે. તથા અહીં શુક્લધ્યાનનો “સૂક્ષ્મક્રિયા અપ્રતિપાતી” નામનો ત્રીજો પાયો આવે છે. અહીં ધ્યાનનો અર્થ આત્મપ્રદેશોની સ્થિરતા એવો અર્થ કરવો. છન્નસ્થમાં જેમ ચિત્તની સ્થિરતાને ધ્યાન કહેવાય છે. તેમ કેવલી પરમાત્મામાં “યોગનિરોધને” એટલે કે યોગ દ્વારા થતી આત્મપ્રદેશોની અસ્થિરતાને અટકાવવી તેને ધ્યાન કહેવાય છે. તેથી જ કેવલી પરમાત્માને યોગનિરોધ એ

ગાથા : ૯૯-૧૦૦

પાંચમો કર્મગ્રંથ

૪૭૩

જ ધ્યાન હોય છે. જુઓ તત્ત્વાર્થસૂત્ર. (૯-૨૭) આ પ્રમાણે તેરમા ગુણસ્થાનકના અન્તિમ સમયે યોગનો સર્વથા નિરોધ કરે છે. તેના કારણે કર્મબંધ સર્વથા વિરામ પામે છે. લેશ્યા રહિત બને છે. અને આત્મા અત્યન્ત સ્થિર-નિષ્પ્રકંપ યોગરહિત અયોગી બને છે. ક્ષપકશ્રેણીનો આ બધો અધિકાર છઠ્ઠા કર્મગ્રંથના આધારે તથા કર્મપ્રકૃતિના અંતે આવતા સમતિકામાં છેલ્લે ક્ષપકશ્રેણીનો જે અધિકાર પૂ. ઉપાધ્યાયજી મહારાજ સાહેબ કૃત ટીકામાં છે. તેના આધારે લખેલ છે. તેથી આ લખાણના સાક્ષીપાઠો તે ટીકાઓમાં જોઈ લેવા.

અયોગી ગુણઠાણે ઉદયમાં ચાર અઘાતીની ૧૧ અથવા તીર્થંકર પરમાત્માને ૧૨ હોય છે. પરંતુ સત્તામાં ૮૦, ૮૧, ૮૪ અને ૮૫ પ્રકૃતિઓ હોય છે.

આત્માની આવા પ્રકારની યોગરહિત, કર્મબંધરહિત, લેશ્યારહિત, આશ્રવરહિત મેરૂપર્વત જેવી જે નિષ્પ્રકંપ સ્થિર અવસ્થા તે જ ચૌદમું ગુણસ્થાનક છે. તે ગુણસ્થાનકને અયોગી ગુણસ્થાનક કહેવાય છે. તથા સર્વથા બંધ વિરામ પામ્યો હોવાથી અબંધક અથવા સર્વથા અનાશ્રવભાવ પણ કહેવાય છે. તથા મેરૂપર્વત જેવો આત્મા સ્થિર થયેલ હોવાથી શૈલેશી અવસ્થા પણ કહેવાય છે. કર્મો આવવાનું બંધ થયેલ હોવાથી સર્વસંવરભાવ પણ કહેવાય છે.

અહીં “વ્યુચ્છિન્નક્રિયા અપ્રતિપાતી” નામનો શુક્લધ્યાનનો ચોથો પાયો હોય છે. પાંચ હ્રસ્વ સ્વરોનું ઉચ્ચારણ કરીએ તેટલો કાળ આ ગુણસ્થાનકનો હોય છે. બાકી રહેલાં ચારે અઘાતી કર્મોને તથા તેની ઉત્તરપ્રકૃતિઓને (સાતા-અસાતામાંથી ૧, ઉચ્ચગોત્ર, મનુષ્યાયુષ્ય અને નામકર્મની સ્વર-ઉચ્છ્વાસનો નિરોધ થયો હોવાથી ૮ અથવા જિનનામ સહિત ૯ એમ કુલ ૧૧ અથવા ૧૨ પ્રકૃતિઓને) ઉદયમાત્રથી ભોગવતો ભોગવતો જીવ ચૌદમા ગુણસ્થાનકના ઉપાન્ત્યસમય સુધી જાય છે. અહીં યોગ ન હોવાથી ઉદીરણા હોતી જ નથી.

૪૭૪

પાંચમો કર્મગ્રંથ

ગાથા : ૯૯-૧૦૦

ઉપાન્ત્ય સમયે અનુદયવતી ૭૨ પ્રકૃતિઓનો સત્તામાંથી સ્વરૂપે (પોતાના રૂપે) ક્ષય કરે છે. અને અન્ત્યસમયે ૧ વેદનીય, મનુષ્યત્રિક, પંચેન્દ્રિય જાતિ, ત્રસ, સુભગ, આદેય, યશઃકીર્તિ-પર્યામ-બાદર-જિનનામ અને ઉચ્ચગોત્ર એમ ૧૩ પ્રકૃતિઓની સત્તાનો ક્ષય કરીને જીવ સર્વથા કર્મરહિત થાય છે. આ બીજા કર્મગ્રંથકારના આશય પ્રમાણે ઉપાન્ત્ય સમયે ૭૨ અને ચરમ સમયે ૧૩ની સત્તાનો વ્યવચ્છેદ લખ્યો છે. પરંતુ વિચારણા કરતાં મનુષ્યાનુપૂર્વીની સત્તા (અનુદયવતી હોવાથી) ઉપાન્ત્યસમયે જવી જોઈએ. તે આશય પ્રમાણે ઉપાન્ત્ય સમયે ૭૩ અને ચરમસમયે ૧૨ની સત્તાનો વ્યવચ્છેદ સંભવે છે. અથવા ઉપાન્ત્ય સમયે અનુદયવતી ૭૩ની સત્તાનો ક્ષય થાય છે. અને ચરમ સમયે કોઈને સાતા અને કોઈને અસાતા હોવાથી ભિન્ન-ભિન્ન જીવ આશ્રયી સત્તામાં બન્ને જો ગણીએ તો ૧૩ ની સત્તાનો આંક સંગત થાય છે પરંતુ આ સમાધાનથી સંતોષ થાય તેમ નથી. માટે તત્ત્વ શ્રીકેવલિગમ્ય જાણવું.

પ્રશ્ન - સર્વથા કર્મરહિત બનેલો શુદ્ધ બુદ્ધ નિરંજન નિરાકાર એવો આ આત્મા અશરીરી થયો છતો ક્યાં જાય છે? કેવી રીતે જાય છે? શું કરે છે? અને તેનું સ્વરૂપ કેવું હોય છે ?

ઉત્તર-સર્વથા કર્મરહિત અને યોગરહિત થયેલા તે કેવલી પરમાત્મા મનુષ્યલોકથી સાત રાજ ઊંચા એવા ઊર્ધ્વલોકના અન્તે જઈને સિદ્ધશિલાથી ઉપર ૧ યોજનના અન્તિમભાગમાં લોકના છેડે અને અલોકને અડીને રહે છે. જેમ અજીવનો નીચે જવાનો સહજસ્વભાવ છે. તેમ (કર્મરહિત) એવા જીવનો ઉપર જવાનો પણ સહજ સ્વભાવ છે. તેથી ઉપર જાય છે. અલોકમાં ધર્માસ્તિકાયાદિ ન હોવાથી લોકાગ્રે જઈને સ્થિર રહે છે. પરંતુ અલોકાકાશમાં જતા નથી. તથા અશરીરી થયેલા તે ભગવંતોની ઊર્ધ્વલોકમાં સાતરાજ સુધી ગતિ થવામાં જૈનશાસ્ત્રોની અંદર ૪ કારણો બતાવ્યાં છે. (જુઓ તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર અધ્યાય ૧૦-૫)

ગાથા : ૯૯-૧૦૦

પાંચમો કર્મગ્રંથ

૪૭૫

(૧) *પૂર્વપ્રયોગ* = હિંચોળો વગેરે પદાર્થો પગ દ્વારા ચલાવ્યા પછી પગ લઈ લેવા છતાં પૂર્વપ્રયોગથી જેમ ચાલે છે તેમ આ જીવ અનાદિ કાળથી ભવભ્રમણમાં ચાલતો જ હતો. તે પૂર્વસંસ્કારથી સાતરાજ ગમન કરે છે.

(૨) *અસંગત્વ* = માટીના લેપવાળો ઘડો પાણીમાં ડૂબી જાય છે. પરંતુ માટીનો તે સંગ ચાલ્યો જવાથી ઘડો જેમ આપોઆપ ઉપર આવે છે તેમ કર્મના લેપવાળો આ જીવ સંસારમાં ડૂબે છે અને કર્મનો લેપ દૂર થતાં આ જ જીવ અસંગ પણાના કારણે ઉપર આવે છે. સાતરાજ ઊર્ધ્વગતિ કરે છે.

(૪) *બંધવિચ્છેદ* = જેમ પાંજરાના બંધનમાંથી છુટેલો વાઘ બંધનના વિચ્છેદથી ઉછળીને બહાર આવે છે. તેમ શરીરના બંધનમાંથી છુટેલો આ જીવ બંધનના વિયોગથી સ્વાભાવિકપણે સાત રાજ ઉપર જાય છે. પણ પોતાના પ્રયત્નવિશેષથી જાય છે. એમ ન જાણવું

(૫) *તથાગતિસ્વભાવ* = અજીવનો જેમ નીચે જવાનો સહજ સ્વભાવ છે. તેમ જીવનો ઊર્ધ્વગતિ કરવાનો તેવા પ્રકારનો સહજ સ્વભાવ જ છે. પરંતુ બુદ્ધિપૂર્વક કે વિચારણાપૂર્વકના પ્રયત્ન રૂપ ઊર્ધ્વગતિ નથી. ઉપરોક્ત ચાર કારણોથી જીવ સાતરાજ ઊર્ધ્વગતિ કરે છે. આ ગતિ કરતાં માત્ર ૧ સમય જ કાળ થાય છે અને તે પણ આકાશપ્રદેશોની સમશ્રેણીએ જાય છે. જેટલા આકાશપ્રદેશોની અહીં અવગાહના હોય છે તેટલા જ પ્રદેશોને અવગાહતો અવગાહતો ઉપર જાય છે. ત્યાં જઈને પોતાના જ્ઞાનાદિ ગુણોની રમણતામાં જ વર્તે છે. આ આત્માનું સ્વરૂપ કર્મરહિત હોવાથી શુદ્ધ બુદ્ધ નિરંજનનિરાકાર પૂર્વભવના શરીરની અપેક્ષાએ ૨/૩ આત્માની અવગાહનાવાળો લોકાગ્રભાગસ્પર્શી અશરીરી, અરૂપી એવો આ જીવ છે. સ્વગુણરમણતા કરવી એ જ આ પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે.

૪૭૬

પાંચમો કર્મગ્રંથ

ગાથા : ૯૯-૧૦૦

૭ =દર્શનસપ્તકનો ક્ષય ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વ પામતાં ૪ થી ૭માં
૩ =આયુષ્યનો ક્ષય સંભવસત્તાને આશ્રયી ૭મા ગુણસ્થાનકે
૩૬ =પ્રકૃતિઓ ૧૬+૮+૮+૩ સંજવલનનો ક્ષય ૮ મા ગુણસ્થાનકે
૧ =સંજવલન લોભનો ક્ષય (સર્વથા ક્ષય) ૧૦મા ગુણસ્થાનકે.
૧૬ =જ્ઞાના. પ, દર્શના. ૬ અને અંત. ૫, એમ ૧૨મા ગુણસ્થાનકે
સોળનો ક્ષય.
૭૨ (૭૩) અનુદયવતી પ્રકૃતિઓની સત્તાનો ક્ષય ૧૪માના ઉપાન્ત્યસમયે
૧૩ (૧૨) ઉદયવતી પ્રકૃતિઓની સત્તાનો ક્ષય ૧૪માના ચરમ સમયે
૧૪૮

આ પ્રમાણે શ્રી દેવેન્દ્રસૂરીશ્વરજી મ.સા. શ્રીએ બનાવેલો આ શતક નામનો પંચમ કર્મગ્રંથ અહીં સમાપ્ત થાય છે. તેઓશ્રીએ આ કર્મગ્રંથ પોતાના આત્મસ્મરણાર્થે બનાવ્યો છે. કારણ કે કોઈપણ એક ગ્રંથ બનાવવામાં અનેકગ્રંથોનું અને મુખ્યત્વે આમાં આલેખાયેલા વિષયોનું વારંવાર અવલોકન અને સ્મરણ કરવું અનિવાર્ય બને છે.

સ્વોપજ્ઞ ટીકા કર્મપ્રકૃતિની ટીકા તથા બીજા અનેક મહાત્મા પુરુષોનાં લખાયેલાં વિવેચનો તથા કમ્પયડી અને પંચસંગ્રહને સામે રાખીને અમે આ વિવેચન લખ્યું છે. છતાં મતિદોષથી જે કંઈ ભૂલચૂક થઈ હોય તે બદલ ક્ષમા યાચીએ છીએ અને સુજ્ઞપુરુષો એવી ભૂલો અમને જલ્દી જણાવશો કે જેથી બીજી આવૃત્તિમાં સુધારો કરી શકાય એવી નમ્રતાપૂર્વક વિનંતિ કરીએ છીએ. ૧૯૯૯-૧૦૦૧

